MIRAS

美拉斯

مىراس

MIRAS HERITAGE OF UYGHUR FOLK CULTURE

6

2010

ISSN 1004-3829

مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك مەركىزىي ژۇرناللار سىپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

تارىخ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى غالىپ بارات ئەرك (1968 -)

قوش ئايلىق ژۇرنال

2010 ـ يىل 6 ـ سان

(ئومۇمىي 122 ـ سان)

ئادەت قىرىماس

كىلىياك مەشرىپى .... توخسۇن ھۇسىين ئەلقۇت (1)

ئىلىدىكى «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى .... تۇرغۇن ئىبراھىم (20)

ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ ئۈزۈك تاقاش ئادىتى - - - گۈلزىبا روزاخۇن (58)

مەنىۋىيەت يۇلتۇزى

پېشقەدەم مائارىپچى، خەلق قىزىقچىسى ھېيتەم مەنسۇر ....
.... ئەكرەم ئابدۇمجىت (6)

چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار

شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭغا ئائىت فوتو سۈرەتلەر
.... ساھىبە ياقۇپجان (9)

مانىرھېيمنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى ....
.... ئىرشادىي تەرجىمىسى (35)

كونا چىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى ... تەييارلىغۇچى: م. مۇھەممەد (71)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىيات ھەققىدە .... غالىب خوجىئابدۇللا (16)

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتچىلىق .... ئابدۇقەييۇم مجىت (28)

باش مۇھەررىر:
ۋاھىتجان غوپۇر
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
مۇھەررىرلەر:
نۇرنىسا باقى
خۇرسەنئاي مەمتىمىن
ئەزىزە تۇيغۇن
جاۋابكار مۇھەررىر:
خۇرسەنئاي مەمتىمىن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 ـ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 ـ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: mirasuyghur@126.com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
تاق ئاينىڭ 20 ـ كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ۋە قومۇل شىۋىسى .... ئۆمەر تالىپ (50)
ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ئۆچمەس نامايەندە ـــ كېمىر ئۆي ....
.... خالىدە نەمتۇل (66)

يىلتىزىمىز

بىز تەقەززا بولۇۋاتقان تارىخ ـــ نەسەبنامە . . . غالىب مۇھەممەد قارلۇق (24)

تائاملىرىمىز

ئەنئەنىۋى ئېسىل تائام چۆچۈرە ۋە ئۇنىڭ ئۆتمۈشى ....
.... ئابلىز مۇھەممەد سايرامى (61)

مىراس ژۇرنىلىدىكى مۇھەررىرلەر ژۇرنىلىمىزنىڭ بارلىق
ئاپتور ۋە ئوقۇرمەنلىرىگە يېڭى يىللىق سالام يوللايدۇ!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزە تۇيغۇن
تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى
ماۋزۇ ۋە ئىچ بەت سۈرەتلەرنى لايىھەلىگۈچى: مەريەمگۈل ئىدرىس

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدىكى رەسىمنى پەرھات ئىبراھىم سىزغان

Chief editor: Wahitjan Ghopur
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Mamtimin

保护文化遗产
捍卫精神家园

总编：
瓦依提江·吾甫尔
副总编：
穆合塔尔·穆罕默德
（法人代表）
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再·吐依贡
本期责人编缉：
胡尔仙阿依·买买提明

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路 716 号文联 14 层）
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮政代号：**58—60**
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federa_tion of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

كىلياك مەشرىپى

توختۇن ھۇسسىين ئەلقۇت

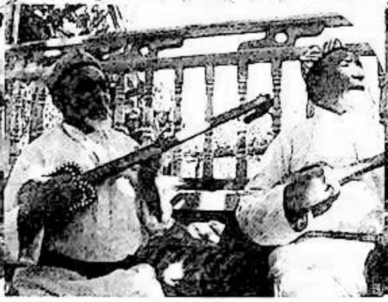

كىلياك ــــ گۇما ناھىيەسىدىكى بىر يېزا بولۇپ، ئەمگەكچان ۋە ئەقىل- پاراسەتلىك كىلياك خەلقى نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆز يېرىنىڭ يېپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، مەيلى ئەدەبىيات- سەنئەت ساھەسىدە بولمىسۇن ۋە مەيلى قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىدا بولمىسۇن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن جۇڭخۇا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلگەن. كىلياكتا ئەينى ۋاقىتتا ياشىغان قاسىمى، ھاپىز ئاخۇنۇم قاتارلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات نامايەندىلىرى ۋە كىلياكنىڭ

كۇتام (كۆكتام)نى پاناھگاھ قىلغان ھەزرىتى ھۇسەيىنخان تەجەللى ھەزرىتىمگىچە بولغان مەرىپەت ئاشنالىرى بۇ دىيارنىڭ ئەزەلدىن ئىلىم ۋە ئالىملارنى قەدىرلەيدىغان مەدەنىيەت ئوچىقى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

كىلياگىنىڭ مانا شۇنداق مەدەنىيەت ئوچىقى بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتى ئىللىق كىلياڭ قوينىدا يەنە سايىت موللا داپ قاتارلىق بىر تۈركۈم خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنى يېتىشتۈرگەن ھەم كىلياڭ مەشرىپىدىن ئىبارەت بۇ بىباھا مەدەنىيەت بايلىقىنى ئۆزىنىڭ شۇ ئىللىق قوينىدا ئاپىرىدە قىلغان.

كىلياڭ مەشرىپى — خوتەن خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سايىت موللا داپتىن ھازىرقى ھايات پېشۋا بارات ھەمدۇللاغىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىدە تولۇق ھازىرلىغاندىن باشقا يەنە ئۆزىنىڭ تاغ ناخشىلىرىغا خاس شوخ ۋە جۇشقۇنلۇقى، مەشرەپ ئارا ئوينىلىدىغان ئويۇن تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزگە يوشۇرغان ۋائىزلىق سەنئىتى تۈرلىرىنىڭ ھازىر جاۋابلىقى ھەم يۇمۇرىستىكلىقى، ئەڭ مۇھىمى ئويۇن ۋە ئېيتىشلىرىدىكى سۆز بىلەن ھەرىكەت بىرلەشتۈرۈلگەن ھەجۋىيلىك خۇسۇسىيىتىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى قاتارلىق بىر نەچچە خىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا مەشرەپلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. سايىت موللا داپ، ھېزباقى خوجا تەمبۇر قاتارلىق 1-ئەۋلاد مەشرەپچىلەردىن باشقا زوردۇن ئاخۇن، تۇردى ئاخۇن غىياس قاتارلىق 2-ئەۋلاد ئىزباسارلار كىلياڭ مەشرىپىنىڭ ئەسلىي ھالىتىنى ساقلاپ، قۇربان ئاخۇن چوڭ، ھەمدۇللا خوجا، توختى ئاخۇن غىياس، توختى كىچىك، مەتۋېلى ئاخۇنلار ۋەكىللىكىدىكى 3-ئەۋلاد مەشرەپچىلەرگە؛ ئۇلار بارات ھەمدۇللا، ئابدۇكېرىم سامسا، ئوسمان مىراۋىت، مەتسېيىت، مەمتىز مەيدۇن، ئابلىمىت ھەمدۇللا ۋەكىللىكىدىكى 4-ئەۋلاد مەشرەپچىلەرگە مىراس قالدۇرغان. نۆۋەتتە بۇ 4-ئەۋلاد مەشرەپچىلەر كىلياڭ مەشرىپىنىڭ ئەسلىگە سادىق بولۇش نامى بىلەن بىرگە، ئۇنىڭغا ئازدۇر-كۆپتۇر ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسىدا، مەشرەپنىڭ ياشلارنى تەربىيەلەش، ئەدەپ-ئەخلاق ئوچىقى بولۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

1. كىلياڭ مەشرىپىنىڭ قەدىمىيلىك تۈسى

كىلياگىنىڭ ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەنۇبىي چېگراسى ھازىرقى كەشمىرنىڭ لاداخ دېگەن يېرىگە، غەربىي قىسمى قاراقۇرۇم تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگىچە تۇتۇشاتتى①. يىپەك يولى بۇ جاي ئارقىلىق ھىندىستانغا تۇتاشتۇرۇلغان بولغاچقا، تارىختا غەربىي يۇرت بىلەن ھىندىستاننىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بولغان②. كىلياڭ تارىخىنىڭ مانا مۇشۇنداق ئۇزۇنلۇقى، يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بولغانلىقىدەك رېئاللىق، شۇنداقلا كىلياڭ مەشرىپىنىڭ نەغمە بىلەن نەغمە ئارىسىدا ئوينىلىدىغان ئويۇنلاردىن قارچىغا ئويۇنى (كىلياگدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمىي ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ)، چەكمەن توقۇش ئويۇنى (بۇ يۇرتنىڭ ئىپتىدائىي توقۇمىچىلىق ئىشلىرىدىن مەلۇمات بېرىدۇ)، دارغا چىقىش ئويۇنى قاتارلىق مىللىي يىلتىزى قويۇق بولغان ئويۇن تۈرلىرى، كىلياگىنىڭ قەدىمدىن بېرى بەزمە مەشرەپ ئوچىقى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

2. كىلياڭ مەشرىپىنىڭ ئورۇندىلىش شەكلى

كىلياڭ مەشرىپى — ناخشا-مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئېيتىشىش، ۋائىزلىق، ھەجۋىي ئويۇن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەمبۇر ۋە داپنى ئاساسىي ساز قىلىدۇ، سورۇننىڭ كۆلىمى ۋە شارائىتىغا قاراپ باشقا سازلارنىمۇ قوشۇمچە قىلىدۇ، كۆلىمى نىسبەتەن كىچىك، شارائىتى تۆۋەنرەك بولغان سورۇنلاردا پەقەت بىر تەمبۇر ۋە داپ بولسىلا مەشرەپ ئۇيۇشتۇرغىلى بولىدۇ.

كىلياڭ مەشرىپى — ئەلمىساقتىن مېھماننىڭ ھۆرمىتىگە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، مېھمان چاقىرغۇچى ئەڭ دەسلەپ مېھماننىڭ شەرىپىگە مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ بېرىدۇ، مەشرەپ تاماملىنىپ مېھمان ئۇزاش ئالدىدا ساھىبخانىنىڭ يۇرتتىكى ئاغىنە-بۇرادەرلىرى تولۇق چاقىرىلىپ، يىغىلغان ئەھلى جامائەتكە پاۋان ئېشى (ئوۋ غەنىيمەتلىرى ئاساسىي خۇرۇچ قىلىنغان بىر خىل تاماق شەكلى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تاماق قويۇلىدۇ، پاۋان ئېشى يېيىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن، داستىخاننىڭ ئوتتۇرىغا چاي، يەل-يېمىشتىن تەركىب تاپقان مەشرەپ چېيى قويۇلىدۇ. سورۇندىكى خالىغان ئادەم مەشرەپ چېيىنى قوبۇل قىلسا بولىدۇ، مەشرەپ چېيىنى بىرىنچى بولۇپ قولىغا ئالغۇچى كېلەر قېتىملىق مەشرەپنىڭ ساھىبخانى بولىدۇ. بۇ يەردە

شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىش كېرەككى، مەشرەپ چېيىنى تالىشىش جېڭى ناھايىتى كەسكىن بولۇپ، مەشرەپ چېيىغا ئېرىشكۈچىگە نىسبەتەن چاققانلىق، سەزگۈرلۈك، بىلىكنىڭ كۈچلۈك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇنداق بولمايدىكەن مەشرەپ چېيىنى تالىشىش جېڭى مەشرەپ چېيىنى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويۇش بىلەن نەتىجىلىنىدۇ-دە، باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئابرۇيىغا دەخلى يېتىدۇ.

كىلىيالىڭ مەشرىپىمۇ خۇددى باشقا مەشرەپلەرگە ئوخشاشلا مۇقەددىمىدىن باشلىنىدۇ. مۇقەددىمە مۇزىكا ئۇستىسى تەرىپىدىن تەمبۇرگە تەڭكەش قىلىپ، يېقىملىق ۋە يېنىك، خۇددى تاغ سۈيىنىڭ دولقۇن ئۇرۇشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان دولقۇنسىمان ئاۋازدا مۇقەددىمە قىسمىنى باشلايدۇ، باشقا سازەندە، ناخشىچىلار ۋە سورۇن ئەھلى جىمجىت ئولتۇرۇپ مۇقامنى ئاڭلايدۇ.

مۇقام ئوقۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، داپەندە ۋە باشقا سازچى، ناخشىچىلار ناخشىغا جور بولىدۇ. ئىككى ئادەم بىر جۈپ بولۇپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، بىر پەدە ئويناپ بولغاندىن كېيىن يەنە ئىككى نەپەر ئۇسسۇلچىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ، پۈتۈن مەشرەپتە ئۇسسۇل مۇشۇ تەرتىپتە داۋاملىشىدۇ.

بىر پەدە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، نەغمىچىلەرنىڭ دەم ئېلىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قىزىقچىدىن بىرەرسى مەيدانغا چۈشىدۇ-دە، ھەجۋىي ئېيتىشىش ياكى ھەجۋىي ئويۇندىن بىرنى باشلايدۇ.

بىز بۇ يەردە مىسال سۈپىتىدە «جان ئاكام بىلەن خېنىكامنىڭ ئېيتىشىشى» دەپ ئاتالغان ھەجۋىي ئېيتىشىشنى كۆرۈپ باقايلى:

بىر ئەر مەيدانغا چۈشۈپ ئەرەنچە ئاۋاز بىلەن:
قېنى خېنىكام قېنى باشلىڭىز،
قېنى قېنى باشلىڭىز، قېنى،
قېنى قېنى باشلىڭىز قېنى؟
ئاندىن ئاۋازىنى ئىنچىكە چىقىرىپ ئايالچە ئاۋازدا:
مانا جان ئاكام مانا باشىمەي،
مانا مانا باشىمەي مانا.
يەنە تەرتىپ بويىچە ئاۋازىنى ئەرەنچە ئاۋازدا چىقىرىپ:
مەن ئەپ بەرگەن دوپپىلارنى،
كەيمەي كەپسىز خېنىكام قېنى؟
ئايالچە ئاۋازدا:
سىز ئەپ بەرگەن دوپپىلىرىڭىز،
شاپاق چىقتى جان ئاكام، ئۆزىمىزدە باركەن،
كەيگەچ كەلدۇق مانا،
مانا مانا باشىمەي مانا.
ئەرچە ئاۋازدا:
ئۆزىڭىز شاپاقكەن، ئۆزىڭىز كىيەلمەس،
ئەپ بەرمىسەم بوپتىكەن ئېست،
زايە كەتكەن پۇللىرىم ئېست.
ئايالچە ئاۋازدا:
ئېست باشىمەي، ئېست باشىمەي،
شاپاق كەيگەن باشىمەي ئېست،
شاپاق كەيگەن باشىمەي ئېست.
ئەرچە ئاۋازدا:
خاپا بولماڭ، كۆپ يىغلىماڭ،
ئەپ بېرىمەن خېنىكام يەنە،
ئەپ بېرىمەن خېنىكام يەنە.
....

ھەجۋىي ئويۇن، ئېيتىشىشلارنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ خىلدىكى ئويۇن تۈرلىرى ۋە ئېيتىشىشلار ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇ تەرىپى، ئالدامچىلىق، ئاچ كۆزلۈك قامچىلىنىپ، كەڭ مەشرەپ ئەھلى ئۇنىسىز تەلىم-تەربىيەگە ئىگە قىلىنىدۇ.

ئېيتىشىش ياكى ھەجۋىي ئويۇن تۈگىگىچە بولغان ئارىلىقتا سازچىلار سازلىرىنى تەڭشەپ، داپەندىلەر داپلىرىنى قىزىتىپ تەق بولۇپ تۇرۇشىدۇ، سەھنە بىكار بولۇشى ھامان نەغمە باشلىنىپ كېتىدۇ، شۇنداق قىلىپ پۈتۈن مەشرەپ ناھايىتى قىزغىن ۋە تەرتىپلىك رەۋىشتە داۋاملىشىدۇ...

3. كىلىيالىڭ مەشرىپىنىڭ كۈي شەكلى ۋە ئۇسسۇل شەكلى

كىلىيالىڭ مەشرىپىنىڭ كۈي شەكلىمۇ باشقا مەشرەپلەرگە ئوخشاش مۇقەددىمىدىن باشلىنىدۇ، مۇقەددىمە قىسمىنىڭ كۈي شەكلى ناھايىتى ئاستا بولۇپ، داستان قىسمىدا ئازراق، مەشرەپ قىسمىدا يەنە ئازراق تېزلىشىپ، تەلقە قىسمىدا ئەڭ تېز ھالەتكە كېلىدۇ. مۇقەددىمە تۈگىشى

ھامان سورۇندىكى ئۇسسۇل بېشى ھېسابلانغان ئىككى ئەر ئورنىدىن تۇرۇپ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام بىلەن بىر-بىرىگە بېقىشىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئىنتايىن نەپىس، مەردانە، سالماق بولۇپ، پۇت، قول، بەدەن ھەرىكىتىدە تاغلىقلارغا خاس چەبدەسلىك ۋە غەيۇرلۇق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ.

ئۇسسۇل ھەرىكىتى مەشرەپنىڭ سەنئەم قىسمىدىن باشلىنىپ، داپنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن تەدرىجىي تېزلىشىدۇ. كىلياڭ مەشرىپىنىڭ ئۇسسۇلى مەيدانىنى ئايلىنىپ ئوينايدىغان بىر خىل ئۇسسۇل شەكلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇسسۇل باشلىنىشى ھامان ئىككى نەپەر ئۇسسۇلچىنىڭ بىر-بىرىگە سالام تەرىقىسىدە ئوڭ مۈرىسىنى سول مۈرىسىگە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ئېگىشى بىلەن باشلىنىپ، ئوڭغا ئىككى، سولغا ئىككى، يەنە ئوڭغا بىر ئايلانغاندىن كېيىن ئىككى ئۇسسۇلچى تەڭلا كەينىگە يېنىپ بايىقى ھەرىكەتنى يەنە بىر تەكرارلىغاندىن كېيىن، ئۇسسۇل رەسمىي تەرتىپكە چۈشىدۇ. داپنىڭ بەلگە بېرىشى بىلەن سەنئەم ئاخىرلىشىپ داستان باشلىنىدۇ، ئۇسسۇل شەكلىمۇ سەنئەم قىسمىغا ئوخشاشلا ئۇسسۇلچىنىڭ سالام تەرىقىسىدىكى ئوڭ مۈرىسىنى سول مۈرىسىگە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك ئېگىپ، ئوڭغا ئىككى، ئاندىن سول مۈرىسىنى ئوڭ مۈرىسىگە قارىغاندا بەكرەك ئېگىپ سولغا ئىككى، ئاندىن سول مۈرىسىنى كۆتۈرۈپ، ئوڭ مۈرىسىنى ئېگىپ، يەنە ئوڭغا بىر ئايلىنىشى بىلەن باشلىنىدۇ، لېكىن ئۇسسۇل سۈرئىتى سەنئەمنىڭ ئۇسسۇل سۈرئىتىدىن كۆرۈنەرلىك تېزلىشىدۇ. داپنىڭ قاتتىق بىر چېكىلىشى بىلەن داستان ئاخىرلىشىپ مەشرەپ باشلىنىدۇ. مەشرەپنىڭ كۈي ۋە ئۇسسۇل سۈرئىتى داستاندىن تېز؛ ئۇسسۇل شەكلى يۇقىرىقى تەرتىپ بويىچە ئوڭغا ئىككى، سولغا ئىككى، ئوڭغا بىر ئايلىنىش بىلەن باشلىنىدۇ، ئۇسسۇلنىڭ داستاندىن پەرقلىنىدىغان يەنە بىر كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى كەينىگە يېنىش ھەرىكىتى بولمايدۇ، سەلقىنىڭ كۈي شەكلى مەشرەپكە قارىغاندا تېخىمۇ تېز، ئۇسسۇل تېزلىكىمۇ كۆرۈنەرلىك تېز بولىدۇ، ئۇسسۇلنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى مەشرەپ بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

4. كىلياڭ مەشرىپىنىڭ تېكىست قۇرۇلمىسى

كىلياڭ مەشرىپىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىيات ۋە يۇغۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، پۈتۈن مەشرەپ گەۋدىسىدىن قارىغاندا يازما ئەدەبىياتنىڭ سالمىقى ئاز، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ سالمىقى بىر قەدەر كۆپرەك، يەنى مۇقەددىمە ۋە بىر قىسىم ئېيتىشىشلار مەسىلەن، «مېۋىلەرنىڭ نەزمە بايانى»، «بېگىمگە ئېيتىلىدىغان دەرد نەزمىسى»دىن باشقا قىسىملىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خەلق قوشاقلىرى، بېيىتلاردىن تەركىب تاپقان. كىلياڭ مەشرىپىنىڭ تېكىستلىرىنىڭ زور بىر قىسمى مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ئاساس قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر قىسمى كەڭ مەشرەپ ئەھلىنى ساختىلىق، ئالدامچىلىق، ئاچ كۆزلۈككە قارشى تۇرۇپ، سەممىيلىك، ياخشىلىق، ئېزگۈلۈككە ئۈندەش؛ ئەينى زامان قاراڭغۇ زۇلمىتى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، ئاممىنى يورۇقلۇققا، ئىلىمگە دالالەت قىلىش، ئۆز بەختى، ھۆرلۈكى ئۈچۈن جاپالىق كۈرەش قىلىشقا ئۈندەيدىغان تەربىيە، پەند-نەسىھەت؛ فېئوداللىق، زوراۋانلىققا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، يۇرتنى گۈللەندۈرۈش، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيەلىرى تەرغىپ قىلىنغان بېيىت-قوشاقلاردىن تەركىب تاپقان.

5. كىلياڭ مەشرىپىنىڭ باشقا ئالاھىدىلىكى

1) مەشرەپ باشلىنىشتىن ئىلگىرىكى تەييارلىق ئەتراپلىق ئىشلىنىدۇ. ساھىبخان ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ مەشرەپ ئۆتكۈزۈشتىن بىر-ئىككى كۈن بۇرۇن مەشرەپكە چاقىرىدىغان مېھمان ئەھۋالى، تاماق تۈرى، مېۋە-چېۋە، ئۆي تازىلىقى قاتارلىق تەرەپلەردىن ئەستايىدىل ئويلىشىپ تەييارلىق قىلىدۇ. مەشرەپ ئەھلى ئۆزىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ يېڭى كىيىملىرىنى، يېڭى بولمىغاندىمۇ پاكىز كىيىشىپ، چاچ-ساقاللىرىنى پاكىز ياسىتىپ، ساھىبخانىنىڭ ھۆرمىتىگە قۇربىنىڭ يېتىشىچە ياخشى جاۋاب قايتۇرۇشقا تىرىشىدۇ.

قىز-چوكانلار ئۇسما قويۇپ، كىرپىكىگە تاش سۈرمە، تىرنىقىغا خېنە يېقىپ، يارىشىملىق پەرداز قىلىشىدۇ، ئەر-ئايال بېشىغا دوپپا، پۇتىغا ئۆتۈك قاتارلىق ئەنئەنىۋى كىيىملىرىنى كىيىشىپ مەشرەپ بولغان سورۇنغا جۇشقۇن ۋە روھلۇق قىياپەت بىلەن كىرىپ كېلىشىدۇ.

مەشرەپ سورۇنىدا ھەركىم ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇندا ئولتۇرۇشىدۇ، كىلياڭنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە ھەر

بىر كىلىيالىق ئايۋان دەپ ئاتىلىدىغان، تۆت سۇپىلىق يوغان بىر ئېغىز ئۆي ياسايدىغان بولۇپ، ئىشىكتىن كىرىشتىكى ئۇدۇل ئۆي ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپى ئايۋاننىڭ تۆرى ھېسابلىنىپ مويسىپىتلار، ئىلىم ئەھلىلىرى تەرتىپ بويىچە تام ياقىلىتىپ سېلىنغان كۆرپىلەردىن ئورۇن ئېلىشىدۇ. ئەر-ئاياللار ئايرىم سۇپىلارغا جايلىشىدۇ، ئايۋان ياساشقا قۇربى يەتمەيدىغانلار يازدا ھويلىسىنى، قىشتا ئۆزى ئەڭ چوڭ ھېسابلىغان بىر ئېغىز ئۆيىنى مەشرەپ ئۈچۈن ئاجرىتىدۇ.

2) مەشرەپ باشلىنىش بىلەن ساھىبخان بۇ قېتىمقى مەشرەپ ئۆتكۈزۈشنىڭ ئاساسىي مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈۋەتكەندىن كېيىن تەيىنلەنگەن غوجىدارنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنىدا مېھمانلارنىڭ خىزمىتىدە بولىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. ئاندىن غوجىدار ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، مېھمان (ھۆرمەتكە ئەڭ چوڭى)غا يۈزلىنىپ، ئېگىلىپ سالام بېرىۋەتكەندىن كېيىن، مەشرەپنى باشلاش توغرىسىدا ئىجازەت سورايدۇ. ئەگەر مېھماننىڭ باشقا تەلەپ-پىكرى بولمىسا ئىجازەت بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن غوجىدار يەنە بىر تەزىم بىلەن مېھمانغا رەھمىتىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، سازەندىلەرگە يۈزلىنىپ مەشرەپنى باشلاش تەكلىپى بېرىدۇ، سازەندىلەرنىڭ بېشى بولمىش تەمبۇرچىنىڭ تەمبۇر تارىغا ناخول ئۇرۇشى بىلەن مەشرەپ رەسمىي يوسۇندا باشلىنىدۇ.

3) مەشرەپتە ناخشا-ئۇسسۇل، ھەجۋىي ئېيتىشىش، ئەنئەنىۋى ئويۇنلارغا تەڭ ئېتىبار بېرىلىپ، ناخشا-ئۇسسۇل بىلەن «ئەيسا-مۇسا»، «قەشقەردىن كەلگەن بايۋەچچە»، «دارغا چىقىش»، «چەكمەن توقۇش»، «گۈزايەك تاز»، «ئۇسما قويۇش» (ھەجۋىي ھەرىكەتلىك ئۇسسۇل)، «جەرەن ئويۇنى»، «جان ئاكام بىلەن خېنىكامنىڭ ئېيتىشىشى»، « بۇۋى بوۋىكام»، «بۇرگە سويۇش»،... قاتارلىق ھەجۋىي ۋە كۈلدۈرگىلەرنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق مەشرەپ ئەھلىنىڭ كۆپ قىرلىق ئېستېتىك تەلىپىنى قاندۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىدۇ.

4) مەشرەپتە ئوينىلىدىغان ئۇسسۇل ھەرىكىتىمۇ كىلىياڭغا خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بۇ ئۇسسۇلدا قەدىمىيلىك ۋە مىللىيلىكتىن باشقا يەنە تاغلىقلارغا خاس مەغرۇر، قەيسەرانە خاراكتېر ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان؛ بۇ ئۇسسۇل شەكلىنى دوراش ئارقىلىق شەكلىنى چىقىرىش تەس بولۇش، ھەرىكەت بىرلىك تەلپىنىڭ يۇقىرى بولۇشى قاتارلىق تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلەر كىلىياڭنىڭ يەرلىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى باشقا يۇرتلارنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتى ۋە ئومۇملاشقان ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن روشەن پەرققە ئىگە قىلغان.

5) كىلىياڭ مەشرىپىنىڭ مەشرەپ قائىدىسى ناھايىتى چىڭ بولۇپ، مەشرەپ سورۇنىدا ئۆز ئارا كۇسۇرلىشىش قاتارلىق ناتوغرا ھەرىكەتلەر كۆرۈلگەن ھامان «قارچىغا تاشلاش»، «كوزىغا كىرىش»، «تامغا سۇرتىنى تارتىش»، «كەپتەر ئۇچۇرۇش»... قاتارلىق ئويۇنلار ئارقىلىق، مەشرەپ تەرتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. «قارچىغا تاشلاش»نى مىسالغا ئالساق: قارچىغىچى دەپ ئاتىلىدىغان پاششاپ، غوجىدارنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن تەلپەكنى شوينا (يىپنىڭ تومراق بىر خىلى) بىلەن باغلاپ يىپنىڭ بىر ئۇچىنى تۇتۇۋالغان ھالەتتە تەلپەكنى ئىنتىزامسىزلىق قىلغانلارغا قارىتىپ ئاتىدۇ. غوجىدار: قارچىغا نېمە دەيدۇ؟ دەپ سورىسا قارچىغىچى: ئۇنىڭ ئىشتىھاسى بەك ياخشىكەن، مېنىمۇ يەۋەتكىدەك، شۇڭا قېچىپ كەلدىم دەيدۇ، دەپ جاۋاب بېرىدۇ. مەشرەپ ئەھلى قارچىغىنىڭ بۇ سۆزى ئارقىلىق ئىنتىزامسىزلىق قىلغۇچىنىڭ مەشرەپ سورۇنىدا بىر نەرسە يەپ ئولتۇرغانلىقىنى پەرەز قىلىشىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئۇسسۇل-قائىدىلەر ئارقىلىق مەشرەپ تەرتىپى ۋە ئىنتىزامى ئىزچىل قاتتىق ساقلىنىدۇ، بۇ ئارقىلىق مەشرەپنىڭ ياشلارغا ئەدەپ-قائىدە ئۆگىتىشتىن ئىبارەت ئەدەپ-ئەخلاق مەكتىپلىك رولى ھەقىقىي جارى قىلدۇرۇلىدۇ...

ئىزاھلار:

① ئادىل مۇھەممەد «قەدىمىي خوتەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009-يىل نەشرى.

②، ③ «گۇما تارىخ ماتېرىياللىرى» (2-توپلام) قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسمىسى (ئىچكى ماتېرىيال)، تۇرسۇنمۇھەممەد ھۈسىيننىڭ «قەدىمكى يىپەك يولىدىكى كىلىياڭ بازىرى» ناملىق ماقالىسى.

پايدىلانغان ماتېرىيال:

«شىنجاڭ سەنئىتى» 2008-يىللىق 6-سان، ئايشەم ئەخمەت ھاجى قاملى، زاكىر روزىلارنىڭ «قومۇل خەلق مەشرەپلىرى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسى.

(ئاپتور: گۇما ناھىيە كىلىياڭ يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىدە)

پېشقەدەم مائارىپچى، خەلق قىزىقچىسى ھېيتەم مەنسۇر

ئەكرەم ئابدۇمجىت

ھېيتەم مەنسۇر 1932 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى غۇلجا ناھىيەسىنىڭ تۆۋەنكى پەنجىم يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا مەھەللىدىكى دوستلىرى ۋە ساۋاقداشلىرى ئارىسىدا قاپىيەلىك ۋە قىزىقارلىق گەپ - سۆزلىرى، يۇمۇرىستىك ئىش - ھەرىكەتلىرى بىلەن كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان. 1943 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە تۆۋەنكى پەنجىم، دادامتۇ، غۇلجا شەھەرلىك 2 - تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇغان. 1955 - يىلى ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىگە قەدەم باسقان. شۇنىڭدىن باشلاپ 1986 - يىلىغىچە بولغان 31 يىللىق ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىدا پەنجىم يېزىسى، ئۈچئون خۇيزۇ يېزىسى، چۇلۇقاي يېزىسى قاتارلىق جايلاردا بىر تەرەپتىن بالا تەربىيەلەشتىن ئىبارەت مۇقەددەس كەسپىنىڭ ئىگىسى بولۇپ سانىسىزلىغان ئەۋلادلارغا ئىلىم شەربەتلىرىنى ئىچكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئازغىنە مائاشىغىلا قاراپ ئولتۇرماي موزدۇزلۇق، سىرچىلىق، ياغاچچىلىق، قەلەيچىلىك، ئويمىچىلىق، نەققاشچىلىق، خەتتاتلىق، رەسسىملىك قاتارلىق قول ھۈنەر سەنئىتى ۋە يۇمۇرىستىك، قاپىيەلىك گەپ - سۆزلىرى بىلەن 11 جاندىن تەشكىللەنگەن چوڭ بىر ئائىلىنىڭ ھاياتلىق قازىنىنى قاينىتىپ، ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى بېسىملىرىنى يېنىكلىتىپ ماڭغان. 1986 - يىلى ئوقۇتقۇچىلىقتىن دەم ئېلىشقا چىققان ھېيتەم مەنسۇر ھازىرغىچە بولغان 22 يىل جەريانىدا بىر دانە رەسىم تارتىش ئاپپاراتى ۋە كېرەكلىك نەرسىلىرى سېلىنغان ئەپچىلگىنە سومكىسىنى بوينىغا ئېسىپ، يېقىن ئەتراپتىكى ئەلە - مەھەللىلەرنى كېزىپ بىر تەرەپتىن تامغا ئويۇپ، نەقىش ئىشلەپ، سۈرەت تارتىپ، كونا، بۇزۇلغان سۈرەتلەرنى قايتىدىن يېڭىلاپ چوڭايتسا، يەنە بىر تەرەپتىن قاپىيەلىك گەپ - سۆزلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئىختىيارسىز ھالدا كۈلدۈرۈپ يېشى سەكسەنگە تاقاپ قالغان بولسىمۇ يەنىلا جۇشقۇن روھى بىلەن خۇشال - خورام ياشاپ كەلمەكتە. ئۇنى بىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسىلا: «ھېيتەم ئاكىنىڭ قىلمايدىغان ئىشى يوق، تاپمايدىغان گېپى»»، دېگىنىمۇ دەل ئۇنىڭ قول ھۈنەر سەنئىتى بىلەن ئېغىز سەنئىتىدىكى ئارتۇقچىلىرىنىڭ خەلق ئارىسىدىكى يەكۈنى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنىڭدىن 20 يىل بۇرۇن مەن بۇ ئۇستازىمىزنىڭ ئۆيىگە ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى شۆھرەت بىلەن بېرىپ قالغان مەزگىلدە ئۇنىڭ بىر پارچە كونا كىگىزنىڭ ئۆڭۈپ كەتكەن گۈللىرى ئۈستىدىن يىپ - يىڭنە بىلەن قايتىدىن چىرايلىق گۈل چىقىرىپ شىرداق شەكلىدە تىكىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ھەم شۇ چاغدا مەن ھېيتەمكامدىن: «بۇنداق تىكىپ نېمە قىلىسىز؟» دەپ سورىغان ئىدىم. شۇ چاغدا ئۇ: «بۇ كىگىزنى مۇشۇنداق تىكىۋەتسەم يەنە 20 يىلدىمۇ ھېچنېمە بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بەرگەن ھەم ئارقىدىنلا ئۆزى ئىجاد قىلغان «ئېرىنچەكلىك يوق يەردە، قىيىنچىلىق يوق» دېگەن ماقالىنىمۇ قوشۇپ قويغان ئىدى. شۇ چاغدىلا مەن بۇ سەنئەتكارنىڭ تىل سەنئىتى بىلەن قول سەنئىتىگە ھەيران قالغان ئىدىم. مانا ئارىلىقتىن 20 نەچچە يىل ئۆتۈپ كەتكەن بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ يەنىلا شۇ خىل ئىش - ھەرىكەت، شۇ خىل مىجەز - خاراكتېر ۋە شۇ خىل روھىي ھالەت بىلەن ئۆزى بىلەن تەڭ دېمەتلىكلەرلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن خېلىلا كىچىكلەرگە قارىغاندىمۇ جۇشقۇن ۋە روھلۇق ياشاپ كېلىۋاتقانلىقى مەندە يەنە بىر قېتىم قايىللىق ھېسسىياتىنى پەيدا قىلدى.

— مەندە، — دەپ سۆز باشلىدى ھېيتەمكام — كىچىكىمدىن باشلاپلا بىر خىل يۇمۇرلۇق كەيپىيات ۋە قىزىقارلىق ھەرىكەتلەرگە ئىنتىلىش بار ئىدى. لاي، قەغەز ۋە ياغاچتىن ھەرخىل مودېللارنى ياساپ ئوينايتتىم. ھەتتا بەزىدە مەھەللىمىزدىكى باخشىلارنى دوراپ مەندىن خېلىلا چوڭ باللارنىمۇ قورقۇتۇۋېتەتتىم. مەن ئەسلىي ئويما رەسساملىقتا، كېيىنچە سىزما رەسساملىق، فوتوسۈرەتچىلىك كەسپلىرىگىمۇ ئىشتىياق باغلاپ ئۇلارنىمۇ ئۆگەندىم. 1982 - يىلى ئوبلاستلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى ئۇيۇشتۇرغان ئاز سانلىق مىللەتلەر فوتو ئاخباراتچىلىرىنى تەر-

بىيەلەش كۇرسىغا قاتناشتىم. 1990 ـ يىلى گەرچە شۇ چاغدا يېشىم 60تىن ئېشىپ قالغان بولسىمۇ ئىلى ئوبلاستلىق ئائىلە ئېلېكتىر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش كەسپى بويىچە تەربىيەلەشكىمۇ قاتناشتىم. مېنىڭچە ئىنسان بالىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەرقانداق ئادەم كۆپ خىل ھۈنەرلىك بولۇشى كېرەك. كونىلارنىڭ «ئوغۇل بالىغا 72 خىل ھۈنەرمۇ ئازلىق قىلىدۇ» دېگىنى بىكار ئەمەس.

كىچىك ۋاقتىلىرىمدا ئوقۇيتتۇم ساۋاقداشلىرىمدىن قالماي،
ئۆيگە ھەرگىز قايتمايتتىم بەشلىك نومۇرنى ئالماي.
دوستلارنى كۆلدۈرەتتىم دۇتار، تەمبۇرمۇ ئالماي،
قېرىغاندىمۇ يۈرۈۋاتىمەن شۇ مىجەزدىن قالماي.

* * *

تاغ بار يەردە تۈلكە بار،
بېنەم قۇرسا، يەيدىغان ئۆچكە بار.
ھەممە ئادەمنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق مۈلكى بار،
ھېيتەم بار يەردە كۈلكە بار.

شۇنداق، ھېيتەم مەنسۇر ئاددىي ۋە قىزىقارلىق گەپ ـ سۆزلىرى ئارقىلىق كىشىلەر ئارىسىدا كۈلكە پەيدا قىلىپ ئۆزىنىمۇ ۋە ئۆزگىنىمۇ روھىي جەھەتتىن شادلىققا چۆمدۈرۈپ كېلىۋاتقان تىل ئۇستىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇنىڭ نەق مەيداندا توقۇغان بىر قىسىم ھەجۋىي قوشاقلىرى جەمئىيىتىمىزدىكى ناچار ئىللەتلەرنى دەل جايىدا ئېچىپ بېرىشتە ئۆزىگە خاس رولىنىمۇ ئىگە. 1984 ـ يىلى نايىمىز بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان ئىسلامىيۇزدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى يىغىلىشىدا ئۇ توقۇغان «ساختا موزدۇز» ھەقىقىدىكى ھەجۋىي قوشاقنىڭ مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوندىن كەلگەن تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ياخشى باھاغا ئېرىشكەنلىكى، شۇ چاغدا «ئىلى گېزىتى»دە «خەلق قىزىقچىسى ھېيتەم مەنسۇر» دېگەن تېمىدا بىر پارچە ماقالىنىڭمۇ ئېلان قىلىنغانلىقى يۇقىرىقى سۆزىمىزنىڭ بىر دەلىلى، ئەلۋەتتە.

ـــ 1984 ـ يىلى، ـــ دەپ سۆز باشلىدى ھېيتەم ئاكا يەنە بىر قىزىقارلىق قوشاقنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئەسلەپ، ـــ مەن يېزىمىزنىڭ دوختۇرخانىسىدا بىر ھەپتە يېتىپ قالدىم. بۇ چاغدا مەھەللىمىزنىڭ بىر ئىمامى بولىدىغان، ئۇمۇ مەن ياتقان ياتاقتا يېتىپ داۋالىنىۋاتقان ئىدى. بىر كۈنى مەھەللە جامائىتى ئىككىمىزنى يوقلاپ كىردى ھەم ئىمامىمىزدىن نېمە سەۋەبتىن ئاغرىپ قالغانلىقىنى سورىدى. مەن شۇ چاغدا دەرھاللا مۇنداق بىر قوشاقنى توقۇدۇم:

مەھەللە ئىمامىنىڭ ئاغرىپتۇ بېشى،
كۆزدىن ئېقىپ بۇرنىغا چۈشۈپتۇ يېشى.
ئىمامنى ئاغرىتقان باشقا نەرسە ئەمەس،
تويىنىڭ ئىس يۇراپ قالغان ئېشى.

شۇڭا يوقلاپ كېلىۋاتىدۇ قوۋم ـ قېرىندىشى،
ئاغرىمىسا يوقلايدىغان كىم بىلەن كىمنىڭ ئىشى.

مەن بۇ قوشاقنى توقۇغاندا مەھەللە جامائىتى بىلەن قوشۇلۇپ ئاغرىق ياتقان ئىمامىمۇ كۈلۈپ كەتكەن ئىدى.

دېمەك، ھېيتەم مەنسۇر ھەرقانداق جايدا ئەنە شۇنداق ئۆزگىچە خاس تىل تالانتى بىلەن كىشىلەرنى كۈلدۈرۈپ روھىي ئوزۇق ئاتا قىلىشنى ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك ياشاش مىزانى قىلىپ كەلمەكتە.

ئۇنىڭ قىزىقارلىق گەپ ـ سۆزلىرى ئاساسەن ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك بولغان قاپىيەلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان بولۇپ، بىرلا ئاڭلىغان ئادەم مەزمۇنىنى تولۇق ھېس قىلالايدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ قوشاقلىرىنىڭ بەزىلىرى قىسقا بوغۇم ۋە ئىككىلىك (مەسنەۋى) شەكلىدە تۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن ماقال ـ تەمسىللىك خاراكتېرى كۈچلۈك. تۆۋەندە ئۇنىڭ قاپىيەلىك گەپ ـ سۆزلىرىدىن بىر قانچەنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇق.

ئىككى موزدۇزغا چاقچاق

1964 ـ يىلى غۇلجا شەھرىدە كىرا ماشىنىسى ساقلاپ تۇرغان ھېيتەم مەنسۇر بېكەت ئالدىدىكى ئىككى موزدۇزنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ماختىشىپ قىلىشقان سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قالىدۇ ھەم شۇ مەيداندىلا ئۇلارغا قارىتىپ بۇ قوشاقنى توقۇيدۇ:

مەن ياماق يامايمەن،
غۇلجا بويىچە مەن دېگەن،
موزدۇزلاردىن قالمايمەن.
ئىشىم ئەلگە يارىمىسا پۇلنىمۇ ئالمايمەن.
شۇنداق ئەپلەيمەن،
كونا يالغاننى بىر ـ بىرىگە سەپلەيمەن.
پاشنىسى بولمىسا،
كارتون قەغەزنى كەپلەيمەن.
شۇنداق ئىشلەپ خېرىدارنى جىقلايمەن.
تىكىشكە ۋاقىت يەتمىسە،
ئون تال مىختا مىخلايمەن.
ئاق يىپنى قارا مومدا موملايمەن،
ئىگىسى قاراپ تۇرسا سىلىق تىكىپ،
كەتسىلا كەينىدىن كوملايمەن.
ھەيران قېلىشار پىقىرنىڭ پەمگە،
مەن قاقمىغان قەغەزمۇ قالمىدى،
مىخۋاي بىلەن تويلەينىڭ چەمگە.
شۇڭا مەن
مەن مەن دېگەن موزدۇزدىن قالمايمەن،

بىر بارغان يەرگە ئىككىنچى بارمايمەن.

گۈل قاچا سېتىش قوشىقى

ھەر بازار كۈنى قاچا سېتىشقا چىققان ھېيتەم مەنسۇر خېرىد-دارلارغا مۇنۇ قوشاقنى ئوقۇپ بېرىدۇ:

گۈل قاچا، چىنە قاچا،
ئالمىدىكەن ئاكا ۋە ئاچا.
قولىڭىزدىن چۈشۈپ كەتسە بولىدۇ بەش پاچا.
پىقىر چاقچاق قىلىپ كۆڭۈل ئاچا.

ھاسا قوشىقى

ھاسىلىرىغا تايانغىنىچە كېتىۋاتقان بىر توپ مويسىپىتلارنىڭ ئالدىغا ئۇچراپ قالغان ھېيتەم مەنسۇر ئۇلارغا چاقچاق قىلىپ مۇنداق قوشاق توقۇيدۇ.

ھاسا، ھاسا،
مەدەت بولىدىكەن قولغا ئاسا.
ئىتمۇ قورقىدىكەن باشقا ساسا.
ئىتقا بوزەك بولىدىكەن ئۆيدە قاسا.
شۇڭا موماي-بوۋايلار تويغا باسا،
ئېلىۋالىدىكەن قولغا ھاسا.

سۇغا چىققان ئاياللارغا چاقچاق

ھېيتەم مەنسۇر چۇلۇقايغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان بىر كۈنى ئۆزى ياسىۋالغان ئەپكەشكە ئىككى چېلەكنى ئېسىپ سۇغا چىقىپتۇ. ئەينى ۋاقىتلاردا چۇلۇقايدا سۇنى ئاساسەن ئاياللار توشۇيدىغان ئادەت بار بولغاچقا، ئاياللار ھېيتەم مەنسۇرنىڭ سۇ توشۇغىلى چىققانلىقىنى كۆرۈپ مەسخىرە قىلغاندەك كۈلۈشۈپتۇ. بۇ چاغدا ھېيتەم مەنسۇر مۇنداق قوشاقنى توقۇپتۇ:

چېلەك ئېلىپ قولۇمغا،
ئەپكەش سېلىپ دولامغا.
ئاپىرىۋالاي سۈيۈمنى،
گۈل تېرىغان ھويلامغا.
ياردەملىشىپ ھەدەڭلارغا،
ئۆگىتىۋالغان قولۇمغا.
ئېلىۋالدىم سۈيۈمنى،
كېتىۋالاي يولۇمغا.

رەسىمگە تارتىش قوشىقى

ھېيتەم مەنسۇر رەسىم تارتقىلى چىققاندا كوچمۇ كوچا ئايلى-نىپ توۋلاپتۇ:

مەن رەسىمگە خويمۇ ئوبدان تارتىمەن،
قوغۇنلۇقتىكى سويمىدەك خام تارتىمەن.
بىر، ئىككى، ئۈچ دەپ ساناپ تارتىمەن،
ئاغزى پۇچۇق، بۇرنى پاناق تارتىمەن.

ئۇنئۇبىرسال كەسىپ قوشىقى

— نېمە ئىش قىلىسىز؟ — دەپ سورىغانلارغا ھېيتەم مەنسۇر مۇنداق قوشاق بىلەن جاۋاب بېرىدۇ.

تامغا ئويىمەن،
ئەينەك قويىمەن.
رەسىم تارتىمەن،
گۈل-قاچا ساتىمەن.
مەن قىلمىغان ئىش قالمىدى،
توشىمىغان خۇمداندا خىش قالمىدى.
ياش سەكسەندىن ئاشتى،
شۇ ئېغىزدا چىش قالمىدى.

ئەپۇ سوراش قوشىقى

ئۆزىدىن بىر ئاز كىچىكلەرگە چاقچاق قىلىپ قويغان چاغلى-رىدا ھېيتەم مەنسۇر تۆۋەندىكى قوشاق بىلەن ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۇتتۇۋالىدۇ.

چۇلۇقايدا بۇغداي بولىدۇ، ئارپا بولمايدۇ.
ئاكىسى چاقچاق قىلسا، ئىنىسى خاپا بولمايدۇ.
قاسساپتىن گۆش ئالسىز، بېغىر ئالمايسىز،
بۈگۈن چاقچاق قىلسام ئېغىر ئالمايسىز.

سىزما گۈل رەسىملىرىگە كىرىشتۈرۈلگەن قوشاق

ھېيتەم مەنسۇر ئۆزى سىزغان گۈل رەسىملىرىنىڭ چۆرىلىرى-گە تۆۋەندىكىدەك قوشاقلارنى يېزىپ قوياتتى.

گۈل سىزدىم گۈللەر ئارا گۈلدىن جۇخار،
تەر تۆكۈپ قىلساڭ ئەمگەك بولمايسەن خار.
گۈل سىزدىم گۈللەر ئارا ھەشقىپىچەك،
ئىلمى بارلارنى تونۇيدۇ كېلىنچەك.

مومايلارغا چاقچاق

ئىشىك ئالدىدا پاراڭلىشىپ ئولتۇرغان مومايلارنى كۆرگەن ھېيتەم مەنسۇر تۆۋەندىكى قوشاق بىلەن ئۇلارنى كۈلدۈرۈۋېتىدۇ:

ھەي موماي، ھەي موماي،
كىرىپ كەتسەڭچۇ ئۆيۈڭگە ئادەمنى قىزىقتۇرماي.
لەڭمەن ئېتىپ بېرەمسەن ياكى
ئېلىپ بەرسەم ئىككى بوتۇلكا سۇماي.
مېنى دەمسىلەر ياكى قېرى تارتۇق،
شۇ تاپتا مەن ياش ئوغۇل بالىدىن ئارتۇق.

(ئاپتور: غۇلجا ناھىيە چۇلۇقاي ئوتتۇرا مەكتەپتە)

شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭغا ئائىت فوتو سۈرەتلەر

ساھىبە ياقۇپجان

شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، شىۋېتسىيەلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن رايونىمىز شىنجاڭغا بولغان قىزىقىشى 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا باشلانغان. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى»نىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، شىۋېتسىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى ئارقا-ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىشكە باشلىغان. سېۋېن ھېدىننىڭ تارىم ئويمانلىقىدا ئېلىپ بارغان بىر قانچە قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەلىرى ① ھەمدە شىۋېتسىيە مىسسىيونېرلار ئۆمىكىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاز كەم يېرىم ئەسىرگە يېقىن پائالىيەتلىرى ② نەتىجىسىدە شىۋېتسىيە مۇزېيلىرى ۋە باشقا تەتقىقات ئورۇنلىرىدا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ھەمدە فولكلورىغا دائىر زور مىقداردىكى ھۆججەت ۋەسىقىلەر توپلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە شىۋېتلار قەشقەردە قۇرغان باسمىخانىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب-ماتېرىياللار، مىسسىيونېرلار يەكەن، قەشقەردە تۇرۇش جەريانىدا يازغان كۈندىلىك خاتىرىلەر، شىۋېتسىيەگە يوللىغان خەت-چەكلەر، سىنئالغۇ لېنتىسى ③ قاتارلىقلار بار بولۇپ، 20-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى، خەلقىنىڭ تۇرمۇشى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ-ئادىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى تولىمۇ قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇلاردىن سىرت شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا يەنە زور مىقداردىكى فوتو سۈرەتلەر ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭغا دائىر ھۆججەت-ماتېرىياللار ئىچىدە زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

بۇ فوتو سۈرەتلەر ئاساسلىقى شىۋېتسىيەنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيى بىلەن شىۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ستوكھولمدىكى باش ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، سۈرەتلەر 1892-، 1938-يىللار ئارىلىقىدا تارتىلغان. بۇ سۈرەتلەرنى ئۆز دەۋرىدە شىۋېتسىيەنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىسسىيونېرلىرىدىن جون تۆرنكۋىست، سىگفرىد مۇئېن، ھاننا ئاندېرسون قاتارلىقلار تارتقان.

قەشقەردىكى شىۋېتسىيەلىك مىسسىيونېرلار

شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان فوتو سۈرەتلەرنى تارتقۇچىلار ھەرگىز شىنجاڭغا ساياھەتكە كەلگەنلەر ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار مەخسۇس سۈرەت تارتىشنى ئۆگەنگەن كەسپىي فوتوگرافلارمۇ ئەمەس (جون تۆرنكۋىستتىن باشقىلىرى). بۇ مۇشۇ ساھەدە كەسپ ئەھلى بولمىغان، پەقەت سۈرەت تارتىشقا ھەۋىسى بار شىۋېتسىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مىسسىيونېرلىرىنىڭ قىزغىن روھى تۈپەيلىدىن روياپقا چىققان.

شىۋېتسىيە مىسسىيونېرلار ئۆمىكى دىن تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان ئۆمەك بولۇپ، شۇ يىللىرى شىۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتى چاررۇسىيە تەۋەسىدىكى كاۋكاز رايونى بىلەن جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىلىرىدە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلغان. لېكىن بۇ ئىككى نۇقتىنىڭ ئارىلى-

قى يىراق، ئۆزئارا ئالاقىلىشىش قىيىن بولغان. مانا مۇ-
شۇنداق ئەھۋالدا كاۋكازدىكى تىبلىس شەھىرىدە تۇرۇۋاتـ-
قان پوپ ن . گ. ھۆيجىر بۇ ئىككى نۇقتا ئارىلىقىدا بىر
يېڭى دىن تارقىتىش نۇقتىسى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئا-
رىلىقىدىكى ئۇزاق مۇساپىنى قىسقارتىش ۋە ئۆزئارا ئالا-
قىنى كۈچەيتىش تەكلىپىنى بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ
يىللاردا ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكىنىڭ دىن تارقىتىش ئۆ-
مەكلىرى ئىراندا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ شۋېت مىسسىيو-
نېرلىرىغا رىقابەت ئېلان قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كاۋكازدى-
كى شۋېت مىسسىيونېرلىرى ئىراندىن ۋاز كېچىپ، ئوتتۇ-
را ئاسىيانىڭ مەلۇم بىر يېرىدە يېڭى پائالىيەت ماكانى
ئاچماقچى بولىدۇ. ھۆيجىر شىنجاڭنى، بولۇپمۇ بېرىتانىيە
بىلەن چاررۇسىيەنىڭ پامىرنى تالىشىشتىكى سىياسىي مەر-
كىزى بولغان قەشقەرنى ئۆزلىرىنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى ئەڭ
مۇۋاپىق ماكان دەپ قارايدۇ. 1893-يىلى ستوكھولمدا
ئېچىلغان شۋېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلتى-
يىدا شىنجاڭنىڭ قەشقەر شەھىرىدە يېڭى بىر دىن تارقى-
تىش نۇقتىسى قۇرۇش ماقۇللانغان ھەمدە كەينىدىنلا بى-
رىنچى تۈركۈمدىكى رەسمىي دىن تارقاتقۇچىلارنى قەش-
قەرگە ئەۋەتكەن. 1894-يىلى 7-ئايدا لارش-ئېرىك
ھۆگبىرگ دېگەن پوپنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر تۈركۈم ئەر-
ئايال شۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرى قەشقەرگە يېتىپ
كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە شۋېتسىيەنىڭ تۇنجى
دىن تارقىتىش نۇقتىسى قۇرۇلغان.

قەشقەردە شۋېتسىيەنىڭ دىن تارقىتىش نۇقتىسى قۇ-
رۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئۇلار پائالىيەت دائىرىسىنى
قەشقەر ئەتراپىدىكى باشقا شەھەر ۋە بازارلارغا كېڭەيتىش-
كە باشلايدۇ. ئۆز دەۋرىدە زەئىپلىشىپ دىپلوماتىيە جە-
ھەتتىكى ئىقتىدارىنى يوقاتقان چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ-
دىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى شۋېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ
بۇ ھەرىكەتلىرىگە سۈكۈت قىلىدۇ. يەرلىك مۇسۇلمان ئاھ-
مىسىنىڭ بۇ ھەقتىكى قارشىلىقى ۋە ئەرز-پىكىرلىرىگىمۇ
پەرۋا قىلمايدۇ. شۋېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ يەكەن، يېڭىسار، يېڭىشەھەردە ئۆزلىرىنىڭ
شۆبە دىن تارقىتىش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. ئۆز نۆ-
ۋىتىدە شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، شۋېت مىس-
سىيونېرلىرى دىن تارقىتىش بىلەن بىللە مەكتەپ، دارىلېتە-
تام، دوختۇرخانا ئاچقان، باسمىخانا قۇرغان.

شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغلاردىكى ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى
داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، شۋېتسىيە دىن
تارقىتىش ئۆمىكى پائالىيەتنى 1938-يىلغىچە داۋاملاشتۇ-
رالىغان. شۇ يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا
مايىل شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، جەنۇ-
بىي شىنجاڭدىكى بارلىق شۋېت مىسسىيونېرلىرىنى چېگرا-
دىن شەرتسىز چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇق قىلغان. شۇنىڭ
بىلەن شۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدى-
كى 50 يىلغا يېقىن داۋام قىلغان دىن تارقىتىش پائالىيىتى
ئاخىرلاشقان. 50 يىلغا يېقىن دىن تارقىتىش جەريانىدا
جەمئىي 60 نەپەر شۋېتسىيەلىك ئەر-ئايال جەنۇبىي شىن-
جاڭدىكى قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق شەھەرلەردە
پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىسسىيونېرلارنىڭ كۆپىنچىسى
خېلى يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئىگە دىنىي زاتلار
بولۇپ، ئۇلار قەشقەردە خىرىستىيان دىنىنى تارقىتىش
بىلەن قالماي، بەلكى شۇ يەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ
ھەرقايسى ساھەسىگە چوڭقۇر چۆكۈپ، شۇ زاماندىكى
كۆپ مەنبەلىك يەرلىك مەدەنىيەتتە بىر ئۇلۇش ئورۇنغا
ئىگە بولغان. ئەمما شۇ جايدىكى جەمئىيەتنىڭ مۇرەككەپ
سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن ئاخىر قەش-
قەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان. تەكىتلەشكە تېگىشلىك
بىر نۇقتا شۇكى، جەنۇبىي شىنجاڭدا پائالىيەت ئېلىپ
بارغان 60 نەپەر ئەر-ئايال شۋېت مىسسىيونېرلىرى ئە-
چىدە كېيىنچە ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى، فولكلورى ھەمدە
باشقا ساھەلەردە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بىر مۇنچە كىشى-
لەر يېتىشىپ چىققان بولۇپ، شۋېتسىيەگە قايتىشتا ئۇلار
ئۆز دەۋرىدە شىنجاڭدىن ئېلىپ كەتكەن زور مىقداردىكى
ماتېرىياللار ــــ قول ھۈنەر بۇيۇملىرى، مەدەنىيەت يادى-
كارلىقلىرى، قولىيازما ئەسەرلەر، ھۈنەر كەسىپ رىساللى-
رى، نەسەبنامىلەر، يەر ھۆججەتلىرى، تېبابەت كىتابلىرى،
مەھكىمە شەرئىنىڭ پەتۋالىرى كېيىنكى مەزگىللەردە شى-
ۋېتسىيەدىكى بىر قانچە ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ كۇتۇپخانىلى-
رى، مۇزېيلار ۋە ئارخىپخانىلىرىنى شىنجاڭنىڭ مول ۋە-
سىقىلىرى بىلەن تەمىنلىدى.

شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان فوتو سۈرەتلەر

ھازىر شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان
فوتو سۈرەتلەر دەل مىلادى 1892-، 1938-يىللار ئارى-

لىقىدا قەشقەردىكى شۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرى تەرىپىدىن تارتىلغان بولۇپ، سۈرەتلەردە ئۆز دەۋرىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەنزىرىسى، فولكلور مەدەنىيىتى، كۈندىلىك تۇرمۇش، مەشھۇر شەخسلەر، سىياسىي ئەربابلار، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش، دېھقانچىلىق، سودا-سېتىق، كارۋان يوللىرى، ئائىلە مەدەنىيىتى، قىرغىزلار ھاياتى قاتارلىق كەڭ ساھەگە چېتىشلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مىسسىيونېرلار ئۆمىكى شۋېتسىيەگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ سۈرەتلەرنى شۋېتسىيەدىكى ئارخىپخانىلارغا تەقدىم قىلغان. بۇ شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا شىنجاڭغا دائىر سۈرەتلەر بۆلۈمىنىڭ قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. شۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان سۈرەتلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا 20 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. بۇ سۈرەتلەر شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيى بىلەن شىۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ستوكھولمدىكى باش ئارخىپخانىسىدىن ئىبارەت ئىككى جايدا ساقلانماقتا. ھەر بىر پارچە سۈرەت كارتون قەغەزگە چاپلىنىپ ئاستىغا شۋېتچە چۈشەندۈرۈش يېزىلىپ ۋە نومۇر بېرىلىپ ياخشى ساقلانغان بولغاچقا ئىزدەشمۇ قۇلايلىق.

شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ستوكھولمدىكى باش ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان سۈرەتلەرنى ئاساسەن شىۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرىدىن جۇن تۆرنكۇىست، سىگفرىد مۇئېن، ھاننا ئاندىرسون قاتارلىقلار تارتقان بولۇپ، بۇ سۈرەتلەرنىڭ بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىشىدا ئۇلارنىڭ تۆھپىسى زور. بولۇپمۇ قەشقەر يېڭىشەھەردە ئۇزاق مەزگىل تۇرغان جۇن تۆرنكۇىست بىر كەسپىي فوتوگراف بولۇش سۈپىتى بىلەن ناھايىتى كۆپ سۈرەت تارتقان. ئۇ بۇ سۈرەتلەر ئاساسىدا 1926-يىلى ستوكھولمدا «قەشقەر» ناملىق رەسىملىك ئېتنوگرافىيەلىك كىتابنى نەشر قىلدۇرغان.

شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىدىكى فوتو سۈرەتلەر «فراننى يىغمىلىرى» ۋە سىگفرىد مۇئېن نامىدىكى شىنجاڭغا دائىر فوتو سۈرەتلەر بۆلۈمىدە ساقلانغان.

«فراننى يىغمىلىرى» ـــ شۋېتسىيەلىك ئارخىتېكتور ۋە فوتوگراف سامۇئېل فراننىنى ئەسلەش يۈزىسىدىن ئۇ يىغىپ ساقلىغان يادىكارلىقلارغا شۇنداق نام بېرىلىپ بىر مەخسۇس فوتو سۈرەتلەر مەركىزى قۇرۇلغان. فراننى 1908-يىلى تۇغۇلغان. ئۇ بىناكارلىق كەسپىنى ئۆگەنگەن. ئۇنىڭ شۇغۇللانغان كەسپىمۇ بىناكارلىق بولغان. ئۇ شىۋېتسىيە چېركاۋى دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى بولغان. فراننى شۋېتسىيە چېركاۋىنىڭ شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتىگە ئىنتايىن قىزىققان. ئۇ ئۆزى قەشقەرگە كېلەلمىگەن بولسىمۇ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەر قايسى دىن تارقىتىش پونكىتلىرى تارتقان سۈرەتلەرنى يىغىپ توپلاشقا كىرىشكەن. ھاننا ئاندىرسوننىڭ 1982-يىلى ئەتىيازدا 1915-يىلدىن 1928-يىلغىچە تارتقان سۈرەتلىرىدىن شىنجاڭغا ئالاقىدار 1360 پارچە سۈرەتنى قولغا چۈشۈرگەن. ئۇ يىغىپ ساقلىغان بۇ سۈرەتلەر «فراننى يىغمىلىرى»نىڭ باشلىنىشى بولغان. ئۇ شۇنىڭدىن تارتىپ قىلچە بوشاشماستىن دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ قولىدىن جەمئىي 8631 پارچە سۈرەت يىغقان. بۇ سۈرەتلەر 3116 قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتا ساقلانغان. فراننى 1988-يىلى ئۆزى ساقلىغان بۇ سۈرەتلەرنى شۋېتسىيە دۆلەت ئارخىپ سارىيىغا

تاپشۇرۇپ بەرگەن. ھازىر بۇ سۈرەتلەر پېچەتلەنگەن 115 قەلەي ئوراقتا ساقلاقلىق بولۇپ ئۇلارغا رەت نومۇرى سېلىنغان. بىرىنچى ئوراقتا فىراننىڭ بۇ سۈرەتلەرنى يىغىپ توپلاش جەريانى، سۈرەتلەرنىڭ نەدىن ئېلىنغانلىقى، يىغىپ توپلانغان بۇيۇملار ھەققىدىكى يازما ماتېرىياللارنى قانداق توپلىغانلىقى ۋە ساقلانغان سۈرەتلەرنىڭ مەزمۇنى ھەققىدىكى ئىزاھلار، جۈملىدىن شىۋېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ ئىسمىلىكى ۋە ئۇلار ئىشلىگەن دىن تارقىتىش پونكىتلىرىنىڭ ئىسمى كىرگۈزۈلگەن. فىراننى ساقلىغان بۇ سۈرەتلەر ئىچىگە ئۆزى زىيارەت قىلغان ئۇنئالغۇ لېنتىسى، كىنو لېنتىسى ۋە سىنئالغۇ ماتېرىياللىرىنى قىستۇرۇش ئارقىلىق بۇيۇملارنىڭ مەزمۇنىنى يەنىمۇ تولۇقلىغان. فىراننى بارلىق مۇمكىنچىلىكتىن تولۇق پايدىلىنىپ مىڭبىر جاپا - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ، بەزى سۈرەتلەرنىڭ پىلىيونكىسىنى قولغا چۈشۈرگەن ھەمدە ئۇنى يىغىپ ساقلانغان يادىكارلىقلار ئارىسىغا قىستۇرغان. دېمەك، بۇ سۈرەتلەرنىڭ يىغىپ توپلىنىشى، ساقلىنىشىغا فىراننى جىق قان - تەر سىڭدۈرگەن. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئۇنىڭدىن سىرت بۇ سارايدا يەنە سىگفىرىد مۇئىن نامدا شىنجاڭغا ئائىت فوتو سۈرەتلەر بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان. بۇ بۆلۈمدە تەخمىنەن 5000 پارچىدىن ئارتۇق فوتو سۈرەت ساقلانغان، بۇ سۈرەتلەر شىۋېتسىيە دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى دىن تارقىتىش ئۆمىكىدىكى فوتوگراف سىگفىرىد مۇئىن تەرىپىدىن تارتىلغان. ئۇ تارتقان سۈرەتلەر 17 ئالبوم بولۇپ، بۇ سۈرەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىگە شىۋېتچە ئىزاھات بېرىلگەن بولغاچقا، يىغىپ ساقلانغان يادىكارلىقلارنىڭ قىممىتىنى يەنىمۇ ئاشۇرغان.

دېمەك، بۇ ئىككى ئارخىپخانىدا ساقلىنىۋاتقان شىنجاڭغا دائىر سۈرەتلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، فىراننى يىغىپ ساقلىغان 8631 پارچە سۈرەت، سىگفىرىد مۇئىن نامىدىكى 5500 پارچە سۈرەت، ستوكھولمدىكى شىۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتىنىڭ باش ئارخىپخانىسىدىكى 5000 پارچىدىن ئارتۇق سۈرەت بولۇپ جەمئىي 20 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ④.

فوتو سۈرەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەزمۇنلار

شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان سۈرەتلەرنىڭ چېتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، شىۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتى ستوكھولم باش ئارخىپخانىسىدىكى سۈرەتلەردە مىسسىيونېرلارنىڭ قەشقەر ۋە يەكەندىكى ئائىلىۋى تۇرمۇشى، دوختۇرخانىلىرى، باسمىخانىسى ھەمدە مەكتەپ كۆرۈنۈشلىرى؛ قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ھالقىپ قەشقەرگە بېرىشتىكى ھەيۋەتلىك يول مەنزىرىلىرى، قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ۋە ئىنگلىزلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى، قەشقەر، يەكەن، يېڭىسارلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى، كىيىم - كېچەكلىرى، يېمەك - ئىچمىكى، ئۆي جاھازىلىرى، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئەھۋاللىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بازارلار، مازار - خانىقالار، كوچا - كويلار، شەھەر سېپىللىرى، دەريا - ئۆستەڭلەر، ئېتىز - ئېرىقلار، سوپى - دەرۋىشلەر، جاھانكەزدى - دىۋانىلەر، ئات - ئۇلاقلار، يارىيار ھارۋىلار، خامان، تۈگمەنلەر، ئۇستا - ھۈنەرۋەنلەر، ناۋاي - قاسساپلار، سۇ توشۇغۇچىلار، ساتىراشلار، ئاشپۇزۇللار ۋە باشقا تۇرلۇك ساھەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ⑤.

شىۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىدا ساقلىنىۋاتقان «فىراننى يىغمىلىرى» نامىدىكى سۈرەتلەردە دىن تارقاتقۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئۇلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ۋە قارا قۇرۇم چوققىلىرىدىن ئۆتۈش جەريانىدا تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دىن تارقىتىش ۋە باشقا خىزمەتلىرى ئىپادىلەنگەن. گۇننار ئالفىرىد فىراننى ياررىڭ ئۆزىنىڭ «قەشقەرگە قايتا سەپەر» دېگەن كىتابىدا فىراننى يىغمىلىرى نامىدىكى فوتوسۈرەتلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەزمۇنلار ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ 145 - نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچ ئىچىدىكى سۈرەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارغا بۆلگەن⑥:

1. يېزا-ئېگىلىك، تېرىقچىلىق، يەرنى تېرىلاش، خامان تېپىش، دەرەخ شاخلىرىنى پۇتاش.
2. قوي بېقىش، قوي يۇڭىنى پىششىقلاپ ئىشلەش.
3. تۈگمەن، گۈرۈچ ئاقلاش.
4. كەشتە ئىشلەش، مېۋىلىك دەرەخ تىكىش.
5. تاش تۇز ئىشلەپچىقىرىش.
6. بېلىقچىلىق.
7. توقۇمچىلىق، پاختا، يۇڭ يىپ ئىگىرىش، كىگىز، پايپاق توقۇش، ماشىنا بىلەن توقۇش.
8. سامسىپەز.
9. كوچىدىكى ئاشخانا.
10. ئەپكەشچى.
11. پىچاق چاقلىغۇچى.
12. ساتىراش.
13. سازەندە، ناخشىچى.
14. مېيىت ئۇزاتقۇچىلار، گۆركارلار.
15. دىۋانە، تەشكىللىك دىۋانىلەر.
16. قەغەزچىلىك.
17. بازار، بازارغا بېرىش.

142-نومۇرلۇق قەغەز قىستۇرغۇچتىكى سۈرەتلەردە ھەر تۈرلۈك قاتناش قوراللىرى ۋە ئالاقىلىشىش ئۇسۇللىرى، كارۋانلارنىڭ تۇرمۇشى، يوللار ۋە كۆۋرۈكلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

143- نومۇرلۇقتا سۇ بىلەن تەمىنلەش ۋە سۇغىرىش ئەھۋاللىرى، 147-نومۇرلۇقتا ھېيت-ئايەم سۈرەتلىرى، 149-نومۇرلۇقتا شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنىغا ئائىت سۈرەتلەر، يېزىلاردىكى مازارلار، ناماز ئوقۇش ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«فىراننى يىغىملىرى» دىكى بىر قىسىم سۈرەتلەر ئەنگىلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسىغا ئائىت بولۇپ، ئۇنىڭ سانى ۋە مەزمۇنى ناھايىتى مول. بۇ كونسۇلخانىنىڭ ئىمارىتىنى شۋېتسىيەلىك دىن تارقاتقۇچى خوگبېرگ لايىھەلەپ سالدۇرغان بولۇپ، يىغىپ ساقلانغان سۈرەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە رۇسىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«فىراننى يىغىملىرى»دا يەنە چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭنى ئىلمىي تەكشۈرۈش جەريانىدىكى مۇناسىۋەتلىك سۈرەتلەرمۇ بار بولۇپ، ئاساسلىقى 30-يىللارنىڭ دەسلەپىدىكى سېۋېن ھېدىن تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەھۋالى، جۇملىدىن ھېدىننىڭ، ئېرىك نارىن، نىلس ئامبوت ۋە تەكشۈرۈش ئۆمىكى بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋىتى بار كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەرمۇ بار.

107 - نومۇرلۇق قەغەز قىستۇرغۇچتا 1927-يىلى ۋە 1928-يىللىرىدىكى گېرمانىيە تىرىنكلىر ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكىنىڭ شىنجاڭدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەر بار.

گوستاف مانىرھېيم (ئۇ كېيىن فىنلاندىيەنىڭ پرېزىدېنتى بولغان) 1906-يىلدىن 1908-يىلغىچە ئەنجاندىن بېيجىڭغىچە قىلغان ئاتلىق ئېكسپېدىتسىيەسى داۋامىدا قەشقەر ۋە يەكەندە بىر نەچچە ئاي تۇرغان. ئۇ يەردىكى شۋېتسىيە دىن تارقاتقۇچىلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتقان. ھەتتا راگۇيتقا كېسلىنى كۆرسەتكەن. 104-نومۇرلۇق قاتتىق قەغەز قىستۇرغۇچتا قىستۇرۇلغان 22 پارچە سۈرەتتە مۇشۇ ئىش خاتىرىلەنگەن.

شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيىدىكى سىگفرىد مۇئېن نامىدىكى 5000 پارچىدىن ئارتۇق فوتو سۈرەت 17 ئالبومغا ئېلىپ ساقلانغان. تۆۋەندىكىلىرى شىنجاڭنى تەتقىق قىلىدىغان تەتقىقاتچىلار ئۈچۈن ئالاھىدە قىممەتكە

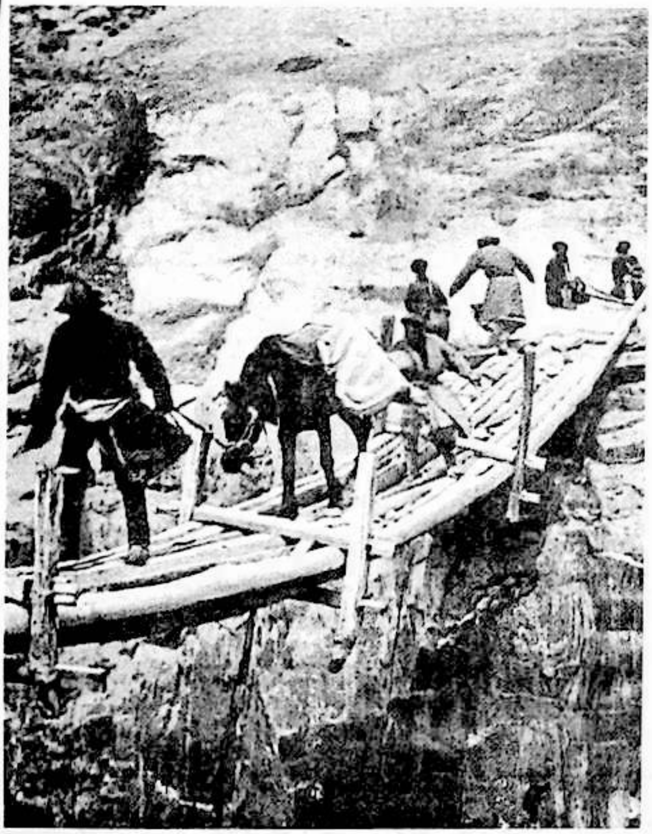

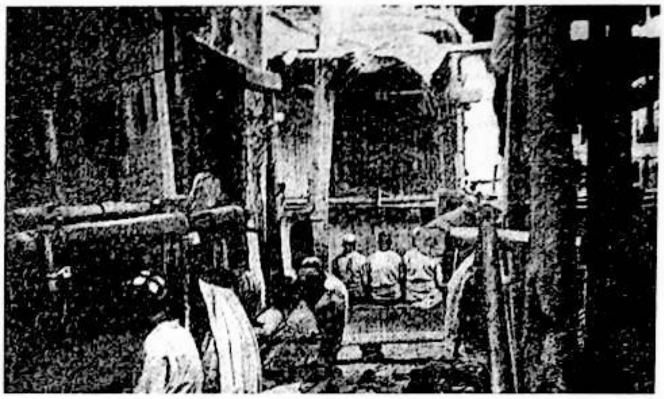

ئىگە بىر قىسىم سۈرەتلەر⑦:

1 ـ ئالبوم. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى سۈرەتلەر.

2 ـ ئالبوم. قەشقەر شەھىرىدىكى كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە 30 ـ يىللاردىكى ۋەقەلەر توغرىسىدىكى سۈرەتلەر، قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا ياشايدىغان قىرغىزلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى سۈرەتلەر.

6 ـ ئالبوم. لاداقتىن جۇڭگو شىنجاڭغا قاتنايدىغان كارۋان يولى توغرىسىدىكى سۈرەتلەر.

7 ـ ئالبوم. قىرغىزلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان سۈرەتلەر، يەنە ھىمالايا تېغىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا قاتنايدىغان كارۋان يولى توغرىسىدىكى سۈپەتلىك تارتىلغان بىر قىسىم سۈرەتلەر.

12 ـ ئالبوم. قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار ھەققىدىكى مول مەزمۇنغا ئىگە سۈرەتلەر، ئاساسلىقى 30 ـ يىللاردىكى ئەھۋاللارتوغرىسىدىكى سۈرەتلەر.

13 ـ ئالبوم. شىنجاڭ توغرىسىدىكى ۋە ھىمالايا تېغىدىن ئۆتكەن كارۋانلارنىڭ سەپەر ئەھۋالى توغرىسىدىكى سۈرەتلەر.

دېمەك، سۈرەتلەرنىڭ مەزمۇنى مول، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۆزىنىڭ مول ھەم جانلىق بولغان ماتېرىياللىق قىممىتى بىلەن شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىنى ياۋروپا ئۇيغۇرشۇناسلىرى تەلپۈنىدىغان ماتېرىيال ئامبىرىغا ئايلاندۇردى.

فوتو سۈرەتلەرنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى تەتقىقات قىممىتى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگو ـ شىۋېتسىيەنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى بارغانسېرى كۈچەيدى. 1992 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى چېگرا رايون تارىخ ـ جۇغراپىيە تەتقىقات مەركىزى شىنجاڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى غەربىي يۇرت سەنئەت تەتقىقات جەمئىيىتى بىلەن شىۋېتسىيە دۆلەتلىك مىللىي مۇزېي سىۋېن ھېدىن فوندى جەمئىيىتى بىرلىكتە ئۇرۇمچىدە «20 ـ ئەسىردىكى غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»نى ئۆتكۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا شىنجاڭدا شىۋېتسىيەلىكلەرنىڭ بىر تۈركۈم شەرقشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلىرى، جۈملىدىن غەربىي رايوننى چارلاپ تەكشۈرۈشكە دائىر ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە تەرجىمىلىرى نەشر قىلىندى. شىۋېتسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، غەربىي رايوننى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن مۇشۇنداق پەيتتە شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان زور مىقداردىكى سۈرەتلەرنى تەتقىق قىلىش تېخىمۇ زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

بىرىنچىدىن، بۇ سۈرەتلەر 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

بۇ سۈرەتلەردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەنزىرىسى، كۈندىلىك تۇرمۇشى، فولكلور مەدەنىيىتى، مەشھۇر شەخسلەر، سىياسىي ئەربابلار، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش، دېھقانچىلىق، سودا ـ سېتىق، قىرغىزلار ھاياتى، بىناكارلىق، كارۋان يوللىرى، ئائىلە مەدەنىيىتى قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىشتا زور تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ئىككىنچىدىن، قەشقەردىكى شىۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

تارىختا جۇڭگو بىلەن شىۋېتسىيەنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا يېرىم ئەسىرگە يېقىن پائالىيەت قىلغان شىۋېتسىيە مىسسىيونېرلىرى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم تارىخىي تېما. شىۋېتسىيە ئارخىپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان سۈرەتلەردە دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ تۇرمۇشى،

ئۇلارنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن ۋە قارا قۇرۇم چوققىلىرىدىن ئۆتۈش جەريانىدا تارتقان ئازاب-ئوقۇبەتلىرى، قەشقەردىكى دىن تارقىتىش پائالىيىتى، ئۇلار ئاچقان مەكتەپ، دوختۇرخانا ۋە باسمىخانىلارغا دائىر كۆرۈنۈشلەر بولۇپ، بۇ سۈرەتلەر بىزنى مىسسىيونېرلارنىڭ قەشقەردىكى پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۈچىنچىدىن، چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ئېكسپېدىتسىيە، ئىلمىي تەكشۈرۈش ئەھۋاللىرىدىن خەۋەر بېرىدۇ.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياۋروپادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردە «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ئېكسپېدىتسىيە قىزغىنلىقى» كۆتۈرۈلۈپ، چەت ئەلدىكى نۇرغۇن ئېكسپېدىتسىيە ۋە تەكشۈرۈش خادىملىرى شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. «فىراننى يىغىپ ساقلىغان يادىكارلىقلار»دا چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقىغا ئائىت سۈرەتلەر كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى 30-يىللارنىڭ دەسلىپىدىكى سېۋېن ھېدىن تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەھۋالى، جۈملىدىن ھېدىننىڭ ئېرىك نارىن، نىلس ئامبۇت ۋە تەكشۈرۈش ئۆمىكى بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋىتى بار كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى، گېرمانىيە تىرىنكلىر ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىكىنىڭ شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈش، ئېكسپېدىتسىيە قىلىش ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەردۇر. بۇ سۈرەتلەر بىزنىڭ چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدا جانلىق پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇ.

دېمەك، شۋېتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپ سارىيى بىلەن شۋېتسىيە دىنىي جەمئىيىتى ستوكھولم باش ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان، 1892-، 1938-يىللار ئارىلىقىدا شىنجاڭدا تارتىلغان سۈرەتلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى، چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، مەزمۇنىنىڭ مول‌لۇقى بىلەن بىزنىڭ تەتقىقات ئىشلىرىمىزدا زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. بۇ سۈرەتلەر بىزنىڭ تەتقىق قىلىشىمىزنى، پايدىلىنىشىمىزنى كۈتمەكتە.

ئىزاھلار:

① سېۋېن ھېدىن شۋېتسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى بولۇپ، 1890-يىلدىن 1935-يىلىغىچە شىنجاڭغا بەش قېتىم ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ كەلگەن. ئادىل مۇھەممەد تۇران: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001-يىل، 12-ئاي، 1-نەشرى، 177-بەت.

② شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار ئۆمىكى 1892-يىلدىن 1938-يىلىغىچە شىنجاڭدا دىن تارقىتىش ۋە باشقا پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. گۇننار ياررىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل، 9-ئاي، 1-نەشرى، 341-بەت.

③ شۋېت مىسسىيونېرلىرى 1930-يىللارنىڭ بېشىدا ياۋروپادا ئىشلىتىلگەن كىنوغا ئېلىش ئاپپاراتى بىلەن يەكەندىكى مەكتەپ باللىرىنى سۈرەتكە ئالغان. بۇ لېنتا ھازىرمۇ شۋېتسىيەدە ساقلىنىۋاتىدۇ. ئەسئەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل، 7-ئاي، 1-نەشرى، 132-، 133 بەتلەر.

④ ئەسئەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل، 7-ئاي، 1-نەشرى، 186-بەت.

⑤ ئەسئەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل، 7-ئاي، 1-نەشرى، 129-بەت.

⑥، ⑦ گۇننار ئالفرىد ياررىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل، 9-ئاي، 1-نەشرى، 345-، 346-، 347-، 249-، 350-بەتلەر.

پايدىلانمىلار:

1. گۇننار ئالفرىد ياررىڭ: «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل، 9-ئاي، 1-نەشرى.

2. ئەسئەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006-يىل، 7-ئاي، 1-نەشرى.

3. ئادىل مۇھەممەد تۇران: «قەدىمكى قەشقەرنىڭ تارىخ-جۇغراپىيەسى 1»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001-يىل، 12-ئاي، 1-نەشرى.

4. كاتارىن ماكارتېي (ئەنگلىيە): «قەشقەرنى ئەسلەيمەن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل، 9-ئاي، 1-نەشرى.

5. يولۋاس مۇھەممەدئىمىن: «ئۇستى ئوچۇق مۇزېي-قەشقەر» قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2007-يىل، 5-ئاي، 1-نەشرى.

6. جۇشۇەن، سۇي يەنخۇ: «شۋېتسىيە مىسسىيونېرلار ئۆمىكىنىڭ قەشقەردىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1999-يىل، 4-سان.

7. ئەسئەت سۇلايمان: «شۋېتسىيەدە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى»، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى 2006-يىل، 1-، 2-سانلىرى.

8. زۇلھايات ئۆتكۈر: «شۋېتسىيەدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇيغۇر كىيىم-كېچەكلىرى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2009-يىل، 2-سان.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى تارىخ فاكولتېتى 2004 - يىللىق 12 - سىنىپ)

ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىيات ھەققىدە

غالىب خوجىئابدۇللا

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى، ئىپتىدائىي مەدەنىيەت، يېزا-ئىگىلىك مەدەنىيىتى ۋە سانائەت مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى قەدىمدىن بۇيان بۇ ئۈچ خىل مەدەنىيەت باسقۇچىنى بېسىش جەريانىدا، قانداق قىلغاندا تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى، جەمئىيەت ئېكولوگىيەسى بىلەن تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى باراۋەر، ئادىل ۋە توغرا ھەل قىلىش ھەققىدە ئويلانغان. بۇخىل ئويلىنىش تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر بىر خىل جانلىق، ئۆسۈملۈك، ئۇچار قۇش، ھاشارات قاتارلىقلارنىڭ مەۋجۇدىيىتى تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى قوغداشتا قانداق مۇھىم بولسا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ياراتقان ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ھادىسىلىرى، ئۆرپ - ئادىتى، تىلى، گۈزەللىك قاراشلىرى، دىنىي ئېتىقادى، تارىخ ۋە ئەدەبىيات - سەنئىتى قاتارلىقلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىمۇ جەمئىيەت ئېكولوگىيەسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى قوغداشتا شۇنداق مۇھىم ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇردى. ئىنسانىيەتنىڭ ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقىنى قوغداشقا بولغان تونۇشىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىلگىرى بېسىپ ئۆتكەن مەدەنىيەت ئەندىزىلىرىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىيات ئېھتىياجىنى تولۇق قاندۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىناق مۇناسىۋىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ ماسلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسىگە ئىگە جەمئىيەت قۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ بۇندىن كېيىنكى چىقىش يولى قىلىپ تاللىۋالدى.

يەر شارىدىكى بارلىق ھاياتلىق تەبىئەتتىن ئىبارەت بۇ ئائىلىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى جانلىقلارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى يەر شارى بىلەن ئايرىلماس بىر پۈتۈنلۈك ھاسىل قىلغان. تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت بۇ ئائىلىگە تەۋە ئىنسانلار، گەرچە ئۆزلىرىنىڭ ئەقلى ۋە زېھنىگە تايىنىپ غايەت زور ياشاش

مۇھىتىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەۋجۇدىيە-
تى يەنىلا ئېكولوگىيەلىك ئامىللار بىلەن باشقا جانلىقلار-
نىڭ قوللىشىدىن ئايرىلالمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندە ئىنسان-
لار پائالىيىتى يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ ئائىلىنىڭ ھەر بىر
بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغا يېيىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئىنسانىيەت-
نىڭ تەقدىرى بۇ ئائىلىدىكى باشقا ھاياتلىقلارنىڭ تەقدى-
رى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ تۇرىدۇ. تەبىئەت دۇنيا-
سىدىكى جانلىقلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرگە خەۋپ يەتسە، ئوخ-
شاشلا ئىنسانلار جەمئىيىتىگىمۇ خەۋپ يېتىدۇ. ئېكولوگىيە-
لىك ئەدەبىيات دەل مۇشۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەسىرى-
دە بارلىققا كەلگەن.

ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىيات (خەلقئارادا تەبىئەت ئەدە-
بىياتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگىنىمىز: تەبىئەت دۇنياسىدىكى
جانلىقلار تۇرمۇشىنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە جانلىق، ئوب-
رازلىق ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەپ، ئىنسان قەلبىنى ئۇلار
بىلەن مۇڭداشتۇرۇپ، تەبىئەتنى تونۇتۇش، تەبىئەتنى
قوغداش ۋە تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈشنى مەقسەت قىل-
دىغان ئەدەبىياتنى كۆرسىتىدۇ.

ئادەتتە ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر يازغۇچىلىرى
تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلارنىڭ مەلۇم بىر تۈرىنى نا-
ھايىتى ئۇزاق كۆزىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ
ئۆزىنى يازىدۇ. ھەرگىز مەسەل يازغۇچىلىرىدەك ئادەم-
لەر تۇرمۇشىنى جانلىقلار تۇرمۇشىغا، ئۆسۈملۈكلەر تۇرمۇ-
شىغا ۋە نەرسىلەرگە تەقلىد قىلىپ يۇرمەيدۇ. ئەگەر
ئۇنداق بولسا ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر بولماي
مەسەل بولۇپ قالىدۇ. ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر
يازغۇچىلىرى تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەلۇم بىر خىل جان-
لىقنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئوبرازلىق، جانلىق
ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەش بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ شۇ خىل
جانلىققا بولغان ھېسسىياتى، مۇھەببىتى، گۈزەللىك قارىشى
ۋە قىممەت قارىشىنى سىڭدۇرىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئىنسانلار
جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇدىيىتى شۇ خىل جانلىقنىڭ مەۋجۇدىيە-
تى بىلەن بولغان باغلىنىشىنى يورۇتۇپ، ئىنسانلارغا تەبى-
ئەتنى سۆيۈش، تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈشنىڭ زۆرۈرلۈ-
كىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر يازغۇچىلىرى جانلىق-
لارنى كۆزىتىش جەھەتتە ھايۋاناتشۇناسلارغا ئوخشاپ كې-
تىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جانلىقلار دۇنياسىنى
سىرتتىن كۆزەتمەي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆ-
زىتىدۇ. تاغلاردا، ئىپتىدائىي ئورمانلاردا، ساسلىقلاردا
ھەتتا چۆل-جەزىرىلەردە ئايلاپ-يىللاپ ھەتتا نەچچە
ئون يىللاپ تۇرۇپ ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى، يېمەك-
ئىچمەك ئادىتىنى، نەسىل قالدۇرۇش، كۆپىيىش ئادەتلى-
رىنى، بالىلىرىنى تەربىيەلەش ئادەتلىرىنى ۋە ئۆزئارا
ئالاقە قىلىشتىكى ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى كۆزىتىدۇ. ھاي-
ۋاناتشۇناسلار جانلىقلار دۇنياسىنى ئىلمىيلىك جەھەتتىن،
ئوبيېكتىپ نەزەرىيە جەھەتتىن چۈشەندۈرسە، ئېكولوگىيە-
لىك ئەدەبىي ئەسەر يازغۇچىلىرى ئۇلارنى ئوبيېكتىپ جە-
ھەتتىن چۈشەندۈرۈپلا قالماي، سۇبيېكتىپ جەھەتتىنمۇ
چۈشەندۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇلارغا بولغان ھېسسىياتىنى،
مۇھەببىتىنى، قىممەت قارىشىنى، گۈزەللىك قارىشىنى ئىپا-
دىلەيدۇ. بۇ ئارقىلىق جانلىقلار دۇنياسىنىڭ مەۋجۇدىيىتى-
نىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇدىيىتى بىلەن چەمبەر-
چاس باغلىنىشىنىڭ بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ مەۋجۇدى-
يىتى يەنە بىرىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى شەرت قىلىدىغانلىقىنى،
تەبىئەتنى سۆيۈش، جانلىقلار دۇنياسىنى سۆيۈشنىڭ تەبى-
ئەت ئېكولوگىيەسىنى قوغداشتىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى چۈ-
شەندۈرىدۇ.

ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي
ئەسەرلەر ئەڭ دەسلەپ غەرب ئەدەبىياتىدا بارلىققا
كەلگەن. ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىياتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە
تەرەققىياتىغا ئامېرىكىلىق ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر
يازغۇچىسى پالىس ئاساس سالغان. دۇنياغا مەشھۇر ئېكو-
لوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر يازغۇچىسى پالىس مىلادى
1837-يىلى ئامېرىكىنىڭ نيۇيورك شەھىرىنىڭ كاسكىر
تاغلىق رايونىنىڭ بىر دېھقانچىلىق مەيدانىدا دۇنياغا
كەلگەن. ئۇ ئۆمرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە دېھقانمۇ ھەم
ئوقۇتقۇچىمۇ بولغان. ئۇ 1873-يىلىغا كەلگەندە خادسۇن
دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئۇ يەردىن
بىر دېھقانچىلىق مەيدانى سېتىۋالغان. ئۇ بۇ يەردىكى
قۇشلار ماكانلاشقان تاغ ئارىسىغا ئۆز قولى بىلەن لايىھە-
لەپ بىر تاش كېمىر ياسىغان. بۇ ئۆي تاغ ئارىسىغا سېلىن-
غاچقا، ئۇنىڭغا «تاغ ئارىسىدىكى تاش كېمىر» دەپ نام
قويغان. ئۇ بۇ يەردە ئۆمۈربويى دۇربۇن، ئوتۇغۇچ ۋە

قەلەمدىن ئىبارەت ئۆچ نەرسىدىن ئايرىلماي، بىر تەرەپتىن دۇربۇن بىلەن جانلىقلار دۇنياسىنى كۆزەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن يېزىقچىلىق قىلغان. ئۇ ئۆمرىدە 25 پارچە كىتاب يازغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلار ۋە قۇشلار تەسۋىرلەنگەن.

پالىس ئۆزىنىڭ مول ۋە رەڭمۇرەڭ ئىجادىيەت نەتىجىلىرى بىلەن تەبىئەتنى ۋە قۇشلار تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ، ئامېرىكىنىڭ 19 ـ ئەسىردىكى مەشھۇر ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر يازغۇچىسى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكىنىڭ شەرقىدىكى كاسىگىر تاغ تىزمىسىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولۇپ، تەبىئەتنى، جانلىقلار دۇنياسىنى ۋە قۇشلارنى جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ئىنچىكە تەسۋىرلەش ئارقىلىق، تەبىئەتنى چۈشىنىش، تەبىئەتنى قوغداش، تەبىئەتنى سۆيۈش ۋە تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈش ئىدىيەسىنى چوڭقۇر ئالغا سۈرگەن. ئۇنىڭ «ئويغانغان ئورمان»، «قۇياش پارلىغان كۈن» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەر ئىجادىيىتىدىكى نادىر ئەسەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەبىئەت دۇنياسىدىكى جانلىقلار ۋە قۇشلارنىڭ تۇرمۇشى تەبىئىي ۋە جانلىق تەسۋىرلىنىپلا قالماي، ئالغا سۈرگەن ئىدىيەسىنىڭ يېڭىلىقى ئەينى دەۋردىكى سان ـ ساناقسىز كىشىلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. ئامېرىكىنىڭ سابىق زۇڭتۇڭى روزۋېلت ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىپ: «مەن پالىس ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ چوڭ بولغان، مېنىڭ تەبىئەت ئېكولوگىيەسى ھەققىدىكى ئىدىيەمنىڭ شەكىللىنىشى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى مەنبە قىلغان» دېگەن. پالىس ئەسەرلىرى ۋە بۇ ئەسەرلەر ئالغا سۈرگەن ئىدىيە ئەينى دەۋردىكى ئامېرىكا جەمئىيىتىگە چوڭقۇر تەسىر قىلىپلا قالماي، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردە پۈتۈن دۇنياغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ «قۇياش پارلىغان كۈن» ناملىق ئەسىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا مەملىكىتىمىزدە قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشكەن.

پالىس «ئويغانغان ئورمان» ناملىق ئەسىرىدە بۈركۈتنى مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «بۈركۈتنىڭ ئاسماندا پەرۋاز قىلىشى ھەرىكەت ئىچىدىكى جىمجىتلىقنى سىزىلغان، گۈزەللىكتە چەككە يەتكەن مۇكەممەل بىر پارچە سۈرەتكە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ پەرۋازى كەپتەر ۋە قارلىغاچقا قارىغاندا كىشىنى تېخىمۇ بەك جەلپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاسمانغا پەرۋاز قىلغان ۋاقىتتىكى تىرىشچانلىقنى كىشىلەر كۆزى بىلەن ئاسان بايقىيالمايدۇ. ئۇنىڭ ئاسمانغا پەرۋاز قىلىشى شۇنچىلىك تەبىئىي بولىدۇكى، كىشىلەر ئۇنى مەلۇم كۈچ ئارقىلىق ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈۋاتىدۇ دەپ ھېس قىلمايدۇ».

ئۇ يەنە ھەسەل ھەرىسى ھەققىدە مۇنداق يازىدۇ: «نۇرغۇن كىشىلەر ھەسەل ھەرىسىنى گۈل بەرگىلىرىدىن ھەسەل يىغىدۇ دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە ھەسەل ھەرىسى گۈل بەرگىلىرىدىن مانىنتول دېيىلىدىغان بىر تەركىبنىلا يىغىدۇ. مانىنتولنىڭ ھەسەلگە ئايلىنىشىغا مەلۇم بىر جەريان كېتىدۇ. ھەسەل ھەرىسى مانىنتولدىكى سۇ تەركىبىنى سىقىپ چىقىرىپ، ئۇنى ئازلىتىپ ئۇنىڭغا ئازراق مېتان كىسلاتاسى قوشۇپ ئاندىن ئۇنى تاتلىق ھەسەلگە ئايلاندۇرىدۇ. ھەسەل ھەرگىز گۈلنىڭ مەھسۇلاتى ئەمەس بەلكى ھەسەل ھەرىسىنىڭ مەھسۇلاتى».

پالىس جانلىقلار دۇنياسى ۋە قۇشلار تۇرمۇشىنى بىر ئۆمۈر ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق كىشىلەر بايقىيالمىغان نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرىنى بايقاپ، ئۇلارنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىپادىلىگەن. دۇنيادىكى نۇرغۇن كىشىلەر جانلىقلار دۇنياسى ۋە قۇشلار ھەققىدىكى بىر قىسىم خاتا قاراشلىرىنى پالىس ئەسەرلىرىنى كۆرۈش ئارقىلىق توغرىلىغان. كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ باغلىنىشى ۋە تەبىئەت ئېكولوگىيەسى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىمۇ پالىس ئەسەرلىرى ئارقىلىق مۇكەممەللەشكەن.

ئەينى دەۋردە پالىس ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ئىنتايىن قىزىققان. ئۇنىڭ «تاغ ئارىسىدىكى تاش كېمىر» ناملىق بۇ تۇرالغۇسىنى زىيارەت قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي، ھەتتا ئەينى ۋاقىتتىكى ئامېرىكا زۇڭتۇڭى، بۈيۈك كەشپىياتچى ئېدىسون ۋە ئاپتوموبىل پادىشاھى فورت قاتارلىقلارمۇ بۇ تۇرالغۇدا مېھمان بولغان. بۇ تۇرالغۇ يەنە ئامېرىكىنىڭ 19 ـ ئەسىردىكى ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىياتىنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى بولۇپ قالغان.

پالىس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئامېرىكىدا «پالىسنى خاتىرىلەش جەمئىيىتى» قۇرۇلغان. ئۇنىڭ «تاغ ئارىسىدىكى تاش كېمىر»ى دۆلەتلىك تارىخىي مىراسقا كىرگۈ-

زۇلۇپ قوغدالغان. ئامېرىكىدا 11 مەكتەپ ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتى شۇ يەردىكى جانلىقلار دۇنياسى ۋە قۇشلارنىڭ تۇرمۇشىنى جانلىق، ئىنچىكە ۋە چوڭقۇر تەسۋىرلەپلا قالماي، بەلكى يەنە ئىنسانلارنى تەبىئەتنى سۆيۈشكە، تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە ۋە تەبىئەتنى قوغداشقا چاقىرىق قىلغان.

يۇقىرىقى بايانلار گەرچە ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئىجادىيەتكە ئائىت بارلىق مەزمۇنلارنى ۋە نەزەرىيەۋى چۈشەنچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتمىسىمۇ، ئەمما بىز ئۇلاردىن ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىياتنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى، ئۇنىڭ نېمىلىكى ۋە بۇ خىل ئەسەرلەرنىڭ رولىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ھەققىدە قىسمەن چۈشەنچە ھاسىل قىلالايمىز.

ئاپتونوم رايونىمىزدا تەڭرىتاغ تىزمىسى، قارا قۇرۇم تاغ تىزمىسى، ئالتاي تاغ تىزمىسى قاتارلىق دۇنياغا مەشھۇر تاغ تىزمىلىرى بار. بۇ تاغلاردا بىز بايقىغان شۇنداقلا بايقاشقىمۇ ئۈلگۈرەلمىگەن خىلمۇ خىل ئۆسۈملۈكلەر، جانلىقلار، ئۇچار قۇشلار بار. تارىم ئويمانلىقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى قاتارلىق جايلاردا چەكسىز كەتكەن چۆللۈكلەر، ساسلىقلار، كۆللەر، دەريالار ۋە خىلمۇخىل ياۋايى ھايۋانلار بار. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تاغلاردا، چۆللۈكلەردە، دەريالاردا ۋە باشقا جايلىرىدا ياشاۋاتقان جانلىقلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۇرمۇشى، ياشاش مۇھىتى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار جەھەتتىكى چۈشەنچىمىز يېتەرلىك ئەمەس. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى جانلىقلار دۇنياسىنى كۆزىتىش، تەتقىق قىلىش، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەدەبىي ئەسەرلەردە جانلىق، ئوبرازلىق ۋە ئىنچىكە سۈرەتلەش ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ بۇ خىل جانلىقلار ھەققىدە تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇبادا بىزنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىمىزدىمۇ خۇددى پالسقا ئوخشاش ئېكولوگىيەلىك ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يازغۇچىلار يېتىشىپ چىقسا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى جانلىقلارنى كۆزىتىشكە، تەتقىق قىلىشقا ئۆزىنى بېغىشلاپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئەدەبىي ئەسەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ ئوقۇرمەنلىرىمىزگە سۇنالىسا، خەلقىمىزنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەتنى قوغداش ۋە تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈش ئېڭىنى ئۆستۈرگىلى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئېكولوگىيەلىك مۇھىتىنى تېخىمۇ ياخشىلىغىلى بولىدۇ.

(ئاپتور: قوراللىق ساقچى قىسىم ئۈرۈمچى كوماندىرلار ئىنستىتۇتى مىللىي تىل كافېدراسىدا)

ماقالە قوبۇل قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز ئۇنۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىڭىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز بىلەن ئالاقىلاشقايسىز.

تېلېفون نومۇرى: 4554017 ـ 0991

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئىلدىكى «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى

تۇرغۇن ئىبراھىم

بۇرگە زەي، زىغىر پاخاللىرى ئارىسىدا ياشايدىغان قان شورىغۇچى پارازىت.

بۇرگىنىڭ مەشرەپلەردە قوشاققا قېتىلىپ، كىشىلەرنى كۈلدۈرۈشىنىڭ مۇئەييەن ئارقا كۆرۈنۈشى بار. ئەينى زاماندا يانچىلار ۋە كەمبەغەل دېھقانلار باي ـ غوجاملارنىڭ ئېزىشىگە ئۇچراپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قىسىم ئاق ـ قارىنى پەرق ئېتەلەيدىغان كىشىلەر تۇرمۇشنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىنى كۆزىتىپ جەمئىيەتتىكى ناچار ئىللەتلەر، بايلارنىڭ كەمبەغەللەرنى ئېزىشىدەك رېئاللىقلارنى قامچىلاش ئۈچۈن ئوچۇق ـ ئاشكارا سۆز قايتۇرالمىسىمۇ ئەقلىنى ئىشقا سېلىپ «جان بۇرگەم قوشىقى»نى مەيداندا كەلتۈرۈپ، ئۆزلىرىنى ئەزگەن باي ـ غوجاملارنى بۇرگىگە ئوخشىتىپ ئۇنى مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېيتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تويماس نەپسى ۋە ئەپت ـ بەشىرىسىنى قامچىلىغان ھەمدە «بۇرگەم 80 مىڭ جىڭ يەم يەيدۇ، 70 مىڭ باغ بېدە يەيدۇ» دېيىش ئارقىلىق بايلارنىڭ تويمىغۇر نەپسانىيەتچىلىكىنى پاش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «بۇرگەمگە ئوقۇر سالىمەن، يوتقاندا ياتۇر، كۆزلەرى پارقىراپ ياتۇر» دېگەن سۆزلەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق زالىملارنىڭ خاراكتېرىنى بۇرگىنىڭ خاراكتېرىگە چېتىپ پۇخالىرىدىن چىققان. خەلقىمىز جان بۇرگەم قوشىقى ۋە مەزمۇنلىرىنى ئەنە شۇنداق ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا مەيدانغا كەلتۈرگەن ھەم ئۇنى ئاھاڭغا سېلىش، ئۇسسۇل يانداش، چالغۇلار بىلەن تەڭكەش قىلىش ئارقىلىق خېلى مۇكەممەل سەنئەت تۇرى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، تۈرلۈك كۆڭۈل ئېچىش، مەشرەپ، تويلاردا ئوينىغان.

جان بۇرگەم ئۇسسۇلى ۋە ناخشىسىنىڭ قايسى مەزگىللەردىن باشلاپ ئېيتىلىشقا باشلىغانلىقى، ئەڭ دەسلەپ قەيەردە، كىملەر تەرىپىدىن شۇنداق قوشاقلارنىڭ توقۇلغانلىقى توغرۇلۇق ھازىرچە ئېنىق مەلۇمات يوق. ئەمما «غۇلجا خەلق قوشاقلىرى» دېگەن كىتابقا جان بۇرگەم ئۇسسۇلى ۋە ناخشا تېكىستىنىڭ جەمئىي 114 مىسراسى رەتلەپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنى 1984 ـ يىللىرى غۇلجا شەھىرىدىن مىياش نۇرى، چاپچال ناھىيەسىنىڭ قاينۇق يېزىسىدىن ئابدۇللا روزىلار ئېيتىپ بەرگەن ئىكەن.

«جان بۇرگەم» ئويۇنىنىڭ غۇلجا ناھىيەسىنىڭ كەڭ يېزىلىرىدا ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «بورسوسۇن» ①ئەتراپلىرىدا ئوينالغانلىقى، نوغايتۇ، پەنجىم، تۇرپانيۈزىلىرىدىمۇ بۇ ئۇسسۇلنى ئوينايدىغان بىر قانچە ئەل نەغـ

مېچىلەرنىڭ ئۆتكەنلىكى مەلۇم. مەن ئىگىلىگەن بەزىبىر مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا 1930 ـ يىللاردا غۇلجا ناھىيەسىنىڭ بايتوقاي يېزىسى تاھىر يۈزىدىن ئىسكەندەر شايىم دېگەن بىر ئەلنەغمىچىنىڭ ئېيتقانلىقى، 1950 ـ، 1960- يىللاردا تۆۋەنكى پەنجىمدىن قۇربان بارات (1998-يىلى 70 ياشلار ئۆپچۆرىسىدا ۋاپات بولغان)، يۇقىرى روزىمەتيۈزىدىن يۇسۇپجان ماناپ، ئاللام تۇردى (1922-1993) قاتارلىق غۇلجا ناھىيەسىنىڭ ئەينى يىللىرىدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن ناخشىچى، قىزىقچى، سازەندىلىرىنىڭ ئېيتىدىغانلىقى، نوغايتۇدىن داۋۇتجاننىڭمۇ (2003- يىلى 80 ياشتىن ئېشىپ نوغايتۇدا ۋاپات بولغان) ياش ۋاقىتلىرىدا سورۇنلارنى «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى بىلەن قىزىتىدىغانلىقى، ئويمانبايتوقايدىكى مۇساننىڭمۇ بۇنىڭ ئىچىدە ئىكەنلىكى مەلۇم، بۈگۈنكى كۈندە غۇلجا ناھىيەسىنىڭ ئۈيغۇر ئۈچيۈن يېزىسى قىشلاقتامدىكى ئۆمەرجان ئاكىمۇ بۇ قوشاقنى ئېيتىپ كېلىۋاتىدۇ.

ئۆمەرجان ئاكا «جان بۇرگەم» دېگەن ئويۇننى تۇنجى قېتىم ئۆزى تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان ھازىرقى ئۈيغۇر ئۈچيۈن يېزىسىنىڭ قىشلاقتام مەھەللىسىدە، يەنى 1947 ـ يىلى كىچىك دادىسى مۇساننىڭ ئۆيىدىكى بىر قېتىملىق مەشرەپ سورۇنىدا كۆرگەن. سورۇندا ئىبراھىم دېگەن بىرەيلەن سورۇن ئارىلىقىدا باشقىلارنىڭ ماسلىشىپ بېرىشى بىلەن ھازىر ئۆزى ئېيتىۋاتقان «جان بۇرگەم» تېكىستىنىڭ مەزمۇنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر قانچە مىسرا قوشاقنى ئوقۇپ سورۇننىڭ كەيپىياتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن ئىكەن:

بۇرگەم بەش مىڭ جىلىڭ يەم يەيدۇ،
ئالتە مىڭ باغ بېدە يەيدۇ.
بۇنىڭغا ئوقۇر سالىمەن،
بۇرگەم سەمەدى،
بازارغا ئاپىرىپ ساتىمەن.
...

ئۆمەرجان ئاكا شۇ چاغدا يۇقىرىقى مىسرالارنى يادىغا ئېلىۋالغان. كېيىن بىلىشچە بۇ «جان بۇرگەم» دېگەن ئويۇن ئىكەن. ئۆمەرجان ئاكا كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە شۇ مىسرالارغا ماسلاشتۇرۇپ ئۇنىڭ داۋامى سۈپىتىدە خېلى كۆپ مەزمۇنلارنى قوشقان، بەزى مەزمۇنلارنى ئىزدەپ ـ سوراپ يۈرۈپ تاپقان ۋە ئۆلىغان. تېكىست مەزمۇنىغا ئاساسەن مۇناسىپ ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىنى ياندىغان ھەم توي ـ تۆكۈن، كەچلىك ئولتۇرۇش، مەشرەپ ۋە سەيلە ـ ساياھەت سورۇنلىرىدا ئويناپ يۈرگەن.

ئۆمەرجان ئاكا ئۆزىنىڭ سەنئەتكە بولغان قىزىقىشى تۈرتكىسىدە جان بۇرگەم ئۇسسۇلى ۋە ناخشىسىنىڭ مەزمۇنلىرىنى بېيىتىپلا قالماي 1960- يىللاردىن باشلاپ تېكىست ئاھاڭىنى ھازىرقى ئاھاڭغا سېلىپ تېكىست، ئۇسسۇل ھەم يېقىملىق كۈي ۋە ئاھاڭلار ئۆزئارا بىرلەشكەن يېپيېڭى ھالەتتىكى ھازىرقى جان بۇرگەم ئۇسسۇلى ناخشىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن.

شۇڭلاشقا «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى توي ـ تۆكۈن، مەشرەپ، يىغىلىش، باش چۆشۈرگە (تويى بولغان يىگىتنىڭ ئولتۇرۇشى) ۋە تويى بولغان قىزنىڭ ئولتۇرۇشى يەنى مەيلىس (مېلىس) قاتارلىق ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا دۇتار ۋە باشقا سازلار بىلەن ئورۇندىلىپ، خەلقىمىزنىڭ كۆڭۈل ئېچىشتىكى سەنئەت تۈرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

جان بۇرگەم ئۇسسۇلىنىڭ تېكىست مەزمۇنى قانداق قۇراشتۇرۇش، قانچىلىك ئۇزارتىش پەقەت ئورۇندىغۇچىنىڭ سۆز ماھارىتى، قوشاق توقۇش سەنئىتى ۋە سۆزگە ھەرىكەتنى ماسلاشتۇرۇپ كىشىلەرگە كۈلكە پەيدا قىلىش ماھارىتىگە باغلىق. چۈنكى «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى ۋە قوشىقى ھەجۋىي ھەم قىزىقچىلىق خاراكتېرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تېكىستتە بۇرگىنىڭ قىلىقلىرى كىشىنىڭ ئەقلىگە سىغماس دەرىجىدە مۇبالىغىلەشتۈرۈلۈپ، سورۇن ئەھلىنىڭ بۇ نومۇردىن ھوزۇرلىنىش كەيپىياتىنى نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇۋېتىدۇ.

بۇ نومۇرنى سورۇنغا ئېلىپ كىرىشتىكى شەرتلەر ئالدى بىلەن تاماشىبىنلار بولۇشى، تەڭكەش قىلىنىدىغان دۇتار، تەمبۇر، يەنى ئىسكىرىپكا ئورۇنداش تەلىپىگە ماس كېلىدىغان باشقا سازلارمۇ بولۇشى كېرەك. ھەممە ھازىرلىقلار پۈتۈپ ئورۇندىغۇچى ئوتتۇرىغا چۈشۈشكە

تەق بولۇش بىلەن تەڭ مۇزىكىمۇ باشلىنىپ «جان بۆرگەم، جېنىم بۆرگەم» دېگەن باشلانما سۆز ئېيتىلىشى، ئاندىن كېيىنكى بىرىنچى مىسرانى نومۇر ئورۇندىغۇچى «بۆرگەم بۆرگەمدىن باتۇر» دەپ ئاھاڭغا سېلىپ ئۇسسۇل ھەرىكىتى بىلەن باشلىشى، سازەندىلەر سازلىرىنى تەڭكەش قىلىپ ئورۇندىغۇچىنىڭ باشلانما سۆزى ئاخىرلىششى بىلەن يەنە «جان بۆرگەم، جېنىم بۆرگەم» دېگەن بىر خىل ۋەزنى سازەندىلەر تەرىپىدىن تەكرار ئېيتىلىپ، ساز توختىماي چېلىنىدۇ. سازنىڭ رىتمى بىلەن تېكىست مەزمۇنى ئورۇندىغۇچىنىڭ ھەرىكىتىنى يېتەكلەيدۇ. ئورۇندىغۇچى سازنىڭ رىتىمىگە قاراپ سۆز - ئىبارىلەرنىڭ ۋەزنىنى تەڭشەش بىلەن بىرگە، ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى ماسلاشتۇرىدۇ. بۇ ئۇسسۇلنىڭ ھەرىكەت رىتىمىدىن قارىغاندا چوڭ ياشتىكى ناخشا - ئۇسسۇلچىلارنىڭ ئورۇندىشىغا ماس كېلىدۇ. چۈنكى ئورۇندىغۇچىدا ناخشا - قوشاق ئېيتىشقا ماس كېلىدىغان نەپەس ئۇسسۇل ۋە ھەرىكەتتە ھەم سالماق، ھەم چاققانلىق، ھەم يۇمۇرىستىك قول - پۇت ھەرىكەتلىرى بولۇشى كېرەك. سازەندىلەر ماسلىشىپ بەرسىلا كۇپايە. ئورۇندىغۇچىنىڭ كىيىنىشىدىمۇ ئېنىق تەلەپ بولۇپ ئورۇندىغۇچى بېشىغا جىيەكلىك، ئالدى يىرىق ئاق مالخاي، ئۇزۇن ياقىلىق كۆڭلەك كىيىشى، بېلىگە قارا پوتا باغلىشى، پۇتىغا ئۆتۈك كىيىشى كېرەك، ئۇسسۇل تېكىستىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن يەنە قوشۇمچە نەرسىلەر تەييار قىلىنسا تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ، ئەھۋالغا قاراپ بىر ياكى بىر نەچچە كىشى مەيداندا تەڭ چۈشسىمۇ بولىدۇ.

جان بۆرگەم ئۇسسۇلىنىڭ پەددىسى ئۇسسۇل پەددىسىگە سېلىنىپ قىسقا ھەم جەددىي ئاھاڭغا سېلىنغاندا ئۇنىڭغا قول، پۇت، بەدەن ھەرىكەتلىرى ماسلاشتۇرۇلۇپ لەرزان، شوخ ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ئورۇندىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ ئۇسسۇللۇق ناخشا تاماشىبىنلارنى ھاياجانغا سالالايدۇ. بۇ ئويۇندا ھەممە تەييارلىقلار تەق بولغاندىن كېيىن ساز تەڭكەش قىلغۇچىلارنىڭ «جان بۆرگەم، جېنىم بۆرگەم» دەپ پاۋۇزنى ئۇرۇشى بىلەن تەڭ ئورۇندىغۇچى سۆز ۋە ھەرىكىتىنى باشلايدۇ. ئۆمەرجان ئاكىنىڭ ھازىر ئېيتىپ كېلىۋاتقان جان بۆرگەم ئۇسسۇلىنىڭ تېكىستى جەمئىي 58 مىسرا بولۇپ، بۇ تۆۋەندىكىچە:

باشلامچىسى: جان بۆرگەم، جېنىم بۆرگەم
بۆرگەم بۆرگەمدىن باتۇر،
ئاشۇ يوتقاندا ياتۇر.
يوتقانىنى سۇغا سالسام،
كۆزلەرى پارقىراپ ياتۇر.
بۆرگەمگە ئوقۇر سالدىم،
كەينىگە تىيەك سالدىم.
بۆرگەمگە نوختا ئەستىم،
تارتىپ بۆرنىدىن تەشتىم.
بۆرگەممۇ بىدە يەيدۇ،
قانچەرەك دەپ سورىسىلچۇ،
70 مىڭ باغ بىدە يەيدۇ،
بۆرگەممۇ يەم يەيدۇ.
قانچەرەك دەپ سورىسىلچۇ،
80 مىڭ جىلىڭ يەم يەيدۇ،
بۆرگەممۇ سەمرىپ قاپتۇ.
بۆرگەمنى ساتماق بوپ قالدىم.
بازارغا تارتماق بوپ قالدىم،
بىر ۋاقتىدا قاراپ باقسام،
يېتىپ كەلدى بىر بىدىك.
بۆرگنى سات ئاداش دەيدۇ،
خوپ ساتاي ئاداش دېدىم.
ئالتە تەڭگە ئۇ دېدى،
يەتتە تەڭگە مەن دېدىم.
بۆرگەمنى ساتماس بوپ قالدىم،
ئۆيدە سويماق بوپ قالدىم.
بىر نەچچە ئادەم چاقىرتىپ،
ئالتە ئادەمگە باستۇردۇم،
يەتتە ئادەمگە سويدۇردۇم.
ئالتە پاتمان گۆشى چىقتى،
يەتتە پاتمان چاۋىسى.
قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز،
ھېلىمۇ بار تەڭ يامىسى.
بۆرگەمنىڭ گۆشىدە،

مانتۇ ئەتمەك بوپ قالدىم.
مانتۇنى تۈگۈپ قويدۇم،
قاسقانغا سېلىپ قويدۇم.
مانتۇمۇ پىشىپ قاپتۇ،
قاسقاندىن تېشىپ قاپتۇ.
بۇ مانتۇ ئەزىمەت مانتۇ،
بىرنى يېسىڭىز سۇ دېگۈدەك،
ئىككىنى يېسىڭىز ئۇھ دەيسىز.
بىر ۋاقىتتا قاراپ تۇرسام،
پايپاسلاپ يەڭگەم كەپتۇ.
مانتۇ پىشتىمۇ ئۇكام دەيدۇ،
خوپ پىشتى ھەدە دېدىم.
ئون مانتۇنى سېلىپ بەرسەم،
بەشنى ئاران يەپتۇ،
بەشى تەخسىدە قاپتۇ.
بىر چاغ قارىغۇدەك بولسام،
كۆزلەرى چەكچىيىپ قاپتۇ.
پۇتلىرى داردىيىپ قاپتۇ.
بىر ۋاقىتتا قاراپ تۇرسام،
پايپاسلام ئاكام كەپتۇ.
ھەدەڭنى نېمە قىلدىڭ دەيدۇ،
مانتۇ يېدى ئاكا دېدىم.
بىرنى قويۇۋېدى مەشەگە،
دۇم چۈشتۈم ئەشەگە.

ئۆمەرجان ئاكا بۇ نومۇرنى تولىراق نەغمە ـ ناۋا بولۇۋاتقان سورۇننىڭ تازا قىزىغان، يۇقىرى پەللىگە چىققان مەزگىلىدە ئورۇندايدۇ.

دېمەك، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان جايلىرىدىن بىرى بولغان غۇلجا ناھىيەسىنىڭ كەڭ يېزا ـ قىشلاقلىرى، جۇملىدىن ئاۋرال ئېتەكلىرى، قاش دەريا بويلىرى، بوربوسۇن، جىرغىلاڭ ساي ياقىلىرى، بۆلۆكەي غوللىرى ئەنە شۇنداق ئىلى خەلق ناخشىلىرىغا ئانا سۈت بەرگەن زېمىنلار ئىدى. شۈڭلاشقىمۇ بۇ جايلار ئىلى دىيارىدا ياشىغان ۋە ياشاۋاتقان مەيلى شائىر بولسۇن ياكى ئەلنەغمىچى ئۈچۈن بولسۇن ئۇلارنىڭ كۆي، نەزمىلىرىنىڭ ئىلھام بۇلاقلىرىدىن بولۇپ كەلدى. ئۆمەرجان ئاكىنىڭ ئىلھاملىرى مانا مۇشۇ يەردە قايناپ ـ تېشىپ خەلقىمىز ئىجادىيەتلىرىدىن بولغان «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى ۋە ناخشىسىغا ۋارىسلىق قىلدى. بۈگۈنكى كۈندە ئۇنى جەمئىيەتكە قايتا تونۇتۇپ، غۇلجا ناھىيەسىدە، بولۇپمۇ خەلقىمىز ئىچىدە «جان بۇرگەم» ئۇسسۇلى ۋە ناخشىسىنىڭ ھازىرقى «بىردىنبىر ئىجراچىسى» دەپ ئېتىراپ قىلىندى.

---

① «بوربوسۇن» دېگەن بۇ نام غۇلجا ناھىيەسىنىڭ مازار يېزىسىنىڭ شىمالىدىن ئېقىپ كېلىپ ئاق ئۆستەڭ باش تومسى يېنىدا قاش دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان بىر دەريانىڭ نامى بولۇپ، بۇ يەرلەر «بوربوسۇن غولى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، شۇنداقلا بوربوسۇن دەرياسىنىڭ سۈيىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان ئاۋرال ئېتەكلىرىدىكى مازار، تار، دۆڭمازار، ئۈچئۈن، قىشلاقتام، ھاساديۈزى، توقاي، تۆگمەنبېشى، غوجاشيۈزى، ھىدىليۈزى قاتارلىق جايلارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتالغان كونا نامىدۇر. بۇ نام ھازىر بوربوسۇن دەرياسى بىلەن مازار يېزىسىنىڭ بوربوسۇن چارۋىچىلىق ئەترىتىنىڭ نامى ئورنىدا قوللىنىلىۋاتىدۇ.

(ئاپتور: غۇلجا ناھىيەلىك سىياسىي كېڭەش ئىقتىساد قانۇن مىللىي دىنىي ئىشلار كومىتېتىدا)

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 ـ يىللىق سانلىرىدىن 2009 ـ يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەتىمىن Tel: (0991) 4554017

بىز تەقەززا بولۇۋاتقان تارىخ ـــ نەسەبنامە

غالىب مۇھەممەد قارلۇق

نەسەبنامە قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا نەسەب (تېگى-تەكتى) تارىخىدۇر. ئۇ ئاساسەن ئائىلە ياكى جەمەت شەجەرىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلدە مەۋجۇت بولغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئائىلە ياكى جەمەتنىڭ تارىخىي ئارخىپىدۇر. قومۇلدا نەسەبنامىنى جورۇڭقاي دەپ ئاتايدۇ، شۇنداقلا قارىماققا نەسەبنامە بىلەن فامىلە ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدىغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما ئىككىسى بىر ئۇقۇم ئەمەس. ئىلىم كىتابلىرىدىن مەلۇمكى، نەسەبنامە دېگەن تارىخ، فامىلە شۇ تارىخنىڭ بەلگىسى ياكى ئىسمى. زاغىرا تىل بىلەن ئېيتقاندا، نەسەبنامە ـــ مەزمۇن، فامىلە ـــ شەكىلدۇر. مەزمۇن بىلەن شەكىل بىر-بىرىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغىنىدەك نەسەبنامە بىلەن فامىلىمۇ ئۆزئارا ئالاقىدار كېلىدۇ. دوكتور ئەنۋەر سەمەد قورغان بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «نەسەبنامەشۇناسلىق بىلەن فامىلەشۇناسلىق بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىر-بىرىنى تولۇقلاش رولىنى ئوينايدۇ. ئەگەر فامىلەشۇناسلىقنىڭ

تەتقىقات ئوبيېكتى پۈتۈن فامىلىلەرنىڭ (كەم دېگەندىمۇ
بىر مىللەتنىڭ بارچە فامىلىلىرىنىڭ) كېلىپ چىقىشى ۋە تە-
رەققىيات تارىخى ھەمدە ئۆزگىرىشلىرى بولغان بولسا،
ئۇنداقتا نەسەبنامەشۇناسلىقتا تەتقىق قىلىنىدىغان نەرسە
بولسا «بىر جەمەت (ئائىلە) ۋە بىر فامىلىنىڭ
تارىخى»دۇر»①.

ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى تەتقىقاتچىسى مۇتەللىپ
سىدىق قاھىرىمۇ شۇنداق دەپ يازىدۇ: «فامىلە —
ئورتاق قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان بىر جەمەت-
نىڭ نام بەلگىسى ياكى نەسەب نامى. ئۇ ۋارىسلىق قىلىش
- قىلىنىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۆرپ - ئادەتتىكى بۇ خىل
ئالاھىدىلىك مىللىي مەدەنىيەت ۋە مىللىي پسىخىكىنى ئىز-
چىللاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ»②. «ئۇيغۇر ئىسىم - فا-
مىلىلىرى» دېگەن كىتابتا بولسا ئاپتور: «فامىلە نەسەب
بەلگىسىدۇر، ئۇنى ئالدىراپ - سالدىراپلا قويۇۋېلىشقا بول-
مايتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن فامىلە قوللىنىش نىيىتىگە كەلگەن
بىر جەمەت ئىچىدىكى بىلىملىكرەك بىرى كۆپ ئويلىنى-
شى، ماتېرىيال كۆرۈشى، ئەتراپلىق كېڭىشىشى ۋە جەمە-
تىدىكىلەر بىلەن باش قوشۇپ بىرلىككە كېلىشى كېرەك
ئىدى، ئۇلار قوللىنىدىغان فامىلە چوقۇم ئەجداد روھىغا
چۆككەن، تارىخىلىق تۈيغۇسى بېرىدىغان، خەلقىمىزنىڭ
روھىيەت پسىخىكىسىنى تېگى - تەكتىدىن نامايان قىلىپ بې-
رىدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى، ئەمما كۆپلىرى بۇنداق
مەنبەگە ئىگە بولالمىدى»③ دەپ يازىدۇ. دېمەك، نە-
سەبنامە بىلەن فامىلە تارىخىي نۇقتىدىن ئىنتايىن باغلىنىش-
لىق، مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىن زۆرۈرىيەتلىكتۇر. دۇنيادا
نام - نىشانسىز يارالمىش بولمىغىنىدەك، نەسەبنامىلەرنىڭمۇ
ئۆزىگە خاس بەلگىسى (فامىلىسى) بولۇشى كېرەك، بۇ
ئۆز نۆۋىتىدە نەسەبنامىلەرنى تارىخىي ئېنىقلىققا، پەرقكە،
ئالاھىدىلىككە، سىستېمىلىققا ۋە تۈزۈش جەھەتتىكى قۇلاي-
لىققا ئىگە قىلىدۇ. بىز بۇ يەردە ئىسىم بىلەن فامىلىنى
پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەك. «ھازىر بىزدە ئاتىنىڭ ئىسمى
فامىلە ئورنىدا ئىشلىتىلىۋاتىدۇ، بۇ گەرچە يامان ئىش بول-
مىسىمۇ، لېكىن ئىككىنچى ئەۋلادتا ئۆزگىرىپ كېتىپ، بىر
جەمەتنىڭ تۇراقلىق نامى بولالمايۋاتىدۇ. مول مەدەنىيەت
ئەنئەنىسىگە ئىگە بىر مىللەت ئەزالىرى ئۈچۈن فامىلىسىز
كېتىۋېرىش كەلگۈسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئەجدادىنى يىتتۈ-
رۈپ قويۇشقا ئېلىپ بارىدۇ»④. تارىخىي يازما ۋە ئاغزا-
كى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا قەدىمكى ۋە ھازىرقى
ساپ ئۇيغۇرچە ئىسىملار، تارىخىي جۇغراپىيەلىك ناملار،
قەدىمكى مەنسەپ، مەرتىۋە ناملىرى، ئۇيغۇر ئەجدادلىرى-
نىڭ ئۇرۇق - قەبىلە ناملىرى، ھۈنەر - كەسىپ ئاتالغۇلىرى،
ھايۋانات ۋە ئۇچار قانات ناملىرى، ئەشيا ۋە قورال-
جابدۇق ناملىرى، ئۇيغۇر تارىخىدىكى بەلگىلىك ۋە خان-
لىقلار ناملىرى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى سۈپەت سۆزلىرى
ۋە پېئىللار، ئادەمنىڭ سىرتقى قىياپىتى ۋە خاراكتېر ئالا-
ھىدىلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر، مېتال ۋە رەڭ ناملى-
رى، ئىدىيەۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر... دې-
گەندەك فولكلورلۇق ۋە مەدەنىيەت قىممىتىگە ئىگە سۆز-
ئاتالغۇلار فامىلە نامى قاتارىدا قوللىنىلغان. دېمەك، فامىلە
نەسەبنامىگە ھەقىقىي بىر كۈچ ۋە تۈس قوشالايدۇ، ھايا-
تىي كۈچىنى ئاشۇرالايدۇ، تارىخىي ۋە مەدەنىيەت قىممىتى-
نى يۈكسەلدۈرىدۇ. شۇڭا نەسەبنامە تۈرغۇزۇشتا ئاۋۋال
فامىلە مەسىلىسىنى ھەل قىلىۋېلىش ئاقىلانىلىكتۇر. مۇشۇ
نۇقتىدىن نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ئوقۇمۇشلۇقلى-
رى ئارىسىدا قوزغىلىۋاتقان فامىلىچىلىك تەتقىقاتى ۋە فامى-
لە ئىشلىتىش ھەرىكىتىنى ئالقىشلايمىز، بۇ ئېنىقكى ئومۇم-
لىششقا ۋە نەسەبنامە تۈزۈشكە كېڭىيىدۇ ھەم تۈرتكە بو-
لىدۇ. ئائىلە ۋە جەمەت مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئۇنىڭ بىر
سەمەرىسى بولمىش نەسەبنامە (شەجەرىلەر) تۈشمۇ تۇشتىن
بارلىققا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئەۋلاد تەربىيەسىدىكى رولىنى مۆل-
چەرلەپ بولغىلى بولماس. مىللىي ئەنئەنە تەربىيەسى مۇ-
شۇنداق ئىنچىكە نۇقتىلارنىمۇ ئۆزەك قىلغان بولىدۇ، ئۆز
نۆۋىتىدە يۇقىرىقى بايانلاردىن نەسەبنامە، جۈملىدىن فامى-
لىچىلىكنىڭ يارقىن ئەھمىيىتى ئاشكارىدۇر.

تەرەققىيات ۋە يەر شارىلاشتۇرۇشنىڭ جەڭگىۋار سا-
دالىرىغا كۆمۈلگەن بۈگۈنكى ۋاقىتتا «بىز زادى نېمىلەرگە
ئېرىشتۇق، نېمىلەرنى يوقاتتۇق» دېگەن سوئالنىڭ جاۋا-
بى ئانچە خەيرلىك بولمىسا كېرەك. بىز ماددىي يۈكسە-
لىشتىن راھەتلەنگەن ۋاقتىمىزدا مەدەنىيەت، ئەنئەنە،
ئۆزلۈك جەھەتلەردىن مەلۇم نەرسىلىرىمىزنى يىتتۈرۈپ
قويۇۋاتقانلىقىمىزنى تەن ئېلىشىمىز كېرەك. ھازىر شەھەر-
لىشىش دولقۇنىدا ۋە بۇ دولقۇننىڭ يېزىلارغا قاراپ
شىددەت بىلەن كېڭىيىشى ئاستىدا ئائىلە مەدەنىيىتى زور
خىرىس ۋە بۇزۇلۇشلارغا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. ئائىلىلەردە
ئەنئەنە تەربىيە ئاجىزلاپ، ئاتا - بالىلىق پەردىشەپ مەلۇم

دەرىجىدە بۇزۇلۇپ، مېھىر ـ مۇھەببەت سۇسلاپ كېتىۋاتە-
دۇ، ئوغۇللاردا ئوغۇل بالىغا خاس ئەركەكلىك ۋە مىجەز ـ
خاراكتېر، قىزلاردا قىز بالىغا خاس نازاكەت ۋە مىجەز ـ
خۇلق ئادەمنى سەگىتكۈدەك دەرىجىدە كەمچىل بولماقتا.
بىز زادى نېمىگە تايىنىپ ئائىلە مەدەنىيىتىنى ساقلايمىز،
قوغداپ قالىمىز، ئىزچىللاشتۇرۇپ نۇرلاندۇرىمىز؟ ئەل-
ۋەتتە ھەل قىلغۇچ مۇھىم ئامىللاردىن بىرى ـــ نەسەبنا-
مىدۇر. چۈنكى نەسەبنامە بىر تارىخ، بىر كۆزنەك، كەلگۈ-
سىنىڭ ئۆزىمىزگە خاس يول خېتى. ئۇنىڭدىن ئەجدادى-
مىزنى، شۇ ئەجدادىمىزدىن شاخلاپ چىققان يەنە نۇرغۇن
تەنچىلەرنى كۆرىمىز؛ ئىپتىخار ۋە نادامەت ئاھاڭلىرىنى
ئاڭلايمىز؛ ئەنئەنە، ئەخلاق، مەدەنىيەت ۋە جەمەت رو-
ھىنى ئاڭقىرىمىز؛ مىللىي كىملىك ۋە ئۆزلۈكىمىزنىڭ ئو-
مۇرتقىسىنى ياساپ چىقىمىز؛ مېھىر ـ مۇھەببەت ۋە ھېسسى-
يات رىشتىنى چىڭىتىمىز؛ ئىناق ۋە ساغلام ياشاش مېلودى-
يەسىنى ياڭرىتالايمىز... بۇ ھازىرقى دەۋرىمىزنىڭ چاقىرى-
قى ھەم روھى ئۈچۈنمۇ نەقەدەر رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە
ـ ھە!؟ «شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەككى، مەرىپەتلىك جەم-
ئىيەتتە مەرىپەتلىك مىللەتلەر بىلەن تەڭ قەدەمدە مېڭىش،
ھەر بىر پائالىيەت ۋە ھەرىكەتتە ئويغارلىقنى ئىپادىلەش،
شۇنىڭ بىلەن بىللە مىللىي خاسلىقنى يوقىتىپ قويماسلىق،
ئەۋلادلارغا كۈچلۈك يىلتىز تۇيغۇسىنى ھەدىيە قىلىش
ئۈچۈن جەمەت نەسەبنامىسى يېزىش ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە
كەلتۈرۈشتىن ياخشىراق چارە بولمىسا كېرەك. دېمەك، بۇ
نۆۋەتتە بىر زۆرۈرىيەتكە ئايلانغان ئىشلارنىڭ بىرىدۇر.
ھازىرقى زامان مىللەتلىرىنىڭ ھەر بىر ئائىلىسىدە دېگۈ-
دەك شۇ ئائىلە ۋە شۇ ئائىلە تەۋە بولغان جەمەتنىڭ نە-
سەبنامىسى بار. ئۇ مىللەتلەر نەسەبنامىلىرىنى مىللەت تارى-
خىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە تونۇيدۇ، ئەۋلادلارنى تەربى-
يەلەشتىكى ئېسىل دەرسلىك قىلىدۇ، ئېسىل نەسەبلىرى
بىلەن پەخىرلىنىشنىڭ ئاساسى قىلىدۇ، جەمەتداشلار ئارا
ئىتتىپاقلىقنى، ئۇيۇشقاقلىقنى كۈچەيتىشنىڭ ۋاستىسى دەپ
قارايدۇ، نىكاھ ۋە ئائىلە مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەيدىغان
ماتېرىيال سۈپىتىدە قەدىرلەپ داۋاملاشتۇرىدۇ»⑤. ئەل-
ۋەتتە، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ھازىرقى زامان مىللە-
تى» دېگەن ئۇقۇم «ھازىرقى زاماندا ياشاۋاتقان مىللەت»
دېگەن مەنىنى بەرمىسە كېرەك.

مىللەت مەدەنىيىتى ئۆز تەركىبىدىكى سانسىزلىغان
ئائىلە مەدەنىيەتلىرىنىڭ مۇجەسسىمى بولغىنىدەك، ئائىلە
نەسەبنامىلىرىمۇ مىللەت نەسەبنامىلىرىنىڭ ئاساسىدۇر.
مۇنداقچە ئېيتقاندا مىللەتنىڭ تارىخىنى شۇ مىللىي تۈركۈمە-
گە تەۋە ئائىلىلەرنىڭ تارىخى ئارقىلىق يورۇتقىلى بولىدۇ.
چۈنكى، ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ھۈجەيرىسى بولۇش سۈپىتى
بىلەن بىر مىللەت (ئەل)نى تەشكىل قىلىدىغان بىرلىك. ئا-
ئىلىدىن جەمەت، جەمەتتىن قەبىلە، قەبىلىدىن ئىللەت، ئە-
لەتتىن ئەل تەدرىجىي شەكىللەنگەن. بىر مىللەت ئەزەلىرى
ئارىسىدا تونۇشلۇقى بولمىغان تەقدىردىمۇ ھېسسىيات،
تۇيغۇ، مىللىي خاراكتېر يېقىندىن تەبىئىي يېقىنلىق ھەم قىز-
غىنلىق بولغان بولىدۇ، بۇ خىل مېھىر ـ مۇھەببەتنىڭ ئاسا-
سى يەنىلا ئائىلە ۋە جەمەت خاراكتېرلىك مېھىر ـ مۇھەب-
بەت، چوڭ(كەڭ) ۋە تار (كىچىك) مەنىدىكى قېرىنداشلىق
تۇيغۇ يېتىلدۈرۈش شەك ـ شۈبھىسىزكى ئائىلە ۋە جەمەت
نەسەبنامىلىرى ئوقۇتۇشى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ. دې-
مەككى، نەسەبنامىلەر ئائىلە ۋە جەمەت خاراكتېرلىك رىش-
تىنى مىللەت خاراكتېرلىك ئومۇمىيلىققا كۆتۈرىدىغان
بۈيۈك كۈچتۇر، شۇڭا نەسەبنامىنى ئەجدادلار قالدۇرۇشى
قەرز بولغان، ئەۋلادلار ئوقۇپ داۋاملاشتۇرۇشى پەرز
بولغان ئۆتمەس «روھ ئابىدىسى» دەپمۇ سۈپەتلەشكە
بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، نەسەبنامىلەر ئۇيۇشقاقلىقنىڭ ئې-
نېرگىيە مەنبەسىدۇر. سۈرۈشتە قىلىدىغان نەسەبنامىلەر
مانا مۇشۇنداق مىللىي روھ ئىزچىللىقنى كۆرسىتىپ،
ئۆلچەپ، بەلگىلەپ بېرىدىغان كۆزنەكتۇر، مىللىي كىملىك-
نىڭ نېگىزلىك مەزمۇنىدۇر، ئاساس خاراكتېرلىك ھۆججە-
تىدۇر.

ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسىم ئەنئەنىلىرى سۇسلى-
شىپ كېتىۋاتىدۇ. ئەڭ ئاددىيسى، نىكاھلىنىش ئىشلىرىدا
بىزدە ئىلگىرى تېگى ـ تەكتىنى سۈرۈشتۈرىدىغان بىر
ئادەت بار ئىدى، قارىماققا بۇنىڭدا مەرتىۋە نەسەب، تە-
بىقە، دەرىجە، ئىمتىيازنى سۈرۈشتە قىلىشتىن ئىبارەت فې-
ئوداللىق خاھىش ئاز ـ تولا مەۋجۇتتەك قىلسىمۇ، ئەمما
يەنىلا نىكاھقا (تويلىشىش) ئىنتايىن ئەستايىدىل، مەسئۇلى-
يەتلىك مۇئامىلە قىلىدىغان، ئەۋلاد ساپلىقىنى قوغدايدىغان
ئۆزلۈك ئېڭى يەنىلا يارقىندۇر. نەسەبنامە مانا مۇشۇ جە-
ھەتتە بىز تايىنىدىغان ئالتۇن كۆرسەتكۈچتۇر. قانداقلا
بولمىسۇن، نەسەبنامىدىن ئىبارەت بۇ تەۋەررۈك ئابىدى-
نىڭ ئەھمىيىتى مەدەنىيەت قاتلىمىمىز ھەم ئىجتىمائىي

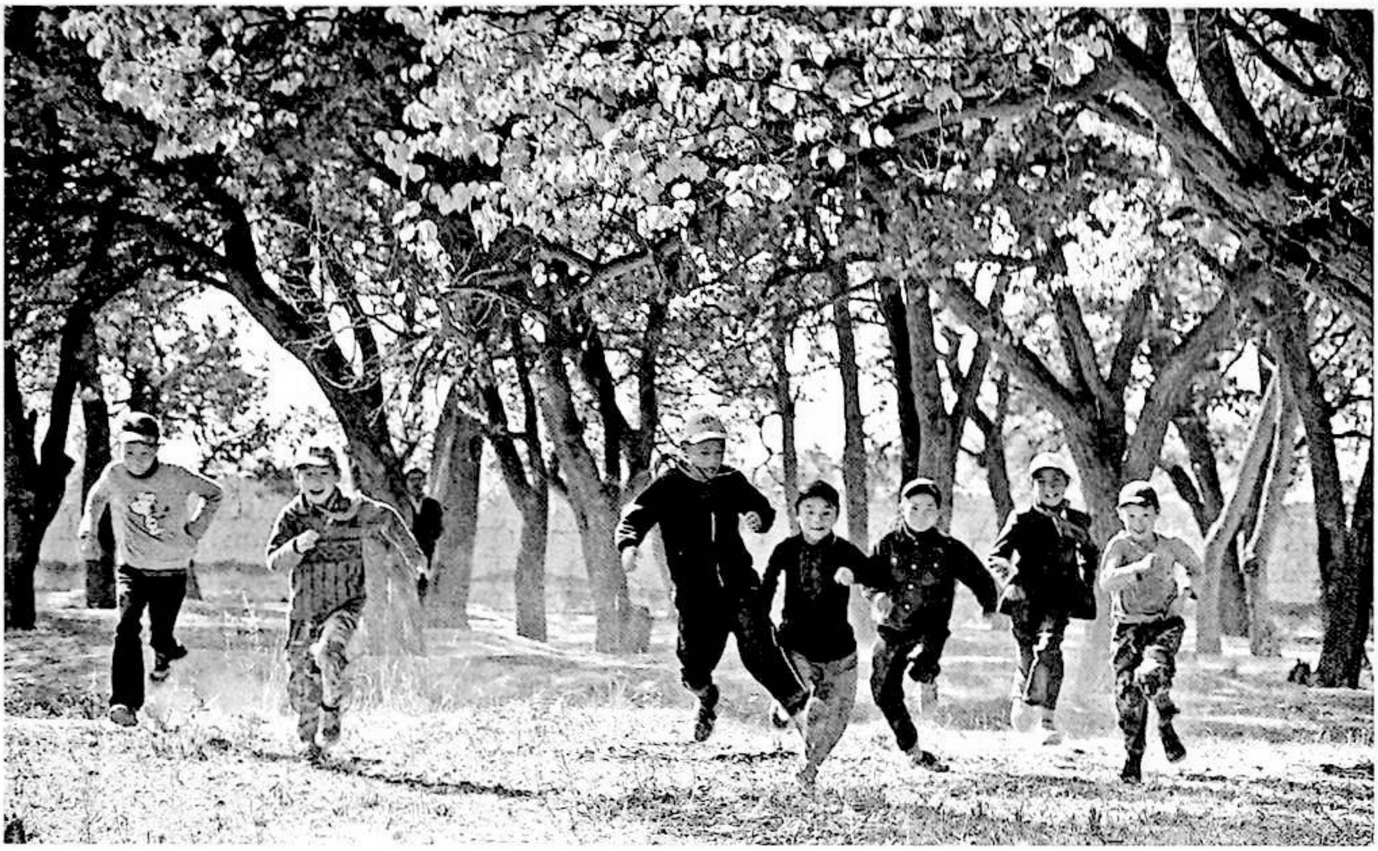

كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىمىزنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغا قەدەر گەۋدىلىكتۇر. بىزنىڭ چۈشەنچىمىزدە نەسەبنامە كۆچلۈك مىللىيلىككە ئىگە بولىدۇ. ھازىر تەتقىقاتچىلار نەسەبنامە يېزىشتىكى ئۆلچەم - فامىلىلەر (تەگئات) ھەققىدە ئۇنىڭ مىللىيلىكنى كۆچلۈك تەكىتلەۋاتىدۇ. «بىز چوقۇم ئۇيغۇرچە فامىلە قوللىنىشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا ئۇيغۇر فامىلچىلىك ئىشلىرى بەكلا قالايمىقانلىشىپ، يەنىلا ئىسىم بىلەن فامىلىنى پەرق قىلغىلى بولمايدىغان، تونۇۋالغىلى بولمايدىغان بىر مەيدان زور قالايمىقانچىلىق چىقىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ. بىز ئۇيغۇرچە فامىلە قوللانغىنىمىزدىلا باشقىلار بىر ئاڭلىماققىلا بىزنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىمىزنى پەرق قىلالايدۇ. ئەگەر بىز ئەرەبچە ياكى پارسچە ئىسىملارنى فامىلە قىلىپ قوللانساق، نۇرغۇن ئىسلام ياكى غەيرىي ئىسلام ئەللىرىدىمۇ ئەرەب ياكى پارس ياكى ئوردۇلارنىڭ قاتارىغا كىرىپ كېتىمىز. (ئىسىم جەھەتتىن)» دەيدۇ ۋەلى كېرىم كۆكئالىپ. مېنىڭچە بۇنداق چاقىرىقلار نەسەبنامىچىلىك ئىشلىرىمىزغىمۇ ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە فامىلىنىڭ مىللىيلىكى يەنىلا يازما ئاساس بولغان نەسەبنامىدىن كېلىدۇ ئەمەسمۇ!

دېمەك، فامىلە (تەگئات) ئىنقىلابىي دەۋرنىڭ يېتىپ كېلىشى نەسەبنامىلىچىلىكىمىزنىڭ قايتىدىن جانلىنىشىغا تۈرتكە بولغۇسى، ئائىلىلىرىمىزدە نەسەبنامە بولسۇن، ئەۋلادلارنىڭ قەلبى ئۇنىڭدىن نۇر ئېمىپ دىلى يورۇسۇن.

ئىزاھلار:

①مۇتەللىپ سىدىق قاھىرى: «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1998 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى، 81 - بەت.

②ئەنۋەر سەمەد غەربىي: «ئۇيغۇرلاردا فامىلە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى، 323 - ، 324 - بەتلەر.

③ ئىمىن تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت — بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى، 27 - بەت.

④ ئىمىن تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا ئەخلاق ۋە مەدەنىيەت — بۇلاقتىن بىر ئوتلام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2000 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى، 29 - ، 30 - بەتلەر.

⑤ ۋەلى كېرىم كۆكئالىپ: «ئۇيغۇر ئىسىم - فامىلىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىل 5 - ئاي 1 - نەشرى، 9 - بەت.

(ئاپتور: ئۈرۈمچى شەھەرلىك 46 - ئوتتۇرا مەكتەپتە)

ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتچىلىق

ئابدۇقەييۇم مىجىت

مۇقەددىمە

ئىنسانلار دەسلەپكى مەزگىللەردە شۇغۇللانغان باغۋەنچىلىك شەكلىدىكى يېزا ئىگىلىكى «ئىپتىدائىي يېزا ئىگىلىكى» ياكى «يېرىك يېزا ئىگىلىكى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، نىسبەتەن ئاددىي قورال ۋە ئۇسۇللار بىلەن ئۆزىنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى ئەتراپىدىكى باغباراڭلىرىغا لازىملىق زىرائەتلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ئاساس قىلغان ئىگىلىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. كۆكتات تېرىشمۇ ئۇيغۇرلاردا ئىپتىدائىي يېزا ئىگىلىكى بىلەن تەڭ پەيدا بولغان ۋە دېھقانچىلىق بىلەن ماس قەدەمدە راۋاجلانغان ئىگىلىك ئادەتلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇرلار ئۇزاقتىن بۇيان باغۋەنچىلىك ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىن كۆكتاتچىلىققا مۇۋاپىق ئورۇن بېرىپ، كۆكتاتلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەلگەن. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا، نىسبەتەن بالدۇرراق مۇقىم ئولتۇراق تۇرمۇش ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم قويغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە. گەرچە كۆكتات-ئوتياشلار قوشۇمچە يېمەكلىك بولسىمۇ، خەلقىمىزنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئىستېمال ئادىتى ۋە مەدەنىيىتىدە كۆپ ئېتىبارلىقتۇر. ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتنىڭ ئېتىزدا ئۆسۈۋاتقان ھالەتتىكىسى «ئوتياش»، ئۈزۈلگەن، يىغىۋېلىنغان ھالەتتىكىسى «كۆكتات»، كۆكتاتلارنىڭ يوپۇرمىقى «كۆك»، قازانغا سېلىنغاندىكىسى بولسا «قورۇما» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا مەخسۇس كۆكتات تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان دېھقانلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ھەر خىل كۆكتاتلارنى تېرىپ قويىدۇ. «كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان كەڭ دېھقانلار، ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئورنىغا سەۋزە، پىياز، كۆك تۇرۇپ، چامغۇر، يېسىۋېلەك، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ. بۇ خىل كۆكتات تېرىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان» ①. كۆكتات ئۆستۈرۈش، پەرۋىش قىلىش، كۆكتات تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدىغان ئەنئەنىۋى كەسپلەرنىڭ بىرىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆكتات تۈرلىرى ۋە كۆكتاتچىلىق تارىخى

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆكتات ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزاق، كۆكتاتلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بايقالغان كۆكتات ئەۋرىشكىلىرىنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئۇزاقلىقى ۋە ياۋا كۆكتات تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى بۇ پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ. «بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە تەئەللۇق نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان چامغۇر شىنجاڭدا بايقالغان ئەڭ قەدىمىي كۆكتات ئەۋرىشكىسى بولسا كېرەك»②. چامغۇر ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئىستېمال قىلىپ كېلىۋاتقان كۆكتاتلارنىڭ بىرى بولۇپ، تۇگۈن غوللۇق كۆكتات تىپىگە تەۋە. ئادەتتە چامغۇر ئاق چامغۇر ۋە قىزىل چامغۇر دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. «دۇنيادىكى بارلىق ئۆسۈملۈكلەر ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر ۋە مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ھەرقانداق مەدەنىي ئۆسۈملۈكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولىدۇ. بىرەر جايدا تېرىلىۋاتقان مەدەنىي ئۆسۈملۈك ياۋا تۈردىنىڭ بار-يوقلۇقى ئۇنىڭ كېلىپ چىققان ئورنىنى بېكىتىشتە مۇھىم پاكىت ھېسابلىنىدۇ» ③. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بەزى ياۋا كۆكتات تۈرلىرى بايقالغان. مەسىلەن، ئىلى تەۋەسىدىكى تاغلاردا «... ئوزۇقلۇق مىقدارى مول ئېسىل مېۋىلەر ساقلانغاندىن باشقا يەنە، ياۋا كۆكتاتلاردىن ياۋا پىياز، ياۋا سامساق، ياۋا كۇدە... قاتارلىقلارمۇ» ④ ساقلانغان. دېمەك، بۇ ياۋا كۆكتات تۈرلىرىنىڭ دىيارىمىزدا مەۋجۇتلۇقى بۇ كۆكتاتلارنىڭ ئەسلىي كېلىپ چىقىش ئورنىنىڭ مۇشۇ يەر ئىكەنلىكىنى دەلىللەشكە پاكىت بولالايدۇ.

بىز ھەرقايسى دەۋرلەردىكى يازما يادىكارلىقلاردىن ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىپ كەلگەن كۆكتات تۈرلىرى ۋە كۆكتاتچىلىق تارىخى ھەققىدە كۆپلىگەن ئۇچۇرلارنى تاپالايمىز. مەسىلەن، «تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان 10\2 : 67TAM364 ، 18\5 : 69TAM140 ، (a)9\6 : 67TAM39 ، 42 : 64TAM4 ، 33 : 64TAM4 ، 04\5 : 73TAM506 ، 35 : 68TAM103 نومۇرلۇق خەنزۇچە ھۆججەتلەر كۆكتاتلىققا ئالاقىدار بولۇپ، مىلادىيە 622-يىلى پۈتۈلگەن 18\5 : 69TAM140 نومۇرلۇق ھۆججەتتە پىياز بىلەن كۇدە تىلغا ئېلىنغان» ⑤. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەيمىز)دا ئەينى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىز تېرىپ ئۆستۈرگەن ۋە ئىستېمال قىلغان كۆكتات تۈرلىرىدىن بىر قانچىنى خاتىرىلىگەن. «دىۋان» دا: «ئابا-ئابا باشى-تاغلاردا ئۆسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پىلىكىدە تىكىنى بار ئوت. تاغلىقلار ئۇنى يەيدۇ» (1-117)؛ «ئوغلى - قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق ئاق سەۋزە» (1-175)؛ «ئالۇچىن - يېگىلى بولىدىغان بىر خىل بوغۇملۇق ئوت» (1-186)؛ «سىپۇت - سۇۋۇت، يۇمغاقسۇت، قەشقەرچە» (1-462)؛ «سوغۇن - پىياز. بۇ سۆز ‹سوغان› دەپمۇ ئېيتىلىدۇ» (1-532)؛ «تۇرما - تۇرما، تۇرۇپ. سارىغ تۇرما - سەۋزە. ئارغۇلار سەۋزىنى ‹گىزرى› دەيدۇ، ئۇلار بۇ سۆزنى پارسچىدە سەۋزە مەنىسىدە ئىشلىتىلىدىغان ‹گەزەر› دېگەن سۆزدىن ئالغان ۋە بۇنىڭدا ‹ك› ھەرپى بىر ئاز يۇمشىتىلغان» (1-562)؛ «پۇستۇلى - لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كۆكتات» (1-588)؛ «چامغۇر - بۇ سۆزدە ‹م › ھەرپى بىلەن ‹غ› ھەرپىنىڭ ئورنى ئالماشقان» (1-597)؛ «تارماز - تەرخەمەك» (1-597)؛ «كۇرت كۇرت - كۇرت-كۇرت. ئات يەم يېگەندە چىقىدىغان ئاۋاز... شۇنىڭدەك ئادەم تەرخەمەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى يېگەندە چىقىدىغان ئاۋازمۇ مۇشۇ سۆز بىلەن ئىپادىلىنىدۇ» (1-446)؛ «قارچ قۇرچ - گاچ-گاچ. ئەر تۇرمۇزنى قارچ قۇرچ يېدى-ئادەم تەرخەمەكنى گاچ-گاچ يېدى» (1-447)؛ «بۇتتۇگە - پىدىگەن ~ پەتىنگان» (1-583)؛ «بۇرچاق-پۇرچاق» (1-609)؛ «قۇچغۇندى- پىياز. چىگىلچە» (1 - 641)؛ «باسارلىغ - ‹باسارلىغ تاغ› - سامساقلىق تاغ، سامساق كۆپ بولغان تاغ (1-641)؛ «پۇستۇلى - يېگىلى بولىدىغان بىر خىل كۆكتات» (1-641)؛ «سوغۇنلۇق-سوغۇنلۇق تاغ، ياۋا پىياز ئۆسىدىغان تاغ» (1-650)؛ «كۇۋۇركەن - تاغ پېيزى. ئۇغۇزلار بۇنى ‹كۇمۇركەن› دەيدۇ» (1-678)؛ «سامۇرساق- سامساق» (1-683)؛ «ياش-ئوتياش، كۆكتات. ياش ئوت - يېشى ۋە ياش ئوت» (3-2)؛ «يۇمغاق تەنە - يۇمغاقسۇت ئۇرۇقى» (3-58)؛ «تانا - تاناكچە - دانەكچە. يۇمغاقسۇت ئۇرۇقى. ئۇچ ۋە ئارغۇ تىللىرىدا» (3-324)؛ «يىمرتغا- يۇمران. يىمرتغا ياش-يۇمران ئوتياش، يەنى پالەك، سەيچېچەك قاتارلىق ھەرقانداق تومۇرسىز ئوتياش. تەرخەمەككە ئوخشاش ھەرقانداق چۈرۈك نەرسىگىمۇ ‹يۇمرتغا› دېيىلىدۇ» (3-589)...

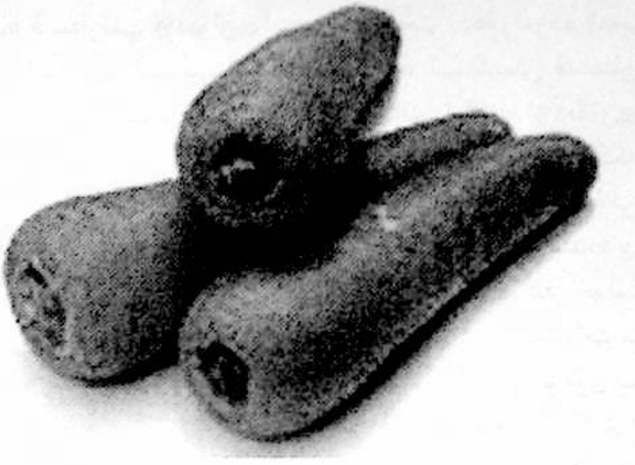

قاتارلىق ئوتياش ـ كۆكتاتلارنىڭ نامى ۋە ئۇلارغا مۇنا-
سىۋەتلىك سۆزلەرمۇ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «دى-
ۋان»دا كۆكتاتلارنى توشۇيدىغان قورال- سايمانلار ھەققى-
دىمۇ ئۇچۇر بېرىلگەن. مەسىلەن، «كۆرىن- كۆشۈك.
قوغۇن- تاۋۇز، تەرخەمەك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مېۋىلەر-
نى توشۇيدىغان كاجۇۋا» (1 ـ 525)، دەپ خاتىرىلەنگەن.
«دىۋان» ۋە باشقا يازما يادىكارلىقلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ
كۆكتاتچىلىققا ئائىت بۇ بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئەجداد-
لىرىمىزدا كۆكتاتچىلىق خېلى كەڭ ئومۇملاشقان. تۇرپان-
دىن تېپىلغان تېببىي يادىكارلىقلاردا قارىمۇچ «پىتپىدى»
⑥ دەپ ئاتالغان. يەنە مۇھەممەدرېھىم سايىت، ئىسرائىل
يۈسۈپ نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق-
دىكى ۋەسىقىلەر»دىكى (1 ـ 2) 30، (20 ـ 9) 111 ـ (25 ـ 9)
116، (28 ـ 9) 119 ـ نومۇرلۇق ھۆججەتلەردە (215 ـ ،
371 ـ ، 375 ـ ، 376 ـ بەتلەر) كۆكتاتلىق تىلغا ئېلىنغان. بۇ
ھۆججەتلەر بىزنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى
ئۇيغۇرلارنىڭ كۆكتاتچىلىق ئىگىلىكى ھەققىدە قىممەتلىك
ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ھۆججەتلەردە «كۆكتات-
لىق» («قاۋلالىق») يەر دېگەن سۆزنىڭ تىلغا ئېلىنىشى
شۇ دەۋرلەردىمۇ دېھقانچىلىقتا كۆكتات تېرىش ئۈچۈن
مەخسۇس يەر ئاجرىتىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. «غەربىي
يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 43 ـ جىلد، «يەرلەر
مەھسۇلات، مۇسۇلمانلار يۇرتى، زىرائەت ۋە دەل-
دەرەخ، گۈل- گىياھلىرى»دە غەربىي يۇرتتا تېرىلىدىغان
زىرائەت تۈرلىرىدىن: «بۇغداي، شال، سۆك، تېرىق،
قوناق، ئارپا، كۆك پۇرچاق، يېسى پۇرچاق، قىزىل
ماش، يېشىل ماش، كەندىر، كېۋەز، تاۋۇز، قوغۇن، پې-
دىگەن، كاۋا، سەۋزە، تۇرۇپ- چامغۇر، كۇدە، پىياز، قە-
زىلمۇچ (پىشقىنى)، كۆكمۇچ (قىزارمىغىنى، خېمى)، قارا-
مۇچ، كەرەپشە (چىڭسەي)، ئاپتاپپەرەس، بېدە قاتارلىق-
لار»⑦ نىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان. 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلى-
رىدا يۇەن سۇلالىسى پادىشاھى يۇەن چىڭزۇڭ، يۇەن
شۇندى زامانىدا يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ساراي داس-
تانچىسى، ئوزۇقشۇناس ۋە ئوردا تېۋىپى بولۇپ ئىشلى-
گەن مەشھۇر ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى قوسقۇي تەرىپىدىن
يېزىلغان «شىپالىق تائاملار دەستۇرى» ناملىق ئەسەردە
گۈلخەيرى، چامغۇر، ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت)، قىچا، غول
پىياز، سامساق، كۇدە، تەكىيە كاۋا، تەرخەمەك، تۇرۇپ،
سەۋزە، ياۋا بوز تىكەن، تەرخەمەك، سەي كاۋىسى،
قاپاق، مور، يېكەن نوتىسى، پىچەكگۈل (تاغنىڭ تاتلىقياڭ-
يۇسى، تارۇ)، ئوسۇك، يېسىۋېلەك، ئەركەك ئەمەن
(قامغاق)، پېدىگەن، قىزىلبۇغداش (قىزىل بىجەش)،
خەردەل، پالەك، كۆكتات قىزىلچىسى، يۇراقلىق كۆكتات،
سېمىز ئوت، باش پىياز، ساچمور (چامغۇر)... قاتارلىق
50 خىلغا يېقىن كۆكتات ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە
مەلۇمات بېرىلگەن. گەرچە ئوزۇقشۇناس ئالىم قوسقۇي
خانبالىقتا ياشىغان ۋە ئۆزىنىڭ «شىپالىق تائاملار دەستۇ-
رى»دا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چىقىدىغان كۆكتاتلار توغرۇ-
لۇق مەلۇمات بەرگەن بولسىمۇ، ئۆزى غەربىي يۇرت (ھا-
زىرقى شىنجاڭلىق) ئۇيغۇرلارنىڭ نەسلىدىن بولغانلىقى،
شۇنداقلا ئۆز يۇرتىدا قانداق كۆكتاتلارنىڭ بارلىقىنى
پىششىق بىلىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز ئەسىرىدە
غەربىي يۇرتنىڭ ئىچىملىكلىرى، ئۇيغۇر تائاملىرى ھەققى-
دە توختىلىشتىن سىرت، يەنە غەربىي يۇرتتا ئۆسىدىغان
كۆكتات تۈرلىرى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بەرگەن. مەسىلەن،
ئاپتور ئەسەردە خۇيخۇي (回回 ـ ئۇيغۇر) پۇرچىقى،
خۇيخۇي پىيىزى، خۇيخۇي رۇدىسى، مەستىكى، زەپەلەر-
گە ئوخشاش خۇيخۇي زېمىنىدا چىقىدىغان كۆپلىگەن
كۆكتاتلار ۋە يېمەكلىك ماتېرىياللىرىنى خاتىرىلىگەن. يەنە
مەسىلەن، قوسقۇي ئاشكۆكى (يۇمغاقسۇت)نى چۈشەندۈ-
رۇۋېتىپ ئۇ «غۇز كۆكتات» دەپمۇ ئاتىلىدۇ»⑧ دېسە،
باش پىيازنى چۈشەندۈرگەندە «خۇيخۇي پىيىزى» ⑨
دەپ ئەسكەرتىدۇ. مەستىكنى چۈشەندۈرگەندە «مۇسۇل-
مانلار زېمىنىدا ئۆسىدىغان مەستىكنىڭ پۇرىقى ئىنتايىن
ئېسىل»⑩ دەپ قوشۇپ قويىدۇ. قوسقۇي يەنە دورا ئى-
چىشتىكى تاماق پەرھىزلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «دورا
ئىچكەندىن كېيىن ئاشكۆكى، سامساق، ھەر خىل خام

كۆكتات،... (قاتارلىق) نەرسىلەرنى كۆپ يېيىش ياخشى ئەمەس... ئاشكۆكى، سامساق، بېلىقلارنى بىللە يېمەسلىك كېرەك... ئاسارۇن بىلەن خام كۆكتاتلارنى بىللە يېمەسلىك كېرەك. يېشىلقا بىلەن خام سۇگىپياز ۋە خام كۆكتاتلارنى بىللە يېمەسلىك كېرەك»⑪ دېگەندەك. دورا ئىچكەندىن كېيىن، كۆكتات ئىستېمال قىلغاندا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك پەرھىزلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. قوسقۇينىڭ بۇ كىتابى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆكتات تۈرلىرى، كۆكتاتچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئەمەلىيىتى جەريانىدا شەكىللەنگەن ھەرقانداق بىر ئادەم ۋە مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ شۇ خەلقنىڭ تىلىدا ئىزناسى قالىدۇ، ھەر خىل ئېيتىملارنى شەكىللەندۈرۈپ، شۇ تىلنىڭ لۇغەت سوستاۋىنى بېيىتىدۇ. جۈملىدىن، بىز ئۇيغۇر تىلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆكتاتچىلىق ئىگىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر-جاي ناملىرى، ماقال-تەمسىللەر ۋە بالىلار ئويۇنلىرى سۆزلەملىرىنى كۆپلەپ ئۇچرىتالايمىز. مەسىلەن، كۆكتاتچىلىق ئىگىلىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان يەر-جاي ناملىرىدىن سەي بازىرى (شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بازارلاردا ‹كۆكتات بازىرى› دەپ ئاتالغان بازارلار بەك كۆپ)، پىيازچى مەھەللىسى (مارالبېشى ناھىيەسىدە)، كۆكتاتچىلىق (باي ناھىيەسىدىكى بىر كەنت)... دېگەندەك ناملارنى ئۇچرىتىمىز. ئۇيغۇر تىلىدا كۆكتات نامى تىلغا ئېلىنغان ماقال-تەمسىللەردىن «كۆچەت تىكسەڭ پۇتاپ تۇر، كۆكتات تېرىساڭ ئوتاپ (تۇر)»، «ئېشىڭدا ياش بولسا، ياشمەن دەۋەر»، «قورۇمسىغا قاراپ تاماق ئىچ، بويىغا قاراپ كىيىم پىچ»، «سەۋزىنى بېخىل ئاقلىسۇن، پىيازنى سېخىي (ئاقلىسۇن)»، «پولۇ قورۇشتىن ئوخشار، شورپا سورۇشتىن»، «سەۋزىدىن خەۋەر يوق گۆرۈچ دەم يەپتۇ»، «گۆش بىلەن ياغ بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى بىكار»، «تۆگە ئۇسسۇل ئوينىسا يەتتە تاختا زەردەكنى بۇزار»، «غوجامنىڭ غوجىسى بار، چامغۇرنىڭ ئورىسى»، «سامساق - ئۇنى يېگەننىڭ تېنى ساق»، «قوشناچىمىنىڭ ئېشىنى ئوخشاتقان موللىكامنىڭ ئوتىيىشى»... دېگەندەك ماقال-تەمسىللەر بار. بۇ تەمسىللەر ئەلۋەتتە خەلقىمىزنىڭ كۆكتات ئىستېمال ئادىتىنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان ماقال-تەمسىللەردىكى ئىپادىسىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆكتاتچىلىق ئادەتلىرى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە سىڭگەن بولۇپ، ئادەتتە بالىلار ئويۇنلىرىدىمۇ بۇنىڭ ئىپادىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كىچىك بالىلار مېھماندارچىلىق ئويۇنى ئوينىغان ۋاقىتلىرىدا چالما-كېسەكلەردىن ياسىۋالغان «قازان»لىرىغا كاۋا، تاللارنىڭ غازاڭلىرىنى «كۆكتات» قىلىپ سېلىپ «تاماق»لارنى ئېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ياز، كۈز پەسىللىرى سەۋزە، پىياز، چامغۇر قاتارلىق ئوتياشلار يىغىۋېلىنىدىغان مەزگىللەردە مەھەللىدىكى ئۇسمۇر قىزلار «چامغۇر يۇلۇش» ئويۇنى ئوينايدۇ. بۇ ئويۇننىڭ ئوينىلىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆكتاتچىلىق ئىگىلىكى ئادەتلىرىنىڭ بالىلار ئويۇنلىرىدا ئەكس ئېتىشى، دورىلىشى بولۇپ، بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆكتاتچىلىق ئىگىلىكى تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنىڭ دەلىللىرىنىڭ بىرى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.

قىسقىسى، «ئۇيغۇرلار بۇرۇن ئاساسلىقى پېدىگەن، چامغۇر، پالەك، يۇمغاقسۇت، پىياز، سەۋزە، تۇرۇپ ۋە تەرخەمەك، كۈدە، سامساق، شوخلا (پەمدۇر)، كاۋا قاتارلىقلارنى ئۆستۈرۈپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە يېسىۋىلەك، قىزىلمۇچ، جاڭدۇ، كەرەپشە، كاپۇستا، ياڭيۇ قاتارلىق كۆكتاتلارنىمۇ ئۆستۈرۈپ ئىستېمال

قىلدىغان بولغان. ئاق شورپىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك يېمەكلىكلىرى كۆكتاتسىز بولمايدۇ، زىرە، ئارپا، بېدىيان، پىننە گەرچە كۆكتات تۈرىگە كىرمىسىمۇ ئۇيغۇرلار ئۇنى دورا-دەرمەك ئورنىدا ئۆستۈرىدۇ»⑫. ئادەتتە ئوخشاش بولمىغان كۆكتاتلارنىڭ يېمەكلىك قىلىنىدىغان قىسىملىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بەزى كۆكتاتلارنىڭ يىلتىزى ئىستېمال قىلىنسا، بەزىلىرىنىڭ غولى ئىستېمال قىلىنىدۇ، يەنە بەزىلىرىنىڭ مېۋىسى ياكى ئۇرۇقى ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلۋاتقان كۆكتاتلارنى ئىستېمال قىلىنىدىغان ئەزالىرى بويىچە تۈرگە ئايرىپ قارىغاندا يىلتىزى، غولى، يوپۇرمىقى ۋە مېۋىسى ئىستېمال قىلىنىدىغان كۆكتاتلار كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

كۆكتاتلارنىڭ ئۇرۇقىنى يىغىپ ساقلاش

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆكتاتچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ھەر خىل كۆكتاتلارنىڭ ئۇرۇقلىرىنى يىغىپ ساقلاش ئادىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. خەلقىمىز ئۇزاق مۇددەت كۆكتاتلارنى ئۆستۈرۈش ۋە ئىستېمال قىلىش جەريانىدا كۆكتاتلارنىڭ ئۇرۇقىنى يىغىپ ساقلاشنىڭ كۆكتاتچىلىقنى سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇش، يىلمۇ يىل ئۇدا مەھسۇلات ئېلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە كاپالىتى ئىكەنلىكىنى بالدۇرلا تونۇپ يەتكەن. ئۇزاق مەزگىللىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا قايسى كۆكتات ئۇرۇقىنىڭ قايسى ۋاقىتتا پىشىدىغانلىقى، ئۇنى قانداق جايدا ساقلاش، قانداق ۋاقىتتا تېرىش، يەرگە ئۇرۇق چاچقاندا نېمىلەرگە دىققەت قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا ئۆز يېرىنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتىغا ئاساسەن ھەر خىل تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلىگەن.

كۆكتات پەرۋىشى

ئۇيغۇرلار كۆكتاتلارنى پەرۋىش قىلىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ياخشى پەرۋىش قىلىنسا، ئوتياش ئوخشايدۇ. شۇڭا ئوتياشلىقنى پەرۋىش قىلىش ناھايىتى زۆرۈر. كۆكتاتلار يازلىق ۋە قىشلىق كۆكتات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا يەرلەر ھۆددە يەر ۋە كۆكتات يەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ھۆددە يەرلەرگە ئاشلىقدان، مايلىقدانلار تېرىلسا، كۆكتات يەرلەرگە كۆكتات، ئوتياشلار تېرىلىدۇ. ئادەتتە قوناقلىقلارنىڭ چۆنەك ئارىلىرىغا كۆكتاتلار ۋە ماش دېگەندەك نەرسىلەر تېرىلىدۇ. خامان ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، سامانىنى توشۇۋېلىپ، خامانغا قىشتا ئىشلىتىش ئۈچۈن يېسىۋېلەك،

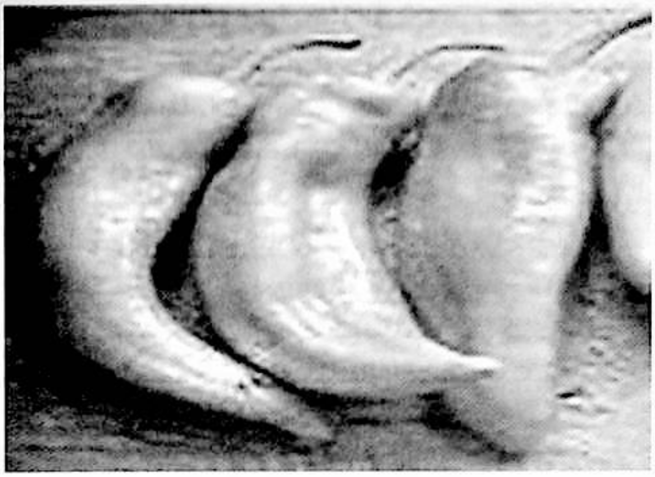

تۇرۇپ، چامغۇر، پىياز... قاتارلىق كۆكتاتلار تېرىلىدۇ. بەزى جايلاردا قوغۇن تېرىيدىغان يەرلەرگە ئېرىق تارتىپ بولغاندىن كېيىن «ئېرىقنىڭ ئالدىغا زەدەك (سەۋزە)نىڭ، تۇرۇپنىڭ ئۇرۇقىنى چېچىپ توپا بىلەن كۆمۈۋېتىدۇ. تاختىنىڭ ئىچىگە چامغۇر، كېۋەز تېرىيدۇ»⑬. ئادەتتە ئۇيغۇرلاردا كۆكتاتلارنى تېرىشتىن تارتىپ ئۇنى يىغىۋېلىشقىچە بولغان ئىش تەرتىپى تۆۋەندىكىدەك يوسۇندا بولىدۇ.

(1) تەييارلىق قىلىش

ئالدى بىلەن كۆكتات تېرىماقچى بولغان يەر ئوسا قىلىنىدۇ. ئوسسى كېلىشكەندىن كېيىن، ئاغدۇرۇپ يەرنى بوشىتىپ تۇزلەپ ئۇرۇق چېچىشقا تەييارلىق قىلىنىدۇ. «دىۋان»دا: «ئاتىزلاندى - ئېتىزلاندى. يېر ئاتىزلاندى - يەر ئېتىزلاندى (ئاتىزلانۇر- ئاتىزلانماق)» (1-384)؛ «ئاتىزلادى - ئېتىزلاشتۇردى. ئەر يېرىن ئاتىزلادى- ئادەم يېرىنى ئېتىزلاشتۇردى، يەنى چۆنەكلەپ، قىر تارتىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا لايىق قىلدى (ئاتىزلار- ئاتىزلاماق)» (1-396)؛ «قىرلادى - قىرلىدى، چۆنەك تارتتى. ئول يېرگە قىرلادى - ئۇ يەرگە چۆنەك تارتتى، يەنى قوغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى تېرىش ئۈچۈن يەرگە چۆنەك تارتتى. ئېتىزغا قىر تارتىسمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ (قىرلار- قىرلاماق)» (3-408) دېيىلگەن. ئېتىز قىرلىنىپ چۆنەك تارتىلىدۇ. چۆنەك تارتىلسا، سۇغىرىشقا، زىرائەتنىڭ تېز ئۈنۈشىگە پايدىسى بولىدۇ. «دىۋان»دىكى يۇقىرىقى بايان بىلەن ئۇيغۇرلاردىكى «قېرى ئات چۆنەك بۇزماس» دېگەن تەمسىل تېرىقچىلىق ئىشلىرىدا چۆنەك تارتىپ تېرىقچىلىق قىلىشنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

(2) كۆكتات تېرىش

ئۇرۇقنى ياشقا چوڭراق بىرەرسى چېچىپ بېرىدۇ. كۆكتاتلارنىڭ ئۇرۇقى بەك ئۇششاق بولغاچقا، ئۇرۇقنى قۇرۇق توپا بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ چېچىلىدۇ. ئۇرۇق چاچقۇچى ئۇرۇقنى «بىسمىللا...» دەپ چاچىدۇ. ئۇرۇق چېچىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۈستىدىن دەسسەپ چىقىدۇ، ئۇ ئۇرۇقنىڭ تېزرەك بىخلىنىشىغا پايدىلىق.

(3) كۆكتاتلارنى قوغداش

ئادەتتە كۆكتاتلار ئۈنۈشكە باشلىغان مەزگىللەردە توخۇ-ئۆردەكلەر قوما-ئىغىللارغا سولۇۋېتىلىدۇ. كۆكتات-لار ئۆسۈپ توشقان قۇلىقىدەك بولغاندا ئۇچار قۇشلار-نىڭ كۆكتاتلارنى چوقلاپ يەپ كېتىشى، بۇزۇۋېتىشى ۋە يامان كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كۆكتاتلىقلارنىڭ بېشى ياكى ئوتتۇرىسىغا قارانچۇقلار قاداپ قويۇلىدۇ. تا-ياقتىن غولىچىنى ئېچىپ تۇرغان ئادەمگە ئوخشاش قىلىپ، ئۇچىسىغا ئەسكى چاپان، كونا كىيىم-كېچەكلەرنى، بېشىغا كونا تەلپەك-تۇماق كىيدۈرۈپ ئادەمگە ئوخشىتىپ ياسال-غان قارانچۇقلار يىراقتىن قارىماققا يەردىن ھېلىلا بىر داڭ-گالنى ئېلىپ ئاتىدىغاندەك ئەلپازدا كۆرۈنگەچكە ئۇچار قاناتلار ئۇ يەرگە چۈشۈپ دانلاشتىن قورقىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يەرگە چېچىلغان كۆكتات ئۇرۇقلىرى ئۈنۈپ بولغىچە قۇشلار يەپ كەتمەيدۇ. كۆكتاتلىقلارغا قارانچۇق تىكلەپ قويۇش ئادىتى «دىۋان»دىمۇ خاتىرىلەنگەن. مە-سىلەن، «دىۋان»دا «ئال» سۆزى چۈشەندۈرۈلۈپ مۇنداق دېيىلگەن: «ئاباقى - قارانچۇق. كۆز تەگمىسۇن دەپ باغ ۋە كۆكتاتلىقلارغا قاداپ قويۇلىدىغان قاراڭ-چۇق» (1-184)، «كۆسگۈك - قارانچۇق. كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كۆكتاتلىق ۋە ئۈزۈملۈك باغلارغا ئېسىپ قويۇلىدىغان قارانچۇق. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: ئالىن ئارسلان تۇتار كۈچۈن كۆسگۈك تۇتماس-ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇل-ماس» (2-422)؛ «ئال - ھىيلە. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: ‹ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قا-رانچۇقمۇ تۇتۇلماس› ھىيلە بىلەن ئارسلاننى تۇتقىلى بول-دۇ، كۈچ بىلەن كۆكتاتلىقتىكى قارانچۇقنىمۇ تۇتقىلى بول-مايدۇ. بۇ ماقال كۈچ يەتمىگەندە، ھىيلە-تەدبىر ئىشلە-تىشكە دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ» (1-111) دېيىلگەن. «دىۋان»دىكى مەزمۇنلاردىن قارىغاندا، قارانچۇقلار پەقەت كۆكتات ۋە مېۋە-چېۋىلەرگە كۆز تېگىشتىن ساقلىنىش ۋە ئۇلارنى ئۇچار-قاناتلاردىن قوغداش ئۈچۈن تىكلەپ قو-يۇلىدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇ ئادەت بۈگۈنكى كۈنلەر-دىمۇ يېزا-سەھرالاردا ساقلانغان. كىشىلەرنىڭ ياخشى ئوخشىغان كۆكتات، زىرائەت، مېۋە-چېۋىلەرگە قاراپ يامان كۆز بىلەن قارىشى، ھەسەت قىلىشى بىلەن ئۇلارغا ئاپەت تېگىدۇ ياكى ئۇنىڭ ئىگىسى پېشكەللىك، يامان ئا-قىۋەتكە يولۇقىدۇ دەپ قارىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر خىل خۇراپىي جورۇق بولۇپ، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي ئاسا-سى يوق. كۆكتاتلارنى پارنىكتا تېرىش تېخنىكىسىنىڭ ئو-مۇملىشىشىغا ئەگىشىپ بۇنداق ئادەتلەر تەدرىجىي ئىستې-مالدىن قېلىشقا يۈزلەندى.

(4) كۆكتاتلارنى تاقلاش، ئوتاش، ئوغۇتلاش ۋە سۇغىرىش

كۆكتاتلار بەك قېلىن ئۈنۈپ كەتسە ئوبدان ئاينىپ بولالمايدۇ. شۇڭا كۆكتات مايسىلىرىنىڭ ئارتۇق تۈپلىرى يۇلۇپ تاشلاپ شالاڭلىتىلىدۇ. بۇ «كۆكتات تاقلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆكتاتلارنى ئوتاش كۆكتات پەرۋىشىدىكى مۇھىم ئىشتۇر. كۆكتات ئارىسىغا ئۈنگەن تۈرلۈك ئوت-چۆپلەرنى قول ياكى ئوتىغۇچلار بىلەن ئوتاش، يۇلۇپ تاشلاش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كۆكتاتنىڭ سۈيىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. ئادەتتە كۆكتاتلار ئوغۇت-لىنىشتىن بۇرۇن ئوتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار كۆكتاتلارنى ھايۋان-لارنىڭ تېزەك، سۈيدۈكلىرى ۋە ئوت-چۆپلەرنىڭ چىرى-شىدىن ھاسىل بولىدىغان قىغ، پىشەپ، ئوغۇتلار بىلەن

ئوغۇتلايدۇ. «دىۋان»دا: «قىغلاتتى ـ قىغلاتتى، تېزەكلەتتى. ئۇل يېرىگە قىغلاتتى ــ ئۇ يەرنى قىغلاتتى...» (2ـ509) دېيىلگەن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىقىدا يەرنى ئوغۇتلاش، قىغ سېلىش ئارقىلىق يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش، يەرنى كۈچلەندۈرۈش ئارقىلىق كۆكتات ۋە زىرائەتلەرنىڭ ئوزۇقلۇق شارائىتىغا بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇپ ئىلمىي تېرىقچىلىق قىلىش ئادىتىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلىرىدا سۇ باشلاپ سۇغىرىش شەكلى قوللىنىلىدىغان بولغاچقا، كۆكتاتلارمۇ سۇ باشلاپ سۇغىرىش شەكلى بىلەن قوللىنىلىدۇ.

قىشتا كۆكتات ساقلاش ئۇسۇلى ۋە ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار قىشتا كۆكتاتلارنى سەي ئورىسى، گەمە (قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «گىرەم» دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە قازناقلاردا ساقلاشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، كۆكتاتلاردىن ئاساسەن يېسىۋىلەك، تۇرۇپ، چامغۇر، پىياز، ياڭيۇ (خوتەن دىيالېكتىدا «مەككە چامغۇرى» دېيىلىدۇ)، سەۋزە... قاتارلىقلار كۆمۈپ ساقلىنىدۇ. سەۋزە، چامغۇر، تۇرۇپلار تېرىغان ئېتىزغا كۆمۈپمۇ ساقلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا: «ئورۇ ـ ئورا. بۇغداي، چامغۇر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ساقلاش ئۈچۈن قېزىلغان ئورا» (1ـ119) دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ 1000 يىللار بۇرۇنمۇ كۆكتاتلارنى ئورا كولاپ ساقلايدىغانلىقىنى ۋە شۇ ئارقىلىق قىشتىمۇ كۆكتات ئىستېمال قىلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. يېسىۋىلەكنى ئورىسىغا تىكلەپ قويۇپ، يىلتىزى تەرەپنى كۆمۈپ قويىدۇ. يۇمغاقسۈت، ئادراسمان... لارنى بولسا ئىشكىنىڭ بېشىغا ئېسىپ قويۇپ قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ. مۇچنى (لازىنى) قۇرۇتۇپ يىپقا ئۆتكۈزۈپ ئېسىپ قويۇپ ساقلايدۇ. دېھقانلار 10ـ ئايدىن باشلاپ 11ـ ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ.

ئەسكەرتىش: «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن ئېلىنغان نەقىللەر كۆپرەك بولغىنى ئۈچۈن بۇ نەقىللەرنىڭ توم ۋە بەت سانى شۇ نەقىلنىڭ كەينىگىلا بېرىلدى. نەقىللەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980ـ يىل 8ـ ئايدا نەشر قىلغان بىرىنچى نەشرىدىن ئېلىندى.

ئىزاھلار:

① ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996ـ يىل 8ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 6ـ بەت.

② مۇھەممەد ئىمىن سابىر: «ئۇيغۇر دېھقانچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئاشلىق، ياغلىقدان پىششىقلاش قول ھۈنەرلىرى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1997ـ يىل 2ـ سان، 76ـ ، 77ـ بەتلەر.

③ ، ⑯ غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007ـ يىل 5ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 21ـ ، 30ـ بەتلەر.

④ ئابدۇقەييۇم خوجا: «دىيارىمىزدىن تېپىلغان قىسمەن يادىكارلىقلار ھەققىدە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2009ـ يىل 5ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 5ـ ، 6ـ بەتلەر.

⑤، ⑰ ئىسرائىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم: «غەربىي يۇرت يىمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006ـ يىل 6ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 137ـ ، 138ـ، 136ـ ، 137ـ بەتلەر.

⑥ ش ئۇ ئا ر ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەرنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپا ئىشخانىسى تۈزگەن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989ـ يىل 10ـ ئاي، بىرىنچى نەشرى، 125ـ بەت.

⑦ ۋېي لياڭتاۋ (ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى): «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999ـ يىل 1ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 277ـ بەتتىكى نەقىلدىن.

⑧، ⑨، ⑩، ⑪ قوسقۇي (ياپونچىدىن مەريەم ساقىم تەرجىمىسى): «شىپالىق تائاملار دەستۇرى»، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2006ـ يىل 11ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 218ـ ، 229ـ ، 240ـ ، 133ـ ، 134ـ بەتلەر.

⑫ ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993ـ يىل 4ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 95ـ بەت.

⑬ [شۋېتسىيە] گۇننار ياررىڭ (مەمتىمىن يۈسۈپ، بارىجان زەپەر) نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997ـ يىل 12ـ ئاي بىرىنچى نەشرى، 226ـ بەت.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

باش تۈزگۈچى جاڭ بىچۇەن (مۇھەممەد بارات، مەتروزى مەتسېيت، ئەبەي ئىسمائىل، مۇھەممەد ئاۋۇت تەرجىمىسى): «مېۋىلىك دەرەخ ۋە كۆكتات ئۆستۈرۈش ئىلمى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 2000ـ يىل 4ـ ئاي بىرىنچى نەشرى.

(ئاپتور: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

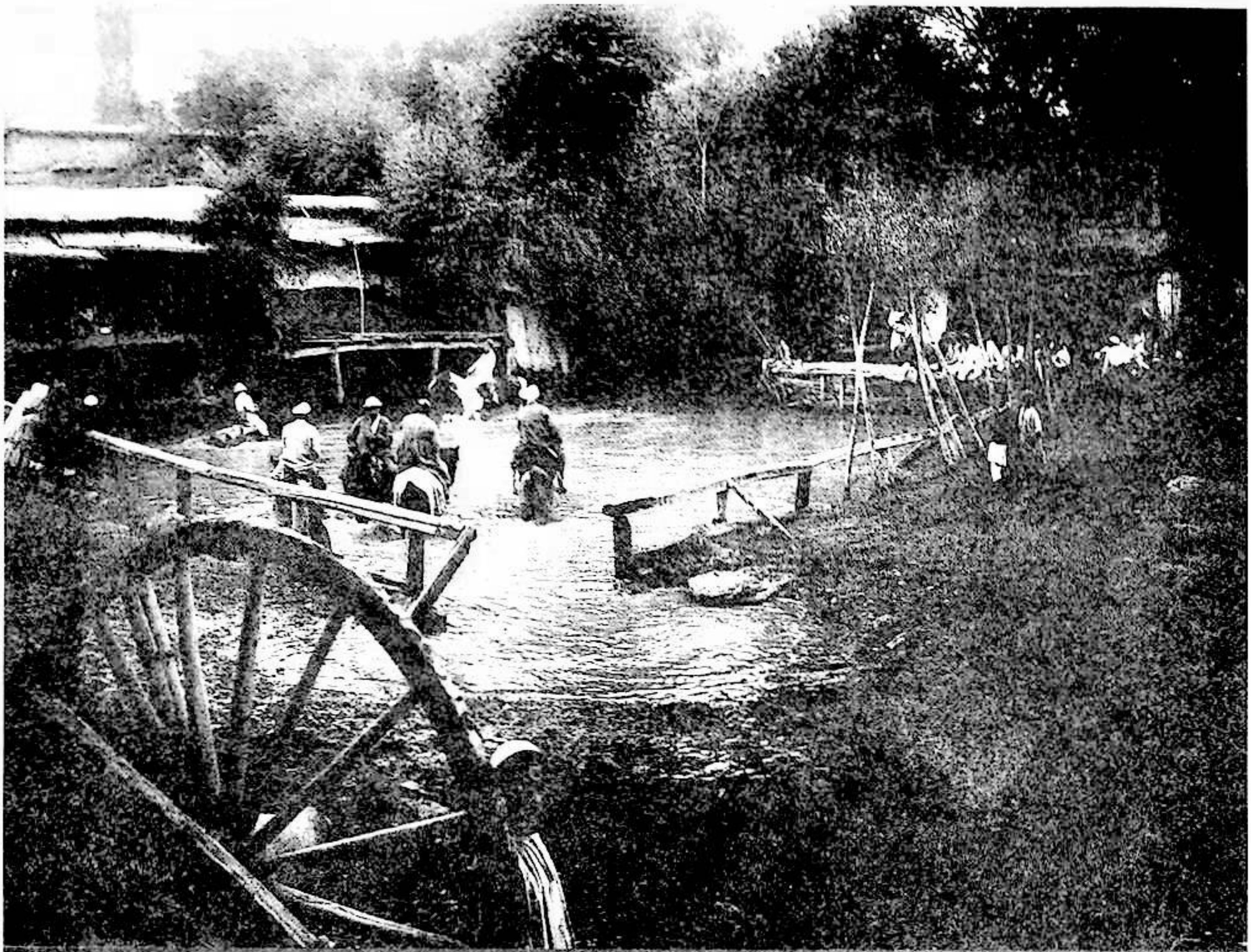

مانېرھېمنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى

مانېرھېم (فىنلاندىيە)

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار: **ماداجېڭ، ۋاڭ جياجى، شۈڭ جيەنيىڭ**

(ئاسيادىن ئاتلىق ھالقىپ ئۆتكۈچى يازغان راست ئىشلار خاتىرىسى)

فىنلاندىيە مارشالى مانېرھېم (جۇڭگوچە ئىسمى ماداخەن) 1947 ـ ستوكھولمدا ئاشقازان يارىسىنى ئالدۇرۇۋېتىش ئوپېراتسىيەسى قىلدۇردى. شۇنىڭ بىلەن سالامەتلىك ئەھۋالىدا بىر ئاز ياخشىلىنىش بولدى. شۇ مەزگىلدە يېشى 80 لەرگە بېرىپ قالغان مانېرھېم ئۆزىنىڭ كېيىنكى ئۆمرىدىكى ۋاقتىنى سەرپ قىلىپ «ئەسلىمىلەر» يېزىپ چىقىش ئىرادىسىگە كەلدى. ئۇ شىۋېتسارىيەنىڭ مۇنتېرۇس شەھىرى ئەتراپىغا جايلاشقان بىر ساناتورىيەگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئۆزىنىڭ يېقىن سەپدىشى خەنرۇكېس ۋە ھەربىي ئىشلار تارىخچىسى ۋېلىيامىن قاتارلىقلارنىڭ ياردىمىدە تۆت يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1951 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «ئەسلىمىلەر» ناملىق كىتابىنى ئاساسىي جەھەتتىن يېزىپ تاماملىدى، بۇ چاغدا مانېرھېمنىڭ ئاشقازان يارىسى كېسىلى قايتىدىن قوزغالدى. 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى مانېرھېم ئوپېراتسىيە قىلدۇردى. 1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى مانېرھېم كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدى. مانېرھېمنىڭ «ئەسلىمىلەر» دېگەن كىتابى 1951 ـ يىلى فىنلاندىيەدە نەشر قىلىندى.

مانىرهېم 1867 - يىلى چار پادىشاھلىقنىڭ بېقىندى
دۆلىتى بۈيۈك فىنلاندىيە كىنەزلىكىدە شىۋېتسىيە پۇشتى-
دىن بولغان بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. چارروُ-
سىيەنىڭ مەشھۇر پادىشاھلىق ئاتلىق ئەسكەرلەر مەكتىپىنى
پۈتكۈزگەندىن كېيىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ سانكىت - پې-
تېربۇرگتىكى چار پادىشاھى ئوردىسىدا گۋاردىست ھەم
شاھانە ئات باققۇچى ئەمەلدار قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە قو-
يۇلغان. 1905 - يىلى مانىرهېم پادىشاھلىق ئاتلىق ئەس-
كەرلەر گۋاردىيەسى پولكىنىڭ پودپولكوۋنىكلىق سالاھ-
يىتى بىلەن جۇڭگونىڭ لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىغا بېرىپ،
رۇس - ياپون ئۇرۇشىغا قاتناشقان. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي
چارروُسىيە ئارمىيەسى باش ئىشتابىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئا-
ساسەن جۇڭگوغا كېلىپ، 1906 - يىلىدىن 1908 - يىلىغىچە
جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا ھەربىي ئىشلار تەكشۈرۈشى
ئېلىپ بارغان. 1908 - يىلى 10 - ئايدا ئۇ خاربىندىن پويىز
بىلەن يولغا چىقىپ، سىبىرىيە تۆمۈريولىنى بويلاپ مېڭىپ،
ئاخىر پېتېربۇرگقا قايتىپ كەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي چار پا-
دىشاھى نىكولاي ئىككىنچىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇشەر-
رەپ بولغان، ئەسلىدىكى 20 مىنۇت ۋاقىتقا بېكىتىلگەن بۇ
قېتىمقى قوبۇل مانىرهېمنىڭ جۇڭگو سەپىرى دوكلاتىنىڭ
«كىشىنى ئاجايىپ جەلپ قىلىدىغانلىقى» سەۋەبلىك بىر
سائەتكە سوزۇلغان، بۇ خىل «ئالاھىدە ئىلتىپات» مانىر-
ھېمنىڭ كېيىنكى ئۆسۈشى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ
بەرگەن.

1941 - يىلى 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىدى. مانىر-
ھېم پولشا ۋە رۇمىنىيە زېمىنىدا ئەسكەرلىرىنى يېتەكلەپ،
نېمىس قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى ۋە پادىشاھلىق
ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنىڭ پولكوۋنىك دەرىجىلىك كو-
ماندىرلىقدىن دەرىجە ئاتلىنىپ ئۆستۈرۈلۈپ، رۇسىيە گۇ-
رۇپپىۋوي ئارمىيەسىنىڭ گېنېرال لېيتېنانت ئۇنۋانلىق قو-
ماندانى بولۇپ قالدى. 1917 - يىلى رۇسىيەدە ئۆكتەبىر
ئىنقىلابى پارتلىدى. مانىرهېم چارروُسىيە ئارمىيەسى ئو-
فىتسېرلىق سالاھىيىتى بىلەن فىنلاندىيەگە قايتىپ كېلىپ،
ئاقلار ئارمىيەسىنى يېتەكلەپ، فىنلاندىيەدە ئىچكى
ئۇرۇش قوزغاپ قىزىل ئارمىيەنى مەغلۇپ قىلدى ھەم
فىنلاندىيە جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ، بۇ دۆلەتنىڭ نايىپ ئە-
مىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. فىنلاندىيە شىمالىي
ياۋروپادىكى بىر كىچىك دۆلەت بولۇپ، تارىختىن بېرى
رۇسىيە، شىۋېتسارىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ
كۈچ كۆرسىتىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئۇ-
رۇنۇشىدىكى مۇھىم بىر جاي بولۇپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ
بېقىندى دۆلەتلىك ئورنىغا چۈشۈپ قالغىنىغىمۇ نەچچە يۈز
يىل بولغانىدى. بۇ دۆلەت ئىچكى يېغىلىق، شوتلاندىيە -
فىنلاندىيە ئۇرۇشى ھەم 2 - دۇنيا ئۇرۇشى قاتارلىقلارنى
باشتىن كەچۈرۈپ، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن دۆلەتلەر قاتارىدا
ئۇرۇش تۆلىمى تۆلەش ھەم مەملىكەت زېمىنىنى بۆلۈپ
بېرىشكە مەجبۇر قىلىنىشتەك خورلۇقلارغا ئۇچرىغانىدى،
لېكىن ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. مانىرهېم
سىياسىي جەھەتتە سوۋېتكە، سوۋېت كومپارتىيەسىگە
قارشى بىر ئادەم بولسىمۇ، ئەمما يۈكسەك مىللەتپەرۋەر-
لىك روھىغا ئىگە ئىدى. فىنلاندىيە ھەر قېتىم جىددىي بۇ-
رۇلۇش ۋەزىيىتىگە دۇچ كەلگەن پەيتتە ئۇ بۇيرۇققا بىنا-
ئەن خېيىم - خەتەرگە يۈزلىنىپ، ۋەزىيەتنى توغرا تونۇپ
فىنلاندىيەنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ،
خەلقنى تىنچ مۇستەقىللىق يولىغا باشلىدى، شۇ سەۋەبلىك
دۆلەت ئۇنىڭغا فىنلاندىيە مارشالى دېگەن ئەڭ ئالىي
ھەربىي ئۇنۋانىنى بەردى. فىنلاندىيە پارلامېنتى 1944 -
يىل 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى 77 ياشقا كىرگەن مويسىپىت مان-
نېرهېمنى بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ زۇڭتۇڭلۇقىغا تەيىنلىدى.
1946 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى مانىرهېم كېسەللىك سەۋە-
بى بىلەن جۇمھۇرىيەت زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا
بەردى. مانىرهېمنىڭ پۈتكۈل ھاياتى بىر سىياسىيون ۋە
ھەربىي ئالىمنىڭ ھاياتى. «مانىرهېم ئەسلىمىلىرى»
ناملىق كىتاب يالغۇز ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ھەقىقىي بايانىنامىسى
بولۇپلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى فىنلاندىيەنىڭ يېقىنقى زامان
تارىخىنىڭمۇ بايانىنامىسىدۇر، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا فىنلاندىيە-

2010.6

نىڭ 1917-يىلىدىن تارتىپ باشلانغان مۇستەقىللىق كۈرەشلىرى، مۇستەقىللىقنى قوغداش يولىدا دۇچ كەلگەن ئوڭۇشسىزلىقلىرى ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

مانېرھېيمنىڭ 1906-يىلىدىن 1908-يىلىغىچە بولغان جۇڭگو سەپىرى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى مۇھىم بىر سەھىپە بولۇپ، ئاشۇ قېتىملىق سەپىرى بىلەن ئۇ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدا تەكشۈرۈشتە بولغان ئېكسپېدىتسىيەچىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. مانېرھېيم يازغان «ئەسلىمىلەر» ناملىق كىتابىنىڭ «ئاسىيادىن ئاتلىق ھالقىپ ئۆتۈش سەپىرى» ماۋزۇلۇق قىسمىنى شۇ قېتىملىق چارلاپ تەكشۈرۈشنىڭ جانلىق بايانى دېيىشكە بولىدۇ.

1906-يىل 8-ئاينىڭ 24-كۈنى مانېرھېيم ئىركەشتام ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىكى تەكشۈرۈشلىرىنى باشلىۋەتكەن. 8-ئاينىڭ 28-كۈنى قەشقەرde بۇ تەلەيلىك چەت ئەللىك تاسادىپىي ھالدا رىۋايەت تۈسىگە ئىگە «ماداخەن» دېگەن جۇڭگوچە ئىسىم بىلەن ئاتىلىش شەرىپىگە نائىل بولغان. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: مانېرھېيم قەشقەردە جۇڭگو دائىرىلىرىدىن يول يۈرۈش ئىجازەتنامىسى ئېلىش ئۈچۈن توپتوغرا بىر ئاي كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بىراق شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بېيجىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن بۇ ھەقتىكى تەستىق ياكى بىرەر ئۇچۇرغا ئېرىشەلمىگەچكە، ئىجازەتنامە بېجىرىپ بېرىشكە ئامالسىز قالىدۇ. ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ تۇرۇشتەك ئاۋارىچىلىكتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن رۇسىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىدىكى باش ئەلچى كىروكلۇپ مانېرھېيمنى قەشقەر دوتيىي يۈەن خۇڭياۋغا ئىلتىماسنامە سۇنۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. يۈەن دوتەي ئىلتىماسقا قوشۇلۇپ، ساياھەت پاسپورتىغا ئىمزا قويغاندا، شۇ چاغدا مانېرھېيم نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ چەت ئەللىككە جۇڭگوچە «ماداخەن» دېگەن ئىسىمنى قويۇپ قويىدۇ. «مانېرھېيم» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ بېشىدىكى ئىككى ھەرپ جۇڭگولۇقلار قوللىنىۋاتقان ئىسىملاردىكى «ما» فامىلىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. نۇرغۇن خۇيزۇ گېنېراللارنىڭ فامىلىسىمۇ «ما» ئىدى. بۇ چەت ئەللىكنى قانداق ئىسىم-فامىلە بىلەن ئاتاش توغرۇلۇق بىر پەس خىيال سۈرۈپ سۈكۈتتە تۇرۇپ قالغان يۈەن دوتەي بىر ھازادىن كېيىن قولىغا موي قەلەمنى ئالىدۇ - دە، بىر ئىلماپلا چىرايلىق قىلىپ «ما» دېگەن خەتنى يازىدۇ، ئارقىدىنلا «داخەن» دېگەن ئىككى خەتنىمۇ ئىجازەتنامە بېتىگە چۈشۈرىدۇ، بۇ ئۈچ خەت مانېرھېيمنىڭ ئىسمى بىلەن ئاھاڭداش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى «دۇلدۇل بىلەن كۆككە ئۆرلەپ، ئەرشئەلاغا چىقماق» دېگەندەك بىر مەنىنىمۇ بېرەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ «ماداخەن» دېگەن بۇ ئىسىم «مانېرھېيم»، «ماننالىم» دېگەن ئاھاڭداش ئىسىملارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ، ماداخەن نامى بىلەن ئاتالغان بۇ چەت ئەللىكمۇ ئۆزىگە قويۇلغان ئاشۇ جۇڭگوچە ئىسىمنى ئىنتايىن ياقتۇرۇپ قالىدۇ، بۇ نام بىلەن ئىسىم كارتىسى ياساتتىدۇ.

شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولۇش مانېرھېيمنىڭ جۇڭگو سەپىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى، ئۇنىڭ تەكشۈرۈش پائالىيىتى دەل قەشقەردىن باشلانغان، مانېرھېيم جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە قەشقەر، زەرەپشان (بۇگۈنكى يەكەن)، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارنى تەكشۈردى، مۇزارت داۋىنىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تېكەس جىلغىسىغا كىرىپ، ئىلى رايونىدا تەكشۈرۈشتە بولدى، يەنە بىر قېتىم تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بايىنبۇلاق يايلىقىغا كىرىپ، تۇرغاۋۇت قەبىلىسى تەۋەسىدە زىيارەتتە بولدى. قاراشەھەر (بۇگۈنكى يەنجى) دىن يولغا چىقىپ، يەنە بىر قېتىم تەڭرىتاغدىن ھالقىپ ئۆتتى. 1907-يىل 7-ئاينىڭ 24-كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى. ئارقىدىنلا چىتەي، بارىكۆل، قومۇل قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈشتە بولغاندىن كېيىن خېشى كارىدورىغا كىرىپ، قەدىمىي يىپەك يولىنى بويلىغىنىچە غەربىي شىمالدىكى نۇرغۇن بازارلارنى كېزىپ لەنجۇغا كېلىپ چۈشتى.

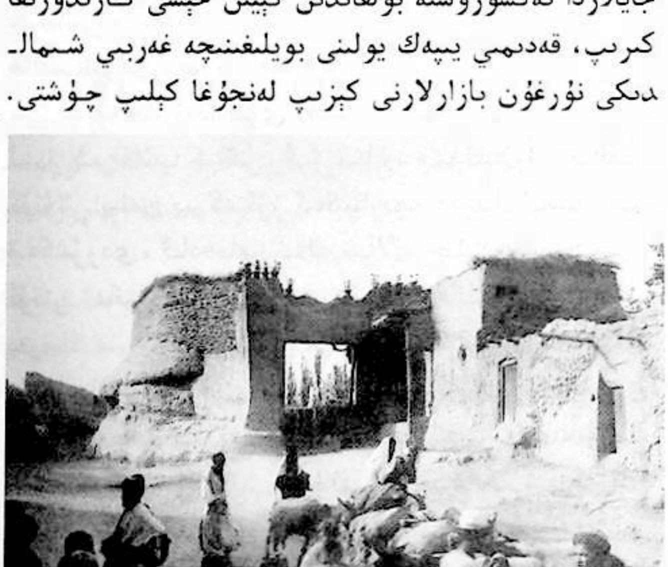

ئارقىدىنلا شەنشى، خېنەن، خېبېي ئۆلكىلىرىدىن ئۆتۈپ، 1908 ـ يىلى 7 ـ ئايدا بېيجىڭغا كەلدى. ئۇ بۇ قېتىمقى سەپىرى ئۈچۈن ئىككى يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 14 مىڭ كىلومېتىردىن كۆپ يول باستى.

مانىرھېيم شىنجاڭدا تەكشۈرۈشتە بولغاندا زىممىسىدىكى «ئالاھىدە ھەربىي ۋەزىپە»سىنى باشتىن ـ ئاخىر ئېسىدە چىڭ تۇتتى. بىرىنچى، شىمالىي جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇقىغا جايلاشقان رايونلارنى تەكشۈرۈپ، نۇرغۇن ئىستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى يىغىۋالدى؛ ئىككىنچى، ھەربىي ئىشلار نۇقتىسىدىن چىقىپ، شىنجاڭ ھەم غەربىي شىمال چېگراسىدىكى ئادەم شالاڭ رايونلار ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ ئىگىلەپ، چار پادىشاھنىڭ جۇڭگوغا يەنىمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا تاجاۋۇز قىلىشىغا ئىستراتېگىيەلىك پىلان تۈزۈپ بەردى؛ ئۈچىنچى، «مەركىزىي ھۆكۈمەت تەركىبىدىكى ئىستىبدات ئىگىلىرىنىڭ بېكىتلىگەن يېڭى سىياسەت ـ تەدبىرلەرنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا دۈچ كەلگەن خىلمۇخىل خىرىس، ئەندىشىلىرى» توغرۇلۇق ئەتراپلىق مەلۇماتقا ئىگە بولدى، شۇنداقلا «مەركىزىي ھۆكۈمەت يېڭى سىياسىي تەدبىرلىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى چەت، يىراق چېگرا ئۆلكىلەرگە قايسى دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نۆۋەتتە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان يېڭىلىق يارىتىش ھەرىكىتىگە قانداق پوزىتسىيە تۇتۇۋاتقانلىقى»غا دائىر تەپسىلاتلارنى ئىگىلىدى. مانىرھېيم مانا مۇشۇ نىيەتتە جەنۇبىي شىنجاڭدىن شىمالىي شىنجاڭغىچە باردى، تەڭرىتاغدىن ئالتە قېتىم ھالقىپ ئۆتتى. بۇ جەرياندا تاللاپ ماڭغان سەپەر لىنىيەسى دېگۈدەك ئەنئەنىۋى «يىپەك يولى» لىنىيەسىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى، ئۇ تاغ، چوققىلارنى ھالقىپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە ئۆز ئىختىيارىچە دەريا ـ ئېقىنلارنىمۇ تەكشۈردى، ئادەملەر ئەڭ شالاڭ جايلارنىمۇ كېسىپ ئۆتتى. مانىرھېيم سەپەر جەريانىدا بارغانلىكى يېرىدە شۇ يەرنىڭ يەر شەكلىنى ئۆلچەپ، خەرىتىسىنى سىزىپ، ھاۋارايىغا دائىر نۇرغۇن سانلىق مەلۇماتلارنى تۇرغۇزدى، كۆۋرۈك ھەم ھەربىي ئەسلىھە قاتارلىقلارنى قالدۇرماي سۈرەتكە تارتىۋالدى؛ جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا قاراشلىق خەتەرلىك ئۆتكەل، مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنلار بىلەن ھەربىي ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم بازارلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، يەر شەكلى خەرىتىلىرىنى

سىزىپ چىقتى. مانىرھېيم قايسى يەرگە قەدەم باسسا شۇ يەردىكى يەرلىك ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بىلەن كەڭ دائىرىدە تونۇشۇپ، ئۇلاردىن ھەربىي ئىشلار، ئىقتىسادىي ئەھۋال، خەلق ئىشلىرى قاتارلىقلارنى ئىگىلىدى. مانىرھېيم يەنە تېخى ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن جايلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھالىتى، كەيپىياتى قاتارلىقلارغىمۇ يۈكسەك ئەھمىيەت بەردى، مىللىي قەبىلە باشلىقلىرى بىلەن ئاقساقاللىرىنى ئالاھىدە زىيارەت قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي ئەھۋالى ۋە رېئال ھالىتى بىلەن تونۇشتى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە مانىرھېيم يەنە ئىلمىي تەكشۈرۈشنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىدى. ئۇ دۇئەن شەھىرى خارابىلىكى بىلەن تۇرپان قاتارلىق يەرلەردە قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى جەريانىدا قەدىمكى دىنىي ئەسەرلەر قوليازمىلىرى، ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى، تۆرلۈك ئابىدە قاتارلىقلارنى يىغىۋالدى. خېشى كارىدورى ئەتراپىدىكى شىمالىي چىلەنشەن ئېتىكىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان سېرىق ئۇيغۇرلار (يۇگۇ مىللىتى) يۇرتىدا ئىجتىمائىيشۇناسلىق، ئىنسانشۇناسلىققا دائىر تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. بېيجىڭغا سەپەر قىلىش داۋامىدا ئۇ ئالاھىدە ۋاقىت ئاجرىتىپ ۋۇتەيشەنگە بېرىپ، دالاي لاما 13 ـ نى زىيارەت قىلدى. شۇ چاغدا ئەنگلىيە شىزاڭغا قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولغاچقا، دالاي لاما ۋۇتەيشەندە پاناھلىنىۋاتاتتى. مانىرھېيم چار پادىشاھسىغا ۋاكالەتەن دالاي لاما 13 ـ نىڭ ھازىرقى شارائىتىغا كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى ھەم ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. دالاي لاما مانىرھېيمغا ئاق خادا تاپشۇرۇپ، بۇنى چار

پادىشاھقا يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئۆتۈندى.

«مانىرھېم ئەسلىمىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ «ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىن ئاتلىق ھالقىپ ئۆتۈش سەپىرى خاتىرىسى» قىسمىدا ئۇ شۇ قېتىمقى جۇڭگو سەپىرى ھەققىدە ئىخچام، ئېنىق، جانلىق مەلۇماتلارنى قالدۇرغان بولۇپ، كۈچلۈك ئوقۇشچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە، كىتابخان بۇ قىسمنى ئوقۇش ئارقىلىق مانىرھېمنىڭ 1906 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە بولغان ئىككى يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىتتا جۇڭگوغا قىلغان سەپەر، ساياھىتىنىڭ ئومۇمىي جەريانىغا ئىچكىرىلەپ كىرەلەيدۇ. يۇقىرىدىكى «تەكشۈرۈش دوكلاتى» بىلەن مانىرھېمنىڭ جۇڭگو سەپىرى ھەققىدە يازغان «ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى ھالقىپ ئۆتۈش — كاسپىي دېڭىزى بويىدىن بېيجىڭغا قەدەر قىلىنغان سەپەر، ساياھەت خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرى ئاز ئۇچرايدىغان تارىخىي ماتېرىيال بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيادا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

بىز مانىرھېمنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئەسلىمىلىرى ئىچىدىكى ئىككىنچى بۆلۈمنى «ئاسىيادىن ئاتلىق ھالقىپ ئۆتۈش — فىنلاندىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى» دېگەن نام بىلەن كىتاب قىلىپ ئىشلەپ، ئۇنىڭغا مانىرھېم شۇ مەزگىلدە تارتقان مۇناسىۋەتلىك سۈرەتلەرنى قوشۇپ رەسمىي نەشر قىلدۇق، كىتابخانلارنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز!

جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنى تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى قوبۇل قىلىش

خورسىنكدا مەجبۇرىي تۇرۇپ قالغىنىمغا ئانچە ئۇزاق بولمىغان چاغدا روسىيە باش ئىشتابىنىڭ دەرھال سانكت پېتېربۇرگقا قايتىشىم توغرۇلۇق چۈشۈرگەن بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇ يەرگە بارغاندا گېنېرال پالىسىن ماڭا ئۆزۈمۇ ئويلاپ باقمىغان بىر ۋەزىپىنى، يەنى ئاسىيادىن ئاتلىق ھالقىپ ئۆتۈپ، جۇڭگو پايتەختىگىچە بولغان جايلارغا بېرىشىم لازىملىقىنى ئورۇنلاشتۇردى. پۈتۈن سەپەر جەريانى ئۇچۇن سەرپ قىلىنىدىغان ۋاقىت ناھايىتى ئۇزاق بولۇپ، ئىككى يىلغا سوزۇلاتتى. سەپەر داۋامىدا ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئىلى رايونىغا بېرىشىمغا، ئاندىن كېيىن چۆللۈك، قۇملۇقلاردىن ئېشىپ گەنسۇ، شەنشى، خېنەن، سەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەرنى ئايلىنىپ بېيجىڭغا كېلىشىمگە توغرا كېلەتتى.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا ئىزچىل قىزىقىپ كەلدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ياۋروپادا ئۇچرىغان دىپلوماتىيە جەھەتتىكى زەربىلىرىنىڭ ئورنىنى شەرق تەرەپتىن تولدۇرۇۋېلىش غەرىزىدە بولۇۋاتقانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرەتتى. 80 - يىللاردا بېرلىن يىغىنىدىن كېيىن قوشۇن تارتىپ ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئەڭ ئاخىرىدا تاشقى كاسپىي دېڭىزى تەۋەلىكىنى ئىگىلىۋالدى. بۇ ئەھۋال ئەنگلىيەنىڭ بۇ رايوندا ياۋروپا بىلەن بىر قاتاردا چارروسىيەنىڭ رەقىبىگە ئايلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ھىندىستانغا قاراپ ئىلگىرىلىشىنى چەكلەپ قويدى. بىراق ئافغانىستان بىلەن تۇتىشىدىغان چېگرالارنىڭ ھەممىسى چارروسىيەنىڭ تەلىپى بويىچە بېكىتىلدى؛ 1883 - يىلى چار روسىيە ئەنگلىيەنىڭ توسقۇنلۇقلىرىنى يىمىرىپ دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتالغان پامىر ئېگىزلىكىنى ئىگىلىۋالدى، ھازىر پەقەت ئۇزۇنىسىغا سوزۇلغان ئافغانىستان تېررىتورىيىسىلا چارروسىيە بېسىۋالغان كەشمىرنى ئايرىپ تۇرىدۇ.

چارروسىيەنىڭ ئاسىيانىڭ ئىچكى رايونلىرىغا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلماقچى بولغانلىقى ئەنگلىيەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. 1900 - يىلى شىزاڭ ئاقساقىلى دالاي لاما جۇڭگو بىلەن ئىمزالىغان 200 يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە تەۋەلىك مۇناسىۋەت شەرتنامىسىنى بىكار قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، چارروسىيە بىلەن يېڭىچە مۇناسىۋەت شەرتنامىسى ئىمزالىدى. ئۇ لاما دىنىي تەسىر دائىرىسىدىكى پۈتكۈل رايونلارنىڭ، يەنى موڭغۇلىيەنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە چارروُسىيەنى ئوبدان مەنپە-
ئەتكە ئىگە قىلدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە قىلدى، چارروُس-
يە بۇرۇندىلا بۇ جايلارنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈ-
زۈش خىيالىدا بولۇۋاتاتتى. چارروُسىيە 1865-يىلى بىرىن-
چى قېتىم مۇشۇ قارا نىيىتى ئۈچۈن ئەمەلىي ھەرىكەت
قوللىنىپ، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغان شىنجاڭغا قارا
قولىنى سۇندى ۋە كۆپ ئۆتمەي ئىلى رايونى بىلەن
ئۇنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرىنى 12 يىل ئىشغال قىلىۋال-
دى. ئەنگلىيە شىنجاڭنىڭ رۇسىيىگە يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى رۇ-
سىيەنىڭ ھىندىستانغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان-
لىقىدىن دېرەك بېرىدۇ دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەنگ-
لىيەنىڭ بىر تارماق ئارمىيەسى 1904-يىلى 8-ئايدا رۇس-
يە بىلەن ياپونىيەنىڭ ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىق پۇرسىتىدىن
پايدىلىنىپ لاساغا ھەربىي يۈرۈش قىلدى. دالاي لاما لا-
سادىن قېچىپ چىقىپ، موڭغۇلىيەنىڭ شىمالىدىكى لاما دى-
نىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەر ئارىسىغا بېرىپ پاناھلان-
دى. بۇ ئىش رۇسلارنى مانجۇرىيەدە ئوڭۇشسىزلىققا
ئۇچراتتى، ئەنگلىيەلىكلەر رۇسلارنىڭ ھىندىستانغا سىڭىپ
كىرىۋېلىشىدىن تولىمۇ ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئەنگلىيە بوت-
سىماس پۈتۈمنامىسى ئىمزالاشتىن بۇرۇن ياپونىيە بىلەن
1902-يىلى ئىمزالىغان ئىتتىپاقداشلىق ئەھدىنامىسىنى ئون
يىلغا ئۇزارتىشنى كېلىشىۋالغانىدى. ئىتتىپاقداشلىق شەرتنا-
مىسىدە «مۇبادا رۇسىيە ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ
كىرسە، ياپونىيەنىڭ ھىندىستاننىڭ مۇداپىئەلىنىش، قوغدى-
نىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىش مەجبۇرىيىتى بار» دەپ بەلگى-
لەنگەنىدى. رۇسىيەنىڭ ئاسىياغا، بولۇپمۇ جۇڭگودىن ئې-
بارەت بۇ قوشنا دۆلەتكە بولغان قىزىقىشى ياپونىيە بىلەن
قىلغان ئۇرۇشنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى
قىيىنچىلىقلار سەۋەبلىك ئەسلا سۇسلاپ كەتمىدى، ئۇ
چاغدا جۇڭگو رەسمىي ئويغىنىش ئالدىدا تۇراتتى.

ياۋروپادىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ
كىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇ مەركىزىي پادىشاھلىق دۆلەت
(چىڭ سۇلالىسىنى دېمەكچى ـ ت) پەيدىنپەي ئۇلارنىڭ
بوزەك قىلىدىغان ئوبيېكتى ئورنىغا چۈشۈپ قالدى،
1895-، 1905-يىللاردىكى ياپونىيە بىلەن بولغان ئۇرۇش
مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى خورلۇق كەي-
پىياتى مەملىكەتتە مىللىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ كۆ-
تۈرۈلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ بىر مەيدان ھەرد-
كەتكە ياش گۇاڭشۈي خان رەھبەرلىك قىلدى. بىراق ئۇ
يېتەكچىلىك قىلغان يېڭىلىق يارىتىش ھەرىكىتى سىشى
تەيخۇ (يىخا ناراشى) تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. 1862-
يىلىدىن تارتىپ سىشى تەيخۇ جۇڭگونىڭ بىردىنبىر ئەمە-
لىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغانىدى. 1898 - يىلى ئۇ قانلىق
سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، يېڭىلىق يارىتىش ھەرىكىتى-
نى ئۈجۈقتۇرۇپ، پادىشاھنى ھوقۇقنى ئۆزىگە ئۆتكۈزۈپ
بېرىشكە قىستىدى. يىخېتۇەن مالىمانچىلىقى مەزگىلىدە
ئوردا ئوڭتەي-توڭتەي قىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، سىشى
تەيخۇ ئۆزىنىڭ تىرناق قېپىنى كۆيدۈرۈشكە مەجبۇر
بولدى، رۇس-ياپون ئۇرۇشى مەزگىلىدە سىشى تەيخۇ
باشچىلىقىدىكى چىڭ ئوردىسى ئەمەلدارلىرى كۆزلىرىنى
يۇغان ئېچىپ قاراپ، ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ ئاندىن جۇڭگو-
نىڭ تولىمۇ قالاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆردى.
شۇنداق قىلىپ بۇ مەزگىلگە كەلگەندىلا ئالىي ھوقۇقنى
ئىگىلەپ تۇرغان بۇ 70 ياشلىق ئايال ھۆكۈمران ئاخىر
يېڭى تەدبىرنى يولغا قويدى. قول ئاستىدىكى نايىپ
ئەمىر يۈەن شىكەينى بۇ ئەڭ مۇھىم ئىشنى يولغا قويۇشقا
بۇيرۇدى. يېڭى تەدبىرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: مەركىزىي
ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كۈچەيتىش، سەككىز قۇ-
شۇنلۇقلارنىڭ چىرىپ كەتكەن، كېلەڭسىز ئالاھىدە ئىمتى-
يازىنى بىكار قىلىش، دۆلەت مۇداپىئەسى بىلەن مەكتەپلەر-
نى قايتا تەشكىللەش، تۆمۈريول ياساش قاتارلىقلاردىن
ئىبارەت ئىدى. يېڭى تەدبىرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە مەزمۇ-
نى زەھەرلىك چېكىملىكنى چەكلەش كۆرىشى ئىدى،
چۈنكى ئەپيۇنكەشلىك تۈپەيلىدىن ئۇنى چەككەن جۇڭگو-
لۇقلار مەركىزىي نېرۋا سىستېمىسىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچ-
رىشى سەۋەبلىك مېيىپ بولۇپ قالغانىدى.

رۇسىيە ئارمىيەسى باش ئىشتابىنىڭ ئىستراتېگىيەسى
دەل مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاساسىدا شە-
كىللەنگەنىدى. ئۇلار جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئە-
مەلىي كۈچى زادى قانچىلىك؟ بولۇپمۇ چېگرا رايونلاردا
زادى قانچىلىك كۈچى ھەم تەسىرى بار؟ يېڭى تەدبىرگە
قارشى تۇرىدىغان يەرلىك ئەمەلدارلار بۇ تەدبىر ئېلىپ
كەلگەن كەسكىن ئۆزگىرىشلەرگە قانداق قارايدۇ؟... دې-
گەنلەرنى ئېنىق بىلىۋېلىشقا تولىمۇ تەقەززا ئىدى. ئۇلار
يەنە رۇسىيەلىكلەر ناتونۇش جايلاردا چارلاپ تەكشۈرۈش
ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ شىمالىي قىس-

مىدىكى چېگرا رايونلارنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئوتتۇرا
ئاسىياغا بولغان چۈشىنىشنى كۈچەيتىشى كېرەك دەپ ئويـ
لايتتى. ھەربىي ئىشلارغا ئائىت ماتېرىياللارنى يىغىش،
ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارنى توپلاش، ئەسلىدىن بار
بولغان كونا يول خەرىتىسىنى قايتا سىلىشتۇرۇپ چىقىش
ۋە يېڭى خەرىتە چىرتىيوژىنى سىزىش قاتارلىقلارمۇ ئۇلار
كۆڭۈلگە پۈككەن ئىشلار ئىدى.
كۆڭلۈمدىكىنى يوشۇرماي ئېيتقۇم كېلىدۇكى، ۋەزىـ
پە قارىماققا ناھايىتى قىزىقارلىق بولغاچقا، ئاتقا مىنىپ
ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى بىلەن مەشغۇل بولۇشتىن ئىباـ
رەت خەتىرى بار بۇ سەپەر ماڭا ئانچە قوقاق سالالمايتـ
تى. بىراق، سەپەر مۇشەققىتى مۇشكۈل، ھەتتا پۈتكۈل مەـ
دەنىي دۇنيادىن ئۈزاق مۇددەت ناھايىتى يىراق ئايرىلىپ
تۇرۇشتەك ھالەتكە دۇچ كېلىدىغانلىقىم ئېنىق بولغاچقا،
شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە سەۋەب كۆرسەتمەستىن ۋەزىپىنى
قوبۇل قىلىش ماڭا تەسكە چۈشتى، بولۇپمۇ مەن تېخى
ئەمدىلا مۇشەققەتلىك ئۇرۇش فرونتىدىن قايتىپ كەلگەن
بولغاچقا مۇنداق قارارغا كېلىش ماڭا نىسبەتەن بىر پولكقا
قوماندان بولۇپ جەڭ قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋېلىش
ئالدىدىكى پوزىتسىيە بىلدۈرۈشتىنمۇ قىيىن توختىدى. مۇـ
بادا مەن بۇ قېتىملىق كوماندىروپكىنى زىممەمگە ئالىدىـ
غان بولسام، كەلگۈسىدە بەلكىم چەت، يىراق بىر جايدا
سەرگەردان بولۇپ، نۇرغۇن پۇرسەتلەرنى قولدىن كەتكۈـ
زۈۋېتىشىم مۇمكىن ئىدى، شۇڭا ئۇلاردىن ئويلىنىپ كۆـ
رۈشۈمگە مەلۇم ۋاقىت بېرىشنى تەلەپ قىلدىم.
ھالبۇكى، بۇ ۋەزىپە ماڭا نىسبەتەن ئاجايىپ مەھلىيا
قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەن باش
ئىشتاب ئارخىپخانىسىدا نۇرغۇن ئەھۋاللاردىن خەۋەر
تاپقان بولغاچقا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ سەپەرگە قىزىقىپمۇ
قالدىم. ئۇيان ئويلاپ، بۇيان ئويلاپ ئاخىر ئېكسپېدىتـ
سىيە سەپىرىگە ئاتلىنىش ۋەزىپىسىنى قوبۇل قىلدىم. سىبـ
ىرلىك ئاسىيانىڭ يېڭى رايونلىرىدا تەكشۈرۈش، چارلاش
ئېلىپ بېرىش ئارزۇسىنى خېلى بۇرۇندىن تارتىپ، يەنى
رۇس-ياپون ئۇرۇشى مەزگىلىدىن باشلاپ كۆڭلۈمگە
پۈككەنىدىم. پىلان بويىچە ياز پەسلى يېتىپ كەلگەندىن
كېيىن يولغا چىقىش بېكىتىلگەن بولغاچقا، مەن مۇشۇ ئارىـ
لىقتىكى كەڭ ـ كۇشادە ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، سەپەرگە
جابدۇنۇش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتىم ھەمدە سەپەر
جەريانىدا فىنلاندىيە پاسپورتىنى ئىشلىتىشنى ئويلىدىم،
مۇنداق قىلىش ئەركىن ھەرىكەتلىنىشىمگە پايدىلىق ئىدى.
سەپەرگە تەييارلىق قىلىشتا، باشقىلارنىڭ ئالاھىدە
يېتەكچىلىكىگە ئېرىشىشىم تەس ئىدى. پۇرژېۋالسكىينىڭ
ئوقۇغۇچىسى كاپىتان كېسلوپ گەرچە رۇسىيە تەۋەسىدىـ
كى ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان ئېكسپېدىتسىيەسى ئەڭ ئالدىـ
قى ئورۇندا تۇرىدىغان كىشى بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزى
بىلگەن، ئىگىلىگەن پاراسەت، بىلىملەردىن باشقىلارنىڭ
بەھرىمەن بولۇشىنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمەيتتى. شۇڭا
سەپەرگە چىقىشتىن بۇرۇن بۇ ھەقتىكى ساۋاتلارنى ماتېرىـ
ياللاردىن ئاختۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇم. ئىشنى ماركو پولوـ
نىڭ 13 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق ساياھەت خاتىرىسىنى كۆـ
رۈشتىن باشلىدىم، ئوقۇغانسېرى قىزىقىشىم كۈچىيىپ،
روھىم كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. پۇرژېۋالسكىي، سېۋىنـ
ھېدىن، ئاۋرېل. ستەيىن قاتارلىقلار، بولۇپمۇ كېيىنكى
مەزگىلدىكى ئېكسپېدىتسىيەچىلەر يازغان ئەسەرلەر مېنىڭ
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شۇ مەزگىلدىكى ئەمەلىي ئەھۋالىنى
تەكشۈرۈشتىن مەيدانغا چىققان نەتىجىلەرگە بولغان تونۇ
شۇمنى ئومۇمىي دائىرىگە ئىگە قىلدى، ھالبۇكى بۇ ئەـ
سەرلەر كىشىنى بۇنىڭدىن كېيىن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار
تولىمۇ كۆپ ئىكەن، دېگەن چۈشەنچىگە ئىگە قىلاتتى.
شۇنداق قىلىپ مەن قەدەم قويماقچى بولغان بەزى رايونـ
لارنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى ھەققىدىكى غۇۋا ئىزنالار مېـ
ڭەمدە پەيدىنپەي شەكىللىنىشكە باشلىدى، ئەپسۇسكى
كۆپلىگەن رايونلارنىڭ ئىشەنچلىك خەرىتىسى بولمىغاچقا
ئەتراپلىق كۆرۈپ چىقىشقا ئامالسىز قالدىم.
شۇنىڭغا كۆزۈم يەتتىكى، ھەربىي ئىشلارغا دائىر
ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداشتىن باشقا، ماڭا يەنە ئىلىم-پەنگە
دائىر ماتېرىياللارنى توپلاش پۇرسىتىمۇ بار ئىدى، بۇـ
نىڭدىن پايدىلىنىپ ئاسىيا مەركىزىي رايونلىرىنىڭ جۇغراـ
پىيە، مىللەتشۇناسلىق ۋە ئارخېئولوگىيە پەنلىرىگە ئائىت
تونۇشۇمنى مۇئەييەن دەرىجىدە چوڭقۇرلاشتۇرالايتتىم،
شۇڭا مەن فىنلاندىيەلىك بەزى ئالىملار بىلەن، بولۇپمۇ
فىنلاندىيە ئۇيغۇرشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى، سىياـ
سىي ئىشلار مەسلىھەتچىسى ئاۋتور. تاگنا بىلەن بۇ ئىش
توغرىسىدا پىكىرلەشتىم، تاگنانىڭ ئاسىيانى تەكشۈرۈش
قىزغىنلىقى ئىنتايىن يۇقىرى، تەكشۈرۈش مەزمۇنى جانلىق
ھەم كونكرېت ئىدى. ئۇ مۇشۇ ساھەدە مول تەجرىبىگە

ئىگە بولۇپ، نۇرغۇن ئالىملارنى چارلاش، تەكشۈرۈشكە
ئورۇنلاشتۇرغانىدى. ئەنتېر يىغىپ- ساقلاش كومىتېتىدى-
كىلەر مېنى بۇ قىممەتلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، دۆلىتىمىز
مۇزېيى ئۈچۈن ئارخېئولوگىيە ھەم مىللەتشۇناسلىققا دائىر
بۇيۇملارنى توپلاپ كېلىشكە دەۋەت قىلدى. مەندىن بې-
جىرىش تەلەپ قىلىنغان ئىشلار ئاجايىپ كۆپ ئىدى. مۇ
بادا ھەممىسنى تەلەپ بويىچە ئورۇنداپدىغان بولسام
نۇرغۇن پەننىي بىلىملەرنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىشىم-
گە توغرا كېلەتتى، بىراق مېنىڭ ئۇنداق قىلىشقا ئەسلا
ۋاقتىم يوق ئىدى. ئاخىر مەن بىر - ئىككى پارچە
ئىنگلىز تىلىدىكى كىتابچىدىن پايدىلىنىپ، ئىلمىي جەھەتتى-
كى تەييارلىق خىزمىتىنى تاماملىدىم. ئىنگلىز تىلىدىكى كى-
تابچىلار مېنى ئىنچام، ئومۇمىيۈزلۈك، ئەتراپلىق، ئەمەلىي
يېتەكچىلىك ساۋاتى بىلەن تەمىنلىدى، بۇ ساۋاتلارنى بىر
ئېكسپېدىتسىيەچى چوقۇم بىلىۋېلىشى كېرەك ئىدى.

جەنۇبتا ۋولگا دەرياسىدا سەپەر قىلىپ، شەرقتە كاسپى دېڭىزىدىن ئۆتۈش

1906 - يىلى 6 - ئايدا مەن سەپەرگە كېرەكلىك
بارلىق يۈك- تاقلارنى تەييارلاپ بولۇپ، فوتو ئاپپارات
ۋە خەرىتە سىزىشقا دائىر ماھارەتلەرنى پىششىق ئىشلىگەن-
دىن كېيىن پېتېربۇرگتىن سەپەرگە ئاتلاندىم. ئالدى بىلەن
پويىزغا ئولتۇرۇپ، موسكۋادىن ئۆتۈپ، نوۋگورودقا
كەلدىم، ئارقىدىنلا پاراخوتقا چىقىپ، ۋولگا دەرياسىنىڭ
جەنۇبىغا قاراپ مېڭىپ، ئاستىراخاننى بېسىپ ئۆتۈپ،
شەرقنى ئايلىنىپ كاسپى دېڭىزىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كى-
راسنوۋېسكىغا كېلىپ چۈشتۈم. ياۋروپادا يەتتە ئاي
تۇرۇپ، ئاندىن كېيىنلا ئاسىيا تۇپرىقىغا قەدەم باستىم،
بىر ناتونۇش ھەم ئاجايىپ سېھىرلىك دۇنيا مېنىڭ كۆز
ئالدىمدا يۈز ئاچتى.

ھايالشىمايلا ئۈچقاندەك چېپىۋاتقان پويىز رىتىملىرى-
غا ھەم ئۇنىڭ ياڭراق گۈدۈك ساداسىغا ھەمراھ بولۇپ،
تاشقى كاسپى دېڭىز قىرغاقلىرىدىكى بىپايان قۇملۇقنى
كېسىپ ئۆتتۈم، مەرۋە، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت بوستانلىق-
دىن ئېشىپ، تاشكەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلدىم. پىژغىرىم
ئىسسىق بالقىپ تۇرىدىغان 1700 كىلومېتىرلىق مۇساپىنى
ئۈچ كېچە- كۈندۈزدە تاماملىدىم. ئاز بولغاندىمۇ بىر
نەچچە بوستانلىقنىڭ كۆلىمىگە باراۋەر كېلىدىغان قاقاس
قۇملۇقنىڭ چاررۇسىيە كافكازدىكى قالايمىقانچىلىقنى تىنى-
چىتقاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى مەشغۇلەندۈرىدىغان
تەبىئىي مەكتەپ بولۇپ قالغانلىقىنى راستتىنلا چوڭقۇر
ھېس قىلدىم. مەن ۋاگون دېرىزىسىدىن بۇ چەكسىز دالاغا
نەزەر سېلىۋېتىپ، بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ (چاررۇسىيەنى
دېمەكچى - ت) نۇرغۇن قېتىملاپ ناھايىتى زور ئارقا
سەپ تەمىناتى مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەنلىكىنى تولۇق تە-
سەۋۋۇر قىلىپ يەتتىم. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن
كىراسنوۋىسكىيدىن ئالدىنقى سەپتىكى ئارمىيەنىڭ ئارقا
سېپىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆمۈر يول ياسىغاندىلا ئاندىن
ساكىپلوپ قاتارلىق ھەربىي قوماندانلار كۆزلىگەن يېرىگە
يېتىپ بارالايتتى. بۇ جاينى چاررۇسىيە دۆلەت خەرىتىسىگە
كىرگۈزەلىگەندىلا ئاندىن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش
شارائىتىنى ياخشىلىغىلى بولاتتى. بولۇپمۇ چوڭ تىپتىكى
سۇغىرىش ئىنشائاتلىرى، ئېرىق- ئۆستەڭلەرنى ياساش،
ئەسلىگە كەلتۈرۈشكىمۇ پايدىلىق ئىدى، بۇ ئۆستەڭ- ئې-
رىقلار مۇغۇلستان پادىشاھلىقى گۈللەنگەن مەزگىلدە
بەرپا قىلىنغان بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا ئىشلىتىلمەي تاش-
لىۋېتىلگەنىدى.

تاشكەنتكە بارغاندىن كېيىن، مەن باش ۋالىينى زىيا-
رەت قىلىپ پۈتكۈل سەپەر جەريانىدا ئىشلىتىلىدىغان
ھۆججەت- ئالاقىلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بېجىرىۋالدىم.
ھەربىي رايون ئىشتابىدا يول- ئۆتەڭلەرگە ھەم چېگرا- قو-
رۇللارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى ئىزدەپ تېپىپ
كۆرۈپ چىقتىم. مەن ئۇ يەردە بىرىنچى قېتىم پولكوۋنىك
كورنىلوپنىمۇ ئۇچراتتىم، ئۇ كېيىنرەك، يەنى 1 - دۇنيا ئۇ-
رۇشى مەزگىلىدە چاررۇسىيە ئارمىيەسىنىڭ بىر نەچچە قو-
ماندانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن سىرت مەن
سەپەر جابدۇقلىرى قاتارىدا كونا شەكىللىك يەتتە تال مىل-
تىقمۇ تەييارلىدىم. زۆرۈر تېپىلغاندا بۇلارنى سوۋغات بۇ-
يۇمى قاتارىدا بارغان يېرىمدىكى چارۋىچىلار ئاقساقاللى-
رىغا تارتۇق قىلىپ بېرىۋېتەلەيتتىم. تاشكەنتتىن ئايرىلىپ
سەمەرقەنتكە كەلدىم. ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرى ئىچىدى-
كى چاقناپ تۇرىدىغان بۇ نۇرلۇق مەرۋايىت خېلى ئەسىر-
لەر ئىلگىرى ئالېكساندىر ئىمپېرىيەسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا-
دىكى مەمۇرىي مەھكىمىسى بولغانىدى. چىڭگىزخان ئەس-
كەرلىرى كەلگەندىن كېيىن بۇ شەھەرنى تۈزلىۋېتىپ، خا-
رابىزارلىققا ئايلاندۇرۇپ قويدى، بىراق 14 - ئەسىرنىڭ ئا-
خىرىغا كەلگەندە ئاقساق تۆمۈر بۇ شەھەرنى قايتىدىن

قۇرۇپ چىقىپ گۈللەندۇردى. ئاقساق تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەشەمەتلىك شاھانە سارايلارنىڭ بەرىنى مۇشۇ شەھەردە بىنا قىلدۇردى، سەمەرقەنتنىكى تارىخىي ئىزلار، بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئېگىز ھەم ھەيۋەتلىك سېلىنغان قىزغۇچ رەڭلىك جامە-مەسچىتلەر قارىغان كىشىگە ئاجايىپ سېھىرلىك تۇيۇلاتتى، رېگىستان مەيدانىنىڭ ئۈچ تەرىپى ناھايىتى ئېگىز مەسچىتلەر بىلەن قورشالغاندى، ئازنا كۈنىدىكى چۈش مەزگىلى يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ ئىسلام دىنىنىڭ سان-ساناقسىز ساداقەتمەن مۇرىتلىرى ئالدىراشلىق بىلەن بۇ يەرگە جۈمە نامىزى ئۆتەشكە تەييارلانغاندا، مەيدان ئاجايىپ ھەيۋەتلىك تۈس ئالاتتى. دۆلەتمەن مۇسۇلمان مۇخلىسلار چىرايلىق جابدۇلغان بۇخارا ئارغىماقلىرىغا مىنىشىپ مەيدانغا كىرىپ كېلىشەتتى. جامەگە كېلىش يولىدا نۇرغۇنلىغان دىن مۇخلىسلىرى مۇشۇ ئەتراپتىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئېرىق بويىغا كېلىپ توختاپ تاھارەت ئېلىشاتتى. بوش ئورۇن بولماسلىقى سەۋەبىدىن جامە ئىچىگە قىسىلىپ كىرىش ئىمكانىيىتى بولمىغان بۇ مۇخلىسلار گىلەم جەينامازلىرىنى جامە سىرتىدىكى يول ئۈستىگە يېيىپ سېلىپ، ناماز-ئىبادەتكە مەشغۇل بولۇشاتتى. ئىمامنىڭ رۇكۇ ھەم سەجدىگە بارىدىغان چاغدىكى بىر ئۆرلەپ-بىر پەسىيىپ تۇرىدىغان ياڭراق ئاۋازى پۈتۈن مەيداندىكى جىمجىتلىقنى بەزىدە بۇزۇپمۇ تۇراتتى، مۇخلىسلارنىڭ بېشىغا ئورىۋالغان ئاپپاق سەللىلىرى ئۇلارنىڭ سەجدىگە بېرىش ھەم قايتىش ھەرىكىتى جەريانىدا بەئەينى دولقۇنلاۋاتقان ئاق دېڭىزغا ئوخشاش كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىپ، كىشىنى تولىمۇ ھەيران قالدۇراتتى.

ئاقساق تۆمۈر سەمەرقەنت شەھىرىدىكى ئۆزى ھايات چېغىدا لايىھەلەپ ياساتقۇزغان گىرانىت تاشتىن قوپۇرۇلغان قەبرىسىدە جىمغىنە ئارام ئېلىپ ياتاتتى. ناھايىتى زور قەبرە تېشىنىڭ كۆزگە ئاسان چېلىقىپ تۇرىدىغان بىر يېرىگە ئىنتايىن چوڭ ھۆسنخەت بىلەن: «مۇبادا مەن ھايات بولىدىغان بولسام، كىشىلەر مېنى كۆرسە، مەڭدەپ تىترەپ كەتكەن بولاتتى» دېگەن سۆز ئويۇلغانىدى. دۇنيادىكى بارلىق ئىستېلاچىلار ئارىسىدا بۇ تۆركىي ئەمىر (بۇنداق ئاتاشنىڭ ئۆزى خاتا، ئۇنى موڭغۇل نەسەبىدىن دەپ ئاتاش كېرەك — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھى)گە ئوخشاش كىشىنى قاتتىق ئەيمەندۈرىدىغان بىرەرسى ئۆتمىگەن بولسا كېرەك. سەمەرقەنتلىكلەر ئۇنىڭ نامىنى تىلغا ئالغاندا تەبىئىي ھالدا بىر خىل ھۆرمەتلەش تۇيغۇسىغا چۆمىدىكەن.

يول باشلىغۇچۇم مېنى ئالاھىدە بىر تاغ جىلغىسىنى كۆرگىلى ئېلىپ باردى، رىۋايەت قىلىنىشىچە بۇ ئەۋلىيا دەنىيلى (ئۇ خىرىستىيان دىنىنىڭ «مۇقەددەس كونا ئىنجىل» ناملىق كىتابىدا ئېيتىلغان ئىبرانى بولۇپ، تەڭرىگە يېگانە ئېتىقاد قىلغۇچى بولغانلىقى ئۈچۈن جىلغىدىكى شىرنىڭ ئۇۋىسى ئالدىغا تاشلىۋېتىلگەندىمۇ ھېچقانداق زەخمىگە ئۇچرىمىغانمىش — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) تاشلانغان مەشھۇر شىر جىلغىسى ئىكەن. يول باشلىغۇچۇم يەنە ئەۋلىيانىڭ يان تەرەپتىكى قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ قويدى. بۇ قەبرە ئىسلام دىنى ئادىتى بويىچە لاي توپا قۇرۇلمىلىق قىلىپ ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن سەككىز مېتىر چامىسىدا كېلەتتى. مەن يول باشلىغۇچىدىن: — بۇ قەبرە نېمانداق ئۇزۇن؟ — دەپ سورىسام، ئىچ قەبرىنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى، يەنىمۇ ئۇزارتىپ ياساش كېرەكلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتتى.

— ئەۋلىيانىڭ قەبرىسىنى يەنە ئۇزلۇكسىز ئۇزارتىشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟

— ياق، رۇسلار ئاللىقاچان بۇ ئىشنى توسۇپ قويدى.

رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى تۈركىي تىللىق ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى «سارتلار» (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر مۇسۇلمان سودىگەرلەرنى شۇنداق ئاتايدۇ — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن تۈركمەنلەر ئىدى. مەن سەمەرقەنتتە بەزى سارتلار بىلەن تونۇشتۇم، ئۇلار ئىران قان سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، تۈركىي تىلنى قوللىنىدىغان مىللەتلەر ئىدى. كېيىنچىرەك شىنجاڭدىمۇ بۇ خىل سارتلارنى ئۇچراتتىم. ئۇلار ئىنتايىن ئۇماق ھەم قىزغىن مۇئامىلىلىك كەلسىمۇ، بىراق ئىشەنچسىز، بوشاڭ كىشىلەر ئىدى. شەھەرلىك سارتلارنىڭ كىيىنىشى ئىنتايىن رەتلىك بولۇپ، مەدەنىيەت سەۋىيەسى يۇقىرىراقلار ئۈستىگە سىېرىق كالۋاتون تۇتۇلغان ئاپپاق تونلارنى كىيىۋالاتتى، باشقا كىيىملىرى بولسا ھەر خىل رەڭ ھەم پاسونلاردا بولاتتى، سارتلار ئىسلام مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىنتايىن قاتتىق ئەمەل قىلىشاتتى.

سەمەرقەنتنىكى چېغىمدا مېنىڭ ياۋروپالىقلار ئەۋلا-

دى ھېسابلىنىدىغان ئىككى ھەمسەپەر ئادىمىم ـــ كالچاك سولدىتى راشمانوپ بىلەن لوكانپلار قېشىمغا كېلىپ ئۆز- لىرىنى مەلۇم قىلىشتى. ئۇلار مۇشۇ جايدا تۇرۇشلۇق گېساك ئارمىيەسى ئىچىدىكى 40 نەپەر پىدائىي ئارىسىدىن تاللاپ چىقىلغان جۇشقۇن يىگىتلەر ئىدى. ئۇ ئىككىيلەن جاپا-مۇشەققەتلەرگە چىدايدىغانلىقى، ۋاقتى ئىككى يىلغا سوزۇلىدىغان ئۇزاق سەپەرگە ئاتلىنىشتىن ھېچقانداق قورقۇش ھېسسىياتىدا بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. ئەپ- سۇسلىنىدىغىنىم شۇكى، راشمانوپ بىز بىلەن بىرگە يەتتە ئاي سەپەر قىلغاندىن كېيىن ھېرىپ ھالىدىن كېتىپ سەپتىن ئايرىلدى.

چېگرا شەھىرى ئوشتا

گېساك ئارمىيەسى ئۇيۇشتۇرغان ئۇزىتىش مۇراسىمى تولىمۇ تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى. بارلىق ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسى مەيدانغا تەق بولدى، ھەربىي ئوركېستىر ئورۇن- دىغان خۇشال مۇزىكا ساداسى ئىچىدە بىز ئاتلىرىمىزنى يېتەكلەپ، پەرغانە ئۆلكىسى تۆمۈريولىنىڭ ئاخىرقى بېك- تى بولغان ئەنجانغا قاراپ ماڭغان پويىزغا چىقتۇق. بىز ئەنجانغا بارغاندىن كېيىن ئاتلىرىمىزغا مىنىپ ئوشقا كەلدۇق. ئىككى كۈندىن كېيىن مەن ئات بازىرىدىن يەنە ئىككى تۇياق ئات بىلەن تۆت تۇياق خېچىر سېتىۋېلىپ، تۆت نەپەر سارتنى ياللىۋالدىم، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى يېشى چوڭ بىرسى ساخالىن ئارىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەت- چى بولۇپ، كېيىن ئۇپادىسى ياخشى بولغاچقا بىزنىڭ «كارۋان ئەترىتىمىز»نىڭ باشلامچىسى بولۇپ قالدى، بارلىق نەرسە-كېرەك، ئەسلىھەلەرنى ئايرىم-ئايرىم تېگىپ تەييارلاپ ھېساباتقا كىرگۈزدۇق. ھەر خىل بوغچا، ساندۇقلارغا قاچىلانغان سەپەر جابدۇقلىرىنى ئايرىم- ئايرىم قىلىپ، ئات-خېچىرلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلىدۇق، بىر ئۇلاققا ئارتىلغان يۈكنىڭ مىقدارى 130 كىلوگرام بولۇپ چىقتى. ھەقىقەتەنمۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىشتە بۇ! دۇنيادا نەدىمۇ ئاشۇنداق ئېغىرلىقتىكى يۈك-تاقلارنى ئۈستىگە يۈكلەپ، تىك داۋان، خەتەرلىك يوللاردىن ئاشا- لايدىغان ھايۋانلارنى ئۇچراتقىلى بولسۇن؟ بىراق مېنىڭ تو- لىمۇ تەئەججۈپلىنىش ھېسسىياتى بىلەن شۇنى ئېيتقۇم كېلى- دۇكى، بۇ شۇنداقلا دەپ قويغان قۇرۇق گەپ ئەمەس، بەلكى ھەقىقەتەن مەن بېشىدا سامى بولغان ئىشتۇر! سارتلار ئاتلارنى ئىگەرلىمەي دۈمبىسى ئۈستىگە يېپتىن

توقۇلغان «يېرىم ھەرە كۆنكى»گە ئوخشاپ كېتىدىغان پالاسلارنى ياپتى، يۈكلەرنى تىك تۇرغۇزۇلغان ھەرە كۆ نىكىنىڭ ئالدى يۈزىگە ئوخشىشىپ توقۇلغان سېۋەتلەرگە رەتلىك قاچىلاپ ئات ئۈستىگە بېسىپ، سېۋەت ھەم پا- لاسلارنى ئارغامچا بىلەن مەھكەم تېڭىۋەتتى. كارۋان ئەت- رىتى سەپەرنى باشلىغاندىن تارتىپ يۈكلەرنى چۈشۈرۈپ- قاچىلاش بەك قىيىن بولغاچقا، يول يۈرۈش جەريانىدا يۈكلەرنى ئەسلا ئۇلاغلارنىڭ ئۈستىدىن چۈشۈرۈپ باقمى- دۇق، ھەتتا ئاتلار ھېرىپ ھالىدىن كەتكەندىمۇ ئۇنداق قىلىشقا رايىمىز بارمىدى.

ئاسمانپەلەك تاغلاردىن ئېشىپ شىنجاڭغا كېلىش

8-ئاينىڭ 11-كۈنى ئوشتىن شىنجاڭغا قاراشلىق قەشقەر شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق، قەشقەر پامىرتاغ تىزمىلىرى بىلەن تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرى- دىغان تۈزلەڭلىكتىكە جايلاشقان بىر شەھەر بولۇپ، بىز تۇرغان يەردىن 300 كىلومېتىر يىراقلىقتا ئىدى. يولغا چى- قىشتىن ئىلگىرى كارۋان ئەترىتىمىزگە لىۋ فامىلىلىك بىر نەپەر تەرجىماننى كۆپەيتتۇق، يەنە يول باشلىغۇچى بىر يىگىت بىلەن ئالتە خېچىرنىمۇ كارۋان ئەترىتىمىزگە قوشۇ- ۋالدۇق. بۇ خېچىرلارنى تەييارلانغان چۆپ-سامانلارنى بىرگە ئېلىپ مېڭىش ئۈچۈن ئىجارىگە ئالغاندۇق. بىز ئاتلارغا مىنىپ، ئۆلكە چېگراسىنىڭ بۆك-باراقسان ئېگىز- لىكلىرىدىن ھالقىپ، گىرەلىشىپ كەتكەن تاغ تىزمىلىرىدىن ئاشتۇق. ئاسيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىنىڭ بىرىنچى دەرۋازى- سى چىرچىق تاغ ئاچىلى ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بىلەن قور- شالغانىدى. ھەدەپ مېڭىۋاتىمىز، ئېكىنزار يەرلەر بارا-بارا شالاڭلىشىپ، ئاخىر پۈتۈنلەي كۆزىمىزدىن يىراقلاشتى. سەپەر قىلىۋېتىپ ئات-كالىلارنى ھەيدەپ كۆچۈپ كېتى- ۋاتقان قىرغىز ئاھالىلىرىنى ئۇچراتتۇق، ئۇلارنىڭ رەڭمۇ- رەڭ چىرايلىق كىيىملىرىنى كىيىپ، باش-بويۇنلىرىنى ئاق لىچەك بىلەن ئورىۋالغان ئاياللىرى ئاتلىق كېتىۋاتاتتى. بەزى ئاياللار نېپىز رەخت بىلەن ئورالغان بۆشۈكلەرنى ئالدى تەرىپىگە قويۇۋالغان بولۇپ، بۆشۈك ئىچىدە ئوماق بوۋاقلىرى تاتلىق ئۇيقۇغا چۆمگەنىدى، ئەرلىرى قېنىق كۆلرەڭ رەختتە تىكىلگەن تونلارنى كىيىپ بەدىنىنى ئوراپ، بەللىرىنى تېرە بەلباغ بىلەن چىڭ تېڭىشىۋېلىشقا- نىدى. بۇ چارۋىچىلار ئائىللىرى كىشىگە گويا سىزىلىشى ئاجايىپ چىرايلىق بىر پارچە رەسىمنى كۆرگەندەك تەسى-

رات بىرەتتى.

ئىككىنچى كۈنى بىز ئاخىرقى ھېسابتا تاغ ئېغىزىنىڭ
ئېگىز چوققىسىغا ئۆرلەپ چىقتۇق، كۆز ئالدىمىزدا شۇ
ھامان ھەيۋەتلىك ھەم گۈزەل بىر مەنزىرە نامايان
بولدى. بىر ـ بىرىگە مىنگەشكەن ئەگرى ـ بۈگرى تاغ تىز ـ
مىلىرى قارىماققا كەچكى شەپەق نۇرىدا بەئەينى ئاققۇنىڭ
قېنىق يېشىل پەرلىرىدىن قىلىنغان ماھۇق لىباس بىلەن
پۈركەنگەندەك جىلۋىلىنەتتى. تاغ تىزمىلىرىنىڭ جايلىشىش
يۆنىلىشى يۇقىرىدىن ـ تۆۋەنگە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ
ئاخىرى يىراقتىكى بىر تار تاغ جىلغىسى ئىچىگە كىرىپ
كەتكەندەك تۇيۇلاتتى، جىلغىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپى ـ
دىكى ئاپپاق قېلىن قار بىلەن قاپلانغان ھەيۋەتلىك تاغ
چوققىلىرى ئاندا ـ ساندا كۆزىمىزگە چېلىقاتتى. كەچ
چۈشۈپ كېتىۋاتقان بولغاچقا بىز بۇ گۈزەل مەنزىرىلەر ـ
دىن ھۇزۇرلىنىش ھېسسىياتىمىزدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر
بولدۇق، چۈنكى ئالەم تۈن قوينىغا ئورىلىشتىن بۇرۇن
ئاشۇ تاغ جىلغىسى ئىچىگە جايلاشقان قونالغۇغا يېتىپ بې ـ
رىۋالمساق بولمايتتى. ئۇشتا تۇرۇشلۇق ئارمىيەنىڭ قو ـ
ماندانى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، بىز ئۈچۈن ئاشۇ جايدا با ـ
رگاھ تەييارلىتىپ قويغانىدى، بۇ بارگاھ ئالاي دەرياسى
جىلغىسىنىڭ ئاقساقلى ھەسەنبېكنىڭ ئوغلىنىڭ ئىگىدارچى ـ
لىقىدىكى بارگاھ ئىدى.

بىرىنچى قېتىم قىرغىزلارنىڭ كىگىز ئۆيىگە كىرىپ
ئورۇنلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانلىقىم ئۈچۈنمىكىن كەي ـ
پىياتىم ئاجايىپ ياخشى ئىدى. كىگىز ئۆي كەڭ ھەم ئا ـ
زادە بولۇپ، تۆت تەرىپى رەڭمۇرەڭ گۈللۈك تام گىلىمى
ھەم گۈل كەشتىلەنگەن چىرايلىق رەخت پەردىلەر بىلەن
بېزەلگەنىدى. ئۆي ئىچىگە سۈۋارى گىلەم سېلىنغان
بولۇپ، ئىككى كارىۋاتقا ئېسىل تاۋار يوتقانلار تىزىلىپ،
ئۈستىگە ياستۇقلار تاشلاپ قويۇلغانىدى. كىگىز ئۆيگە
كىرىدىغان يەرگە يېشىل چىم ياتقۇزۇلغانىدى. ئارقا تام
تەرىپىگە بولسا تۆت دانە كونا شەكىلدىكى ئات ئىگىرى
ئېسىلغانىدى، يۇقىرى تەرەپكە نەپىس تاۋاردىن ئىشلەن ـ
گەن يۇپۇق قاتلاپ قويۇلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە
ناھايىتى كۆپ مىس ياپراقچىلار ۋە يېشىل ياقۇتلار بىلەن
بېزەلگەن يۈگەن ئات جابدۇقلىرى ــــ بويۇنتۇرۇق،
يۈگەن، يۇپۇق، جۇمبۇ ـ جاۋەن، توشۇلۇك، تۆشتارتقۇ قا ـ
تارلىقلار رەتلىك قويۇلغانىدى، ئۆينىڭ كىگىز تېمىغا تېخى
ئىچىگە بىر ـ ئىككى پارچە كىتاب ھەم باشقا نەرسىلەر سې ـ
لىنغان نەپىس رەخت خالتىلار ئېسىلغانىدى.

بىز ئاتلىق سەپەر قىلىپ دائىرىسى كىچىك گۈلچا
قەلئەسىدىن ئۆتكىنىمىزدە، بۇ كىگىز ئۆيلەر يۇقىرىقى نام
بىلەن ئاتىلىدىغان دەريا ئېقىنىغا يېقىن بىر جايغا تىكىلگەن ـ
كەن. ئۆيگە كېلىشتىن ئىلگىرى دەريا ئېقىمىنى بويلاپ
توختاۋسىز يول يۈرۈپ، تارچۇق دەپ ئاتىلىدىغان تاغ
ئېغىزىغا قاراپ ئاتلاندۇق. يول بارغانچە تىكلەشمەكتە،
يۇقىرىغا قاراپ ئۆرلەۋېرىپ دەرمانىمىز قۇرىدى. بىراق
ئېگىز تاغقا چىقىپ بولۇپ پەسكە تۆۋەنلەپ ماڭغان چېغى ـ
مىزدا ئالدىمىزدىكى كۆركەم مەنزىرىنى كۆرۈپ، روھىمىز
كۆتۈرۈلۈپ قالغاندەك بولدۇق، تىك چوققىدىن تۆۋەنگە
بۇرۇلغىنىمىزدا نەزىرىمىز چۈشكەن ئاجايىپ چىرايلىق
مەنزىرە ھارغىنلىقىمىزنى تارقىتىۋەتتى. ياپيېشىل تاغ جىلغى ـ
سىنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدە قىزىل رەڭدىكى تاغ سۇلىرى
بۇرۇلۇپ ـ بۇرۇلۇپ دولقۇنلاپ ئېقىۋاتاتتى، ھەيۋەتلىك
تاغ تىزمىلىرى مەغرۇر قەد كېرىپ يىراقلاردا چوقچىيىپ
تۇراتتى، ئاپپاق قار بىلەن ئورالغان ئاسمانپەلەك ئېگىز
چوققىلاردىن بالقىغان كۈمۈش نۇرلار ئەتراپقا يېيىلماقتا
ئىدى. تاغ جىلغىسىنىڭ تۆۋەنكى تەرىپىگە كەلگىنىمىزدە
مەن شۇنى چۈشەندىمكى، ئاباياتىن بىز كۆرگەن
سۇلارنىڭ قىزىل رەڭدە جىلۋىلىنىشىدىكى سەۋەب ئەسلى ـ
دە دەريانىڭ ئاستىدىكى قۇم ـ تۇپراقنىڭ رەڭگى قىزىل
بولغىنى ئۈچۈن ئىكەن!

بىز ئۈچۈن تەييارلاپ قويۇلغان ئۆگزىسى ئۈچلۇق
كىگىز ئۆيلەر تاغ ئېغىزىنىڭ چىقىش ئېغىزىغا جايلاشتۇ ـ
رۇلغانىدى. كىگىز ئۆيلەرگە يېقىن كېلىشىمىز بىلەن تەڭ
ھەسەنبېك بىزنى ئىنتايىن قىزغىن قارشى ئالدى. مەن
نۇرغۇن قىرغىز ئاغىنىلەر بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ
سىمىز بېقىلغان چىرايلىق ئات پادىسىنى كۆزدىن كەچۈر ـ
دۈم. بىز كەلگەن چاغدا قىرغىز دوستلار بىرسىنىڭ توي
مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈۋاتقانىكەن، تويغا مۇناسىۋەتلىك
نۇرغۇن پائالىيەتلەر ئىچىدە ئات بەيگىسى بىلەن ئوغلاق
تارتىشىش مۇسابىقىسمۇ بار بولۇپ، 30 دىن ئارتۇق چە ـ
ۋەنداز بۇ ئويۇنغا قاتنىشىش ئالدىدا تۇرغانىكەن. مۇسابى ـ
قە باشلانغان چاغدا چەۋەندازلار بوغۇزلىنىپ يۈلك ـ تىۋىت ـ
لىرىغا ماي سۈركۈۋېتىلگەن ئۆلۈك ئەچكۈنى تالىشىشقا
كىرىشتى، ئەچكۈنى تارتىپ باشقىلارنىڭ قولىدىن ئېلى ـ

ۋالغان چەۋەنداز بۇ ئولجىنى كۆتۈرگىنىچە ئالدىغا قاراپ
ئۇچقاندەك چاپتى، بەيگىگە قاتناشقان باشقا چەۋەندازلار
ئۇنىڭ قولىدىكى ئەچكۈنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مىنگەن
ئاتلىرىنى جېنىنىڭ بارىچە قوغلىدى. مۇنداق تالىشىش
ئەتراپتا تۇرۇپ تاماشا كۆرۈۋاتقان ئاممىنى ئاجايىپ جىد-
دىيلەشتۇرۇپ هاياجانغا سالدى، بۇ كەيپىياتقا قاراپ، قىر-
غىزلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسىنى
ئات ئۈستى چېلىشىش ھەرىكىتى دەپ ئاتاشقىمۇ بولاتتى.
ئاتلارنى ئاساسي تىرىكچىلىك ئۇلى قىلغان قىرغىز مىللە-
تىنىڭ شۇ قېتىمقى پائالىيىتى مېنىڭ قەلبىمدە ئەبەدىي ئۆچ-
مەيدىغان گۈزەل ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى. قىرغىزلار
مەرت، سەممىي، تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىدىغان بىر
مىللەت ئىكەن. ئۇلار ئەلمىساقتىن تارتىپ قويلارنى
بېقىش، ئاتلارنى كۆندۈرۈشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى پائالى-
يەت بىلەن شۇغۇللىنىپ هايات كەچۈرۈپ كەپتۇ، بۇ يەردە
شۇنى ئوچۇق ئېيتىپ ئۆتكۈم كېلىدۇكى، ئۇلار ئاتنى
قالتىس مۇقەددەس دەپ بىلىدىكەن؛ ئەمما ماڭا چۈشىنىك-
سىز بولغىنى بۇ ئاق كۆڭۈل كىشىلەر قاقاس جىلغىلاردا
ئىنتايىن جاپا-مۇشەققەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈۋېتىپمۇ
يەنىلا مەخسۇس ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسى ئۈچۈن
ئىشلىتىلىدىغان بەيگە ئاتلىرىنى تەربىيەلەپ، ئۇلارنى چى-
دامىلىق، رىقابەت ئىقتىدارى كۈچلۈك چاپقۇر ئاتلاردىن
قىلىپ كۆندۈرۈپ چىقىدىكەن، بەلكىم بۇ ئاشۇ كىشىلەر-
نىڭ دۇنيادا ئاز كۆرۈلىدىغان ئات ئۈستى تەنتەربىيەسىگە
بولغان يالقۇنلۇق مۇھەببىتى سەۋەبىدىن بولسا كېرەك.

هازىر ئالاي دەرياسىنى بويلاپ شەرققە قاراپ كېتى-
ۋاتىمىز، تاغ يوللىرى بارغانچە ئېگىزلىگىلى تۇردى، ھەتتا
بىز ئېگىزلىكتىكى 3500 مېتىر كېلىدىغان تاغ يولىدىمۇ
هالقىپ ئۆتتۇق. يولدا ئالدىمىزغا نۇرغۇن سودا كارۋانلى-
رى ئۇچرىدى، بەزى كارۋان ئەترەتلىرى تېخى 100 دىن
ئارتۇق تۆگە توپىدىن تەشكىللەنگەنىدى. چاررۇسىيەنىڭ
ئەڭ ئالدىنقى چېگرا چازىسى ئەركەشتامدا تەسىس قىلىن-
غان بولۇپ، بىز ئاخىرقى هېسابتا بۇ دۆلەتنىڭ چېگراسى-
دىن ئېشىپ ئۆتتۇق.

مەن جۇڭگو هۆكۈمەت تەرەپ زاتلىرى بىلەن
تۇنجى قېتىم چېگرادىكى مۇھىم ئۆتكەل ئۇلۇغچاتتا ئۇچ-
راشتىم. ئۇلۇغچات ئۆتكىلىنىڭ قوماندانى 60 ياشقا بارغان
ئورۇق، ئەپيۈنكەش قېرى ئىكەن، ئۇ دوستانىلىق بىلەن
مېنىڭ ياتىقىمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى. مېنىڭ قارىشىم-
چە چېگرا ئۆتكىلىنى ساقلاۋاتقان نەچچە ئون ئەسكەرنىڭ
ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئاشۇ قوماندانىغا ئوخشاش ئەپيۈنكەش-
لىكىنىڭ زەھەرلىشىگە ئۇچرىغانلار ئىكەن. تاغ ئىچىدە چې-
دىردا يېتىپ بىر نەچچە كۈننى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئا-
خىرقى هېسابتا كېسەك ئۆيدە يېتىش پۇرسىتىگە ئېرىش-
تۇق. ھەمسەپەرلىرىم بۇنىڭدىن خېلىلا راھەت هېس قىلىش-
تى. كېسەك ئۆيلەرگە كالىڭ سېلىنغان بولۇپ، ئوت يېقىلغان-
دا ئوبدانلا ئىسسىپ كېتەتتى. بۇ خىلدىكى ئىسسىنىش
ئەسلىھەسى ماڭا مانجۇرىيەدىكى چاغدىلا تونۇش بولۇپ
كەتكەنىدى. ماڭا ئوخشاش مەغرۇر، راھەتپەرەس ياۋرو-
پالىق ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ خىل كېسەك قۇرۇلمىلىق
ئۆيلەر تولىمۇ كۆرۈمسىز ھەم ھۇزۇرسىز هېسابلىناتتى.

قەشقەرگە يېتىپ كېلىش

مانا بۇگۈنگە قەدەر قەشقەرگە بارىدىغان يولنىڭ يې-
رىمىنىمۇ بېسىپ بولالمىدۇق. هازىر بىز تاغ تەرەپتىن تۆ-
ۋەنگە سوزۇلغان يول بىلەن پەسكە چۈشۈپ كېتىۋاتىمىز،
ئەمما بىزنىڭ ئالدىمىزدا يەنە بەش كۈن سەرپ قىلىپ
بېسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك جاپالىق قاقاس تاغ يولى مۇ-
ساپىسى بار. بىز چوڭ-كىچىك تاشلار ئۈستىگە دەسسەپ،
ئېگىز-پەس، ئوڭغۇل-دوڭغۇل يول بىلەن قىينىلىپ بىر
قەدەم، بىر قەدەمدىن يول يۈرۈپ ئىلگىرىلەۋاتىمىز،
سەپەر داۋامىدا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان تاغ سۇلىرىنى، تېز ئا-
قىدىغان ئېقىنلارنى كېچىشىمىزگە، ئىنتايىن تار، تىك تاغ
قىسىلچاقلىرىدىن قىستىلىپ ئۆتۈشىمىزگە توغرا كەلدى. بۇ
تار قىسىلچاقلار تەڭمۇتەڭ يۈرۈۋاتقان بىر جۈپ ئاتنى
سىغدۇرالمايتتى. مۇبادا ئىلگىرىكى چاغلاردا بۇ يەردىن
ئۆتكەن مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ئادەم ھەم كارۋانلارنىڭ
جاپالىق يۈرۈشى بەدىلىگە بۇ تار، چوڭقۇر قىسىلچاق يول-
دىكى «پەلەمپەيلەر» شەكىللەنمىگەن بولسا بىزنىڭ مۇشۇ
مۇساپىنى بويلاپ مېڭىشىمىزنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئەسلا
مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىر چەتتە تاشلىنىپ ياتقان ئات-
ئېشەكلەرنىڭ قۇرۇغان ئۇستىخانلىرى بۇ يولدا سەپەر قى-
لىشنىڭ ئاجايىپ مۇشكۈل ئىكەنلىكىنىمۇ ئىسپاتلاپ بېرەت-
تى. 8-ئاينىڭ 8-كۈنى قەشقەرگە كېلىپ چۈشكەن
چاغدىلا بىز بىرئاز يېنىكلەپ قالغاندەك هېس قىلدۇق،
يۇقىرىدا ئېيتىلغان مۇشەققەتلىك مەنزىلدە بىز يولۇققان
ئەڭ چوڭ پېشكەل پەقەت بىر ئاتنىڭ دۈمبىسىنى ئىگەر

غاجاپ يارا قىلىۋەتكەنلىكى بىلەن يەنە بىر ئاتنىڭ پۇتنىڭ
يارىلانغانلىقىلا ئىدى، مەن بۇ ئاتلارنى قىرغىزلارغا بېرد-
ۋېتىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە ساغلام بىر ئاتنى تېگىشىۋالغان-
دىم.

قەشقەر ئىككى چوڭ دۆلەت (ئەنگلىيە بىلەن چار پا-
دىشاھلىقىنى دېمەكچى ــ ت)نىڭ تەسىر - دائىرە تالىشىش
كۈچى ئۇچراشقان بىر جاي بولغاچقا، شەھەردە يالغۇز رۇ-
سيەنىڭلا كونسۇلخانىسى بولۇپ قالماي، يەنە ئەنگلىيە-
نىڭمۇ كونسۇلخانىسى تەسىس قىلىنغانىدى. مەن چاررۇس-
يە كونسۇلخانىسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن شۇ يەردە ياتاقتا
ئورۇنلاشتىم ھەمدە ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋېلىندىم.
كونسۇل كېرۇكلوۋپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئەھۋالىنى ناھا-
يىتى پىششىق بىلىدىكەن، ئۇ مېنىڭ جانىغا ئەسقاتىدىغان
نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىگىلىشىمگە كۆپ ياردەم قىلدى. يې-
قىنقى ھەرىكىتى يۈز بەرگەندىن باشلاپ، باش كونسۇل-
خانا ئىچىنى گېساك ئارمىيەسى ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل
تاپقان ئالاھىدە ئەترەت قوغداپ كېلىۋېتىپتۇ. جۇڭگو تېر-
رىتورىيەسىدە چاررۇسىيە ئورۇش قىلغۇچى قىسىملىرىنىڭ
پەيدا بولۇشى ھەققەتەنمۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان بىر ئىش
ئىدى. تېخى ئەمدىلا ئويغىنىشقا باشلىغان جۇڭگونىڭ بۇ
خىل ئىگىلىك ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىش قىلمىشىغا ئۇزاقتىن
بېرى سۈكۈت قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ تەكىنىگە زادىلا يې-
تەلمىدىم. ئەنگلىيە باش كونسۇلى گىراپ جورجى. ماكنات-
مۇ (خەنزۇچە ئىسمى ماجىيى ــ خەنزۇچىغا تەرجىمە قىل-
غۇچىنىڭ ئىزاھاتى) كىشىنى خۇشال قىلىشقا تىرىشىدىغان
كىشىگە ئەسقاتىدىغان بىر ئادەم ئىكەن. ئانىسى جۇڭگو-
لۇق بولغاچقا ئۇنىڭ خەنزۇچە سەۋىيەسى ناھايىتى يۇقى-
رى ئىكەن، ئۇ ماڭا خەنزۇ تىلى گىراممانىكىسىنىڭ تەستە
تاپقىلى بولىدىغان بىر توم چوڭ فورماتلىق كاتتا كىتابى
بىلەن دالادا يېزىقچىلىق ئۈستىلى قىلىپ ئىشلەتكىلى بول-
دىغان خىزمەت شىرەسىنى ئارىيەت بېرىپ تۇردى. مەن
يەنە ئىنتايىن مىننەتدار بولۇش ھېسسىياتىم بىلەن شۇ
يەردە دىن تارقىتىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان شۋېت
مىسسىيونېرلىرىنىڭ ماڭا مەرتلىك بىلەن ياردەم قىلغانلىقى-
نىمۇ ئۇنتۇمايمەن. ئۇلار قەشقەردە ئاساسلىقى مائارىپ
ھەم داۋالاش - دورىگەرلىك، سەھىيە خىزمىتى بىلەن شۇ-
غۇللىنىدىكەن.

قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ ئۇزاق ئۆتمەي، مەن شۇ
يەرنىڭ ئەڭ ئالىي مەمۇرىي ئەمەلدارى دوتەي يۈەن
خۇڭياۋنى زىيارەت قىلدىم. ئۇ ئورۇقراق كەلگەن، كۆرۈ-
نۈشى سالاپەتلىك كېلىشكەن بىر كىشى ئىكەن. يۈەن
دوتەي ئۈستىگە گۈللۈك ئەمەلدارلىق تونى كىيىۋالغان
بولۇپ، مەن بىلەن يامۇل زالىدا كۆرۈشتى، كۆرۈشۈشتىن
كېيىن مېنى باشلاپ ئىككى زالنى كېسىپ ئۆتۈپ ئىچكىرد-
دىكى ئايرىمخانىسىغا ئېلىپ كىردى. ئايرىمخانىغا قويۇل-
غان شىرە ئۈستىگە ھەر خىل چايلار تىزىپ قويۇلغانىدى،
دوتەي يۈەن خۇڭياۋ ئىنتايىن مۇلايىملىق بىلەن مەندىن
ئەمەلدارلىق قالپىقىنى ئېلىۋېتىشىمگە ئىجازەت قىلىشىمنى
ئۆتۈندى، ئارقىدىن چاي ئىستاكانىغا ئىككى تال چاقماق
قەنت سېلىۋېتىپ، چاي دەملەپ ماڭا سۇنۇپ ئىچىشكە
تەكلىپ قىلدى. بىز ناھايىتى ئۇزاق سۆھبەتلەشتۇق،
سۆھبەت داۋامىدا بۇ خوجايىن ئالقىنىدىكى ياڭاقلارنى
(ياڭاق چوڭلۇقىدىكى يۇملاق تاش بولۇشى مۇمكىن ـ
ت) توختىماي ئايلاندۇرۇپ ئولتۇردى. بۇ جۇڭگودا كەڭ
ئومۇملاشقان قول بارماقلىرى تەنتەربىيەسى ئىدى. مېنىڭ
بايقىشىمچە جۇڭگولۇقلارنىڭ قولى ئادەتتە يۇمشاق،
تېتىك ھەم ھەرىكەتچان بولۇپ، كىشىگە چىرايلىق كۆرۈ-
نىدۇ. بۇ ئېھتىمال ئۇلارنىڭ قول ئالقىنى گىمناستىكىسى
بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرغانلىقىدىن بولسا كېرەك. مەنمۇ
ئىككى قېتىم سىلىق، پارقىراپ تۇرىدىغان بىر نەچچە
ياڭاق سېتىۋالدىم، قارىغاندا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئادەتتە
ئۆزلىرى ئۇزاق ۋاقىت ئويناپ كەلگەن بۇ ئەرزان باھا-
لىق ئەرمەك بۇيۇمدىن ۋاز كەچكىسى يوقتەكمۇ قىلاتتى.

قەشقەرلىك سارتلار

شىنجاڭنىڭ باشقا يەرلىرىگە ئوخشاش قەشقەردە تۇ-
رۇشلۇق خەنزۇلار بىلەن سارتلار (ئۇيغۇرلار ـ خەنزۇچى-
غا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) ئايرىم ھالدا شەھەرنىڭ
ئۆزلىرىگە تەۋە بۆلەكلىرىدە ئولتۇراقلاشقانىدى، تېخىمۇ
ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ئۆزىگە مەنسۇپ شەھەر رايونىدا
تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىلىقىنى نەچچە ئون كىلومېتىر
دائىرە ئايرىپ تۇراتتى. قارىماققا سارتلار ئولتۇراقلاشقان
قەشقەر بىلەن چاررۇسىيەگە قاراشلىق شەھەرلەر ئىنتايىن
ئوخشىشىپ كېتەتتى. بىر - بىرىدىن پەرقلەنمەيدىغان
كوچىلار، سودا سارايلىرى، ھۈنەر - كەسىپ دۇكانلىرى ۋە
لاي كېسەك قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇشلار شەھەر قىياپىتىگە ئا-
شۇنداق ئالاھىدىلىك بەخش ئەتكەنىدى. 3.3 مېتىر يېرىم

(ئەسلىي كىتابتا چوڭ ئادەملەرنىڭ ئىككى غولچىنى كەلگ
سوزۇشىدىن ھاسىل بولغان ئۇزۇنلۇق بىرلىكى دەپ يې-
زىلغان، تەخمىنەن بەش چى كېلىدۇ) ئېگىزلىكتىكى چىش
چوتكىسى شەكىللىك سېپىل تاملىرى شەھەر رايونى بىلەن
تۆت تەرەپتىكى ئۇزۇلۇكسىز كېڭىيىۋاتقان شەھەر ئەتراپى
رايونلىرىنى ئايرىپ تۇراتتى. كوچىلار مىغ-مىغ ئۆتۈشۈپ
تۇرغان ئادەملەر بىلەن تولغان بولۇپ، جۇشقۇن ھاياتىي
كۈچ بىلەن قايناپ كېتەتتى، بولۇپمۇ پەيشەنبە كۈنى بازار
ئاجايىپ قىزىيتتى. بۇ چاغدا سەھرادىكىلەرنىڭ ھەممىسى
شەھەرگە نەرسە-كېرەك سېتىۋالغىلى كېلەتتى، قەشقەردى-
كى سارتلارنىڭ خاراكتېرى سېمىتلار (بۇلار ئەڭ قەدىمكى
زامانلاردا بابىلونلۇقلار، ياشۇلۇقلار، ئىبرانىلار، فىنكىيە-
لىكلەرنى كۆرستەتتى، يېقىنقى زاماندىن بېرى ئەرەبلەر
بىلەن يەھۇدىلارنىلا كۆرستىدىغان بولدى - خەنزۇچىغا
تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) نىڭ خاراكتېرى بىلەن
ئوخشىشىپ كېتەتتى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى
چاررۇسىيە تەۋەلىكىدىكى سارتلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا،
بۇ يەردىكى سارتلارنىڭ ئارىسىدا ئىران قان سىستېمىسىغا
تەۋە ئادەملەر كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

مەن شۇنى بىلىپ يەتتىمكى، كوچا-كويىلاردا بولۇ-
ۋاتقان سودا-سېتىقلار سارتلارنىڭ ئۈمىدۋار، ئالغا ئىنتىلى-
دىغان، تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيىدىغان ئالاھىدىلىكىنىمۇ نا-
مايان قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرى لايدىن قوپۇپ
قۇرۇتۇلغان كېسەكلەردىن قوپۇرۇلغان بولۇپ خېلى ئازا-
دە ئىدى؛ تام-تورۇسلار سامان ئارىلاشتۇرۇلغان كاكۇل
بىلەن سىلىق سۇۋۇلاتتى. بۇ ئۇسلۇبتا سېلىنغان ئۆيلەر
قارا يامغۇر ياغقاندا بۇزۇلۇپ كېتىشتىن خالىي بولالمايتتى،
ھەتتا ئادەتتىكىچە يەر تەۋرەشكىمۇ بەرداشلىق بېرەلمەيت-
تى. ئۆي ئىچىنىڭ زىننەتلىنىشى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ،
بىر بۇلۇڭغا جايلاشتۇرۇلغان مورىلارنىڭ تۆۋەنكى قىسمى
كولىنىپ ئوچاقلار ياسىلاتتى، يەرگە سېلىنغان بىر-ئىككى
پارچە كونا كىگىز-پالاسلار ئۈستىدە شۇ ئائىلىدىكىلەرنىڭ
بەرى ئورۇن سېلىپ يېتىشاتتى. ئاجىز، سۇس كۆن نۇرى
ئۆگزە ئۈستىگە قويۇلغان تۈڭلۈكلەردىن ئۆي ئۈستىگە
چۈشۈپ، ئەتراپنى گىرىمسەن يورۇتۇپ تۇراتتى. بۇ تۈڭ-
لۈكلەر بىر تەرەپتىن مورىدىن يانغان ئىسلارنى چىقىرىۋې-
تىش رولىنى ئۆتىسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھەم شامال ئۆتۈ-
شۈپ تۇرىدىغان ئەسلىھە رولىنى ئۆتەيتتى. پاختىلىق
تۆشەك سېلىنغان ئورۇننىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى مەخسۇس
ياسالغان ئورۇندۇق ئۈستىگە يېلىنجاپ تۇرغان چوغ
كۆمۈر قويۇلغان مېتال سەندەللەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان
بولۇپ، ئۇ قىشنىڭ ھەم سوغۇق، ھەم ئۇزاق كېچىلىرىدە
شۇ ئائىلىدىكىلەرنى ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەيتتى. ئۇلار
كېچىدىكى يورۇتۇش ئېھتىياجىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ياغ
قۇيۇپ پىلىك سېلىپ ياندۇرىدىغان ساپال چىراغ، سۇ قاي-
نىتىپ چاي ئىچىش ئۈچۈن شەرق پاسونىدا ياسالغان چەي-
چەگىلىك چۆگۈن، ساپال تاۋاقلارنى ئىشلىتەتتى. ئۇنىڭ
بەرى ئاشۇ سارتلارنىڭ ئائىلە سەرەمجىنى بولۇپ ھېساب-
لىناتتى. بۇلارغا يەنە كەتمەن، كېۋەز تېرىشقا ئىشلىتىلىدى-
غان ئادەتتىكى سايمان قاتارلىقلارنى قوشقاندا ئوتتۇراھال
بىر ئائىلىنىڭ ھەممە بىساتى پەقەت ئاشۇ نەرسىلەردىنلا
ئىبارەت ئىدى.

قەشقەرلىك سارتلارنىڭ يېمەك-ئىچمىكىمۇ بەك
ئاددىي بولۇپ، كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىدىغان ئوزۇقلۇق ما-
تېرىيالى قوي مېيى ۋە باش پىياز قاتارلىقلار ئىدى. ئۇلار
بارلىق غىزالىرىغا ئاشۇ ئىككى خىل ماتېرىيالنى قوشۇپ ئىس-
تېمال قىلاتتى. ياز پەسلىدە بولسا ئاساسلىقى مېۋە-چېۋە،
كۆكتاتلارغا تايىنىپ جان باقاتتى. شورپا، گۆشلۈك تائاملار،
بولۇپمۇ قاقلاپ پىشۇرۇلغان كاۋاپلار ئۇلارغا ئاز نېسىپ بو-
لىدىغان لەززەتلىك نازۇ نېمەتلەر ئىدى.

بۇ شەھەردىكى سارتلار بىرئاز ھۇرۇن كېلەتتى، يې-
نىدا بىر تەڭگە پۇل بولسىلا شۇنىلا خەجلەپ كۈن ئۆتكۈ-
زىدىغان، ئىش بىلەن خۇشى يوق ئادەملەر ئىدى. قوغۇن
پىشقان چاغلار پۈتۈن يىل ئىچىدىكى ئەڭ خۇشاللىق
مەزگىل ھېسابلىناتتى. بۇ چاغدا ئۇلار ھېچقانداق ئىش
بىلەن مەشغۇل بولماي، پۈتۈن كۈنبويى ئاشۇ ئاجايىپ
لەززەتلىك مېۋىلەر بىلەن ئوزۇقلىنىپ يۈرۈشەتتى. مەن
شۇنى بىلىپ يەتتىمكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوغۇنلارنىڭ
تەمى باشقا ھەرقانداق جايدىكى قوغۇنلارنىڭ تەمىدىن
تاتلىق ئىكەن، قوغۇن پىششىقدا بۇ يەردىكىلەرنىڭ
خۇشال كۈلكە، ناخشا-چۇقانلىرى ئۈزۈلۈكسىز ياڭراپ
تۇراتتى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا ئۇلاردا مەنىۋى ئوزۇق
كەم، مەدەنىيەت سەۋىيە نىسبەتەن تۆۋەن ئىكەن. ئۇلار
«قۇرئان كەرىم»نى پەقەت يېنىدىن ئاجراتمايدىكەن.
ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ ناھايىتى موللۇقىغا قاراپ،

غايىۋى دۇنياغا ئىنتىلىش روھىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى ھېس
قىلدىم. ئۇنداق بولمىغاندا تەرەپ-تەرەپتە ئايلىنىپ
يۈرۈپ ۋايىزلىق قىلىدىغان مەدداھلار بۇ يەردە مۇنداق
ئالقىش ۋە مۇۋەپپەقىيەتكە سازاۋەر بولمىغان بولاتتى. بۇ
مەدداھلار كوچا دوقمۇشلىرىدا، كەڭ مەيدانلاردا ئۆزلىرى-
نىڭ تەڭداشسىز نۇتۇق قابىلىيىتى بىلەن قەدىمكى دەۋر-
لەردىكى شانلىق قىسسەلەرنى ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ سۆز-
لەيدىغان بولسا، نۇرغۇنلىغان قېرى-ياش، ئۇلۇغ-ئۇش-
شاقلارنى بىردەمدىلا يانلىرىغا يىغىپ، ئۇلارنىڭ دىققىتىنى
ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىۋالاتتى. مەدرىسلەردە (كونىچە مەك-
تەپلەر ـ ت) ئوقۇش يېشىدىكى باللارغا پەقەت خەت
تونۇش ھەم كىتاب ئوقۇشتىن ساۋات بېرىلەتتى. بۇلارنىڭ
بىردىنبىر ئوقۇش قورالى «قۇرئان كەرىم»نىڭ مۇناس-
ۋەتلىك سۈرە-ئايەتلىرى، دىنغا ئائىت كىتابلار بىلەن شې-
ئىرلار توپلاملىرى ئىدى.

جۇڭگو قوشۇنلىرى سېسىق نامى پۇر كەتكەن
يېڭى شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بىر جايدىكى قارارگاھتا
تۇرىدىغان بولۇپ، ئەسكەرلىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ
ئەمەس ئىكەن، بىراق ئۇلارنىڭ ھەممىسى زەھەرگە
خۇمار بولۇپ قاپتۇ. شۇ ئەتراپتا تۇرۇشلۇق ئاھالىلەر-
مۇ ئەپيۇنكەشلىكنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ئامانلىق تاپالماپ-
تۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن بەك
يىراق يەردىكى بۇ ئۆلكىدە ئاللىقاچان جاكارلانغان
ئەپيۇن چېكىشنى چەكلەش بۇيرۇقى بىر پارچە كېرەك-
سىز قەغەزگە ئايلىنىپ، ئۆز رولىنى يوقاتقان بولسا
كېرەك.

قەشقەر ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ زور
تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ
غەربىي تەرىپى پامىر ئېگىزلىكى بىلەن، شىمالىي تەرىپى
تەڭرىتاغ تىزملىرى بىلەن، جەنۇبىي تەرىپى ئالتۇنتاغ
(قاراقۇرۇم تېغى دەپ ئېلىنىشى كېرەك ئىدى ـ خەنزۇچى-
غا تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ ئىزاھاتى) بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ.
نۇرغۇن ئېگىز تاغلاردىن شىددەت بىلەن ئېقىپ چۈشكەن
سۇلار ئاخىرىدا يىغىلىپ، بىردىنبىر چوڭ دەريا تارىم دەر-
ياسىغا قوشۇلۇپ، ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاز بولغان بۇ
كەڭ زېمىنغا ھاياتىي كۈچ بەخش ئېتىدۇ. قار-مۇزلار ئې-
رىيدىغان پەسىلدە تارىم دەرياسى سۇغا تولۇپ، شەرققە
قاراپ ئۆركەشلەپ ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، ئاياغ
ئېقىمىغا كەلگەندە سۇ مىقدارى بارا-بارا ئازلاپ، ئاخىرىغا
بارغاندا قۇرۇپ كېتىدۇ. لوپنۇر كۆلى قەشقەرنىڭ شەرق-
گە ــ نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان. بۇ
يەرنىڭ تۇپرىقى جۇڭگونىڭ شىمالىي سېرىق تۆپىلىكىدىكى
يەرلەرگە ئوخشاش ئەزەلدىن مۇنبەت ھەم ئۈنۈملۈك. بۇ
يەرگە تارىم دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرى بويلى-
رىغا جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ ــ بولۇپمۇ قەشقەر، زە-
رەپشان (يەكەن) ۋە خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ قەدىمىي
سۇغىرىش ئىنشائاتلىرىغا تايىنىپ ئاۋاتلاشقان ھەم گۈللەن-
گەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ جايلاردا
ھەر خىل ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلغاندىن باشقا يەنە جە-
نۇبقا خاس مېۋە-چېۋىلەر، بولۇپمۇ ئۈزۈم قاتارلىقلار
كەڭ دائىرىدە تىكىپ ئۆستۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا بۇ
يەرنىڭ پاختا مەھسۇلاتلىرى، قوي-ئۆچكە يۇڭلىرى، خام
مەشۇت يىپلىرى ئاجايىپ داڭلىق. مەن يۇقىرىقى ئەھۋالنى
ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەندىن كېيىن خاتىرە دەپتىرىمگە
«نېمىدېگەن ئۈنۈملۈك تۇپراق-ھە بۇ! مۇبادا مەن ھا-
سامنى مۇشۇ يەرگە سانجىپ تۇرغۇزۇپ قويسام، بىخ
يېرىپ كۆكلەپ بىر يىلدىن كېيىن بىر تۈپ باراقسان دە-
رەخكە ئايلىنىدىكەن ئەمەسمۇ! نېمىنى تىكسەڭ شۇ نەرسە
زايە كەتمەي كۆكلەيدىغان يەركەنغۇ! ...» دېگەن قۇر-
لارنى يازدىم.

تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ چېتىدىكى تاغ تىزملىرى
باغرىغا جايلاشقان قەشقەردىن ئىبارەت بۇ قەدىمىي بوس-
تانلىق جۇڭگو بىلەن ھىندىستان، ئىران ھەم غەرب دۆلەت-
لىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل ئىدى. تارىختا
جۇڭگو «قەدىمىي يىپەك يولى» ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ
مەھسۇلاتلىرىنى ياۋروپاغا ئېلىپ باراتتى. پەقەت مۇشۇ
ئۇلۇغ بىر يول (ئۆتكەل) بولغانلىقى ئۈچۈن زامانىۋى مە-
دەنىيەتنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ۋە يۇنان-رۇمدىن ئىبا-
رەت قەدىمىي ئۈچ چوڭ دۆلەت ياراتقان شانلىق سەمەرد-
سى ئۆزئارا ئۈچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئىدى.
بۇددا دىنى بىلەن خرىستىيان دىنىمۇ مۇشۇ يىپەك يولى
ۋە دېڭىز يولى ئارقىلىق جۇڭگو مەركىزىي سۇلالىلىرىغ-
چە تارقالغانىدى.

خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: ئېرشادىي
(ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىر-
لەشمىسىدە)

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» ۋە قومۇل شىۋىسى

ئۆمەر ئالىپ

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

57. بوقۇردى «دىۋان»دا «(368-3) يونىدى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە ياغاچنى ياكى باشقا شۇ خىلدىكى نەرسىلەرنى چوڭقۇرراق كېسىش، يونۇشقا قارىتىلغان.

58. بىرىنىڭ «دىۋان»دا «(504-3) بىر ئوق يېتىم يەر» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە « ئۇ نەرسە بىرىنىڭ يېرىدە قالدى» دېگەندەك.

59. بوجۇما «دىۋان»دا «(1175-3) بوغجۇما، بوخچا» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە ئېرىدىن يامانلىغان ئاياللار كىيىم-كېچەكلەرنى بىر رەختكە ئوراپ چىگىپ، ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ماڭغان بولسا، «يامانلاپ بوجۇمىسىنى كۆتۈرۈپ مېڭىپتۇ» دەيدۇ. بوجۇما — گۈل كەشتىلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئالاھىدە رەختتە ئىشلىنىدۇ.

60. بۆزلەندى «دىۋان»دا «(272-3) بۇ سۆز قومۇل شىۋىسىدە ئەينەن ساقلانغان. مەسىلەن: باللارنىڭ ئىگىن-ئاياغلىرى توپىغا بۆزلىنىپ كەتتى، دېگەندەك.

61. بار «دىۋان»دا «(595-3) بارلىق، قولىدا بار، باي» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدىمۇ مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

مەسىلەن: قول ئىلكىدە بار ئادەم (باي ئادەم)

«بارغا باتۇر» (ماقال)

62. بىلىش «دىۋان»دا «(475-1) تونۇش-بىلىش» دەپ ئىزاھلانغان، بۇ سۆز قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

63. بىلە «دىۋان»دا «(1–561) بىرلە، بىلەن» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «ئەمەت بىلەن بازارغا باردىم» دېگەندەك سۆزلەر ئۇچرايدۇ.

64. بۇلاق «دىۋان»دا «(1–492) بىر تۈرك قەبىلىسىنىڭ نامى، ئۇلارنى قىپچاقلار ئەسىر ئالغانىدى. كېيىن ئۇلۇغ تەڭرى ئۇلارنى قۇتقازدى ۋە ئۇلار ‹ئەلكە بۇلاق› دەپ ئاتىلىدىغان بولدى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

قومۇل شىۋىسىدە «ئەلكە»، «ئەلكە بۇلاق» دېگەن سۆزلەر كۆرۈلىدۇ. بۇلار يەر ناملىرى بولۇپ، تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە.

«ئەلكە بۇلاق»، «ئەلكە» سۆزى قومۇل خەلق ناخشىلىرىدا بار:

«قوش سوغامدا سۇ ئەپكەلدىم
ئەلكە بۇلاقتىن.
سەن يارىمنى دەپ كەلدىم
شۇنچە يىراقتىن».
«ئەلكىدە تاۋۇز تىرىپ قاپاق باراڭلىق قىلدىلا،
يار ئۇستىگە يار تۇتۇپ ئەجەب ساراڭلىق قىلدىلا».

65. بۇگۇر «دىۋان»دا «(1–468) كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئېلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە، بۇ يەر چېگرا» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

قومۇلنىڭ توغۇچى دېھقانچىلىق مەيدانىدا «بۇگۇر» دېگەن ئەترەت بار ھەم «بۇگۇر» بىلەن قارلۇق غولىنىڭ ئارىلىقىدا بۇددا دىنى دەۋرىدىكى بىر قەلئە خارابىسى بار.

پ

66. پو «دىۋان»دا «(3–286) بۇغ، ھور، قازاننىڭ ھورى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىمۇ ئوخشاش. مەسىلەن: ئوتنى ئۇلۇغ قالاپتىمەن، قازاندىن كۆچلۈك پو (ھور) چىقتى. بۇ ئۇنىڭ پوسنى قويدى (ئىدىيوم، يامنى ئاچتى مەنىسىدە).

67. پۇلدى «دىۋان»دا «(3–368) پىشۇردى، دۇملەپ پىشۇردى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىمۇ «دىۋان»دىكىگە ئاساسەن ئوخشاش «ئۆينى ئىسقا پۇلدى» دېيىلسە، ئىسقا توشۇپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، كەندىرنى ياغ باسماقچى بولسا، ئۇنى يىرىكرەك تاشتىن ئۆتكۈزۈپ، داشقازاندا پۇلايدۇ (دۇملەيدۇ). ئاندىن ياغ باسسا، چىققان ياغ تەملىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ.

68. پوشكال «دىۋان»دا «(1–628) پوشكال بىر خىل يۇپقا نان، خاقانىيە تىلىدا» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ يىل 93 ياشقا كىرگەن ئانام «ياپما قىلىپ بېرەي» دېمەيدۇ، بەلكى «پوشكال يېيىپ بېرەي» دەيدۇ. ئاپامنىڭ پوشكال قىلىش ئۇسۇلى مۇنداق: پېتىر خېمىرنى ئۇنى خالو (نوغۇچ)تا بىر قانچە بۆلەككە بۆلۈپ يۇپقا يايدۇ. ئاندىن ئۇنى قازاندا چوۋارتىدۇ. گۆش ئاساسەن پىشقاندا چوۋارتىلغان خېمىرنى مايلاپ گۆشنىڭ ئۈستىگە ياپىدۇ. پىشقاندا خېمىر كاللەكلەشمەيدۇ، ۋاراق-ۋاراق چىقىدۇ. بۇنداق ئۇسۇلدا قىلىنغان پوشكال بەك مەززىلىك بولىدۇ. بۇ تاماق ھازىر «قومۇل ياپمىسى» دېيىلىدىغان بولدى.

دېمەكچىمەنكى، خاقانىيە تىلىدىكى پوشكال بىلەن قومۇللۇقلارنىڭ پۆشكىلى ئوتتۇرىسىدا يېقىن مۇناسىۋەت بار، ئوخشايدىغان يېرىمۇ بار.

69. تېزىك «دىۋان»دا «(1–502) تېزىپ كەتمەك، خەلق ئارىسىدا يۈز بەرگەن تېزىش، ۋەھىمە، ئىشتىن قاچىدىغان كىشى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

قومۇل شىۋىسىدە مەنىسى سەل تارايغان بولۇپ، «ئۇ پۇل قوغلىشىپ تۇغقانلاردىن تەزدى» دېيىلسە، تۇغقانلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئايرىلىپ كەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

70. پاچىق «دىۋان»دا «(1–610) پاچىق، پاتقاق، ئوغۇزچە» دەپ ئىزاھلانغان.

ئىچكىلى چاي بولسىچۇ،
ئوينىغىلى يار بولسىچۇ.
سېنىڭدە يار بولغۇچە،
پاچىق بىلەن لاي بولسىچۇ؟

قومۇل شىۋىسىمۇ ئوخشاش مەنىدە. ئەمما «پاچىق» سۆزى تام سۇۋۇلىدىغان، ئۆگزىگە ئالىدىغان، تونۇر قىلىشتا تەييارلانغان، كېسەك قۇيۇشتا تەييارلانغان لايغا قارىتىلغان. ئادەملەر ئۆز قولى بىلەن قىلمىغان، تەبىئىي سۇيۇق ھالەتتىكى لايلارنى «پاتقاق» دەيدۇ.

71. پۇچۇق «دىۋان»دا «(1–489) پۇچۇق، كەمتۈك، كېسىلگەن، پۇچۇلغان نەرسە، ھەر قانداق نەرسىنىڭ يېرىمىمۇ پۇچۇق دېيىلىدۇ» دېيىلگەن.

قومۇل شىۋىسىدە شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشاش. مەسىلەن: مەن بۇ رومانىنى چالا-پۇچۇق كۆرگەن، قارىغۇنىڭ نېمىسى بار دېيىلسە، پۇچۇق يارمىقى (يېرىم يارماق) دېگەندەك.

72. چاۋۇش «دىۋان»دا «(1–477) چاۋۇش جەڭلەردە سەپلەرنى تۈزەيدىغان، ئۇرۇش قىلمىغان

چاغلاردا ئەسكەرلەرنى خەلققە زۇلۇم سېلىشتىن چەكلەيدىغان ئەسكەر» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ سۆز ئازادلىقتىن ئىلگىرى پەننىي مەكتەپلەردىكى «سىنىپ باشلىقى»، «كوماندىر» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

ت

73. تۇش «دىۋان»دا «(431-1) تۇش-چۇش سەپەردە دەم ئالىدىغان ئورۇن ياكى ۋاقىت» بۇ چۇشۇش ۋاقتى، چۇش ۋاقتى دېگەن بولىدۇ» دېيىلگەن. قومۇل شىۋىسىدە «دىۋان»دا كۆرسىتىلگىنىگە ئوخشاش ئەينەن ساقلانغان. «تۇشكۇن قىلىدىغان جاي» دېگەن سۆزلەرمۇ بار. بۇ سۆز بىر تەرەپتىن كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان جاي مەنىسىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر جەھەتتىن دەم ئالىدىغان ئورۇن دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

74. تۇم «دىۋان»دا «(438-1) ھاۋانىڭ رەڭگىنى بىلدۈرۈشتە «توق» دېگەن مەنىنى بېرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى سۆز، تۇم قارا ئات» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

75. تەرس «دىۋان»دا «(453-1) تەس، قىيىن» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «تەس، قىيىن» دېگەن مەنىدىن باشقا «تەتۈر» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: چاپاننىڭ ئوڭ تەرسىنى بىلىپ كىيىڭ (تەتۈرسى). ئۇ تەرسا ئادەم (تەتۈر ئادەم) دېگەندەك.

76. تۇشاق «دىۋان»دا «(539-1) تۇشاق-چۇشەك، ئات چۇشكى، ئاتنىڭ ئالدى پۇتىنى چۇشەپ قويىدىغان چۇشەك» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

77. توراق «دىۋان»دا «(611-1) توغراق» دېيىلگەن. قومۇل شىۋىسىدە «غ» ھەرپى چۈشۈپ قالغان ھالدا ئۆزلەشكەن.

78. تۇركۇن «دىۋان»دا «(575-1) ئۇرۇق-ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇق-تۇغقانلارنىڭ توپلىنىدىغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

قومۇل شىۋىسىدىكى «تۇركۇن» دىۋاندىكى بىلەن ئوخشاش شەكىل ۋە مەنىگە ئىگە بولۇپ، تىل ئىستېمالىدا يالغۇز قوللىنىلمايدۇ. جۈپ سۆز شەكلىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: توي-تۇركۇن دېگەندەك. ئەمما «قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيى» دېگەن نامدا ئىشلىتىلمەيدۇ.

79. تورۇقتى «دىۋان»دا «(158-2) تورۇپ قالدى، يىغلىدى، ئۆيدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە سۆزنىڭ شەكلى ئوخشىسىمۇ مەنىسى ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: «ئانىسىدىن كىچىك قالغان بۇ نارىسىدىگە قاراپ ئىچىم تورۇقتى» دېگەن جۈملىدە «يىغلىغۇم كەلدى» دېگەن مەنە بار.

80. تىقتۇردى «دىۋان»دا «(245-2) تىقتۇردى، ئۈننى چىڭداپ قويدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشاش.

مەسىلەن: ئۇ خالتىسىغا ئۈن تىقتۇردى (چىڭداپ قاچىلاتتى).

81. تۈتتۈردى «دىۋان»دا «(246-2) تۈتتۈردى-تۈتەقۈزدى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە ئەينەن قوللىنىلىدۇ.

82. تىلدۇردى «دىۋان»دا «(246-2) تىلدۇردى، ئادەم قىيىش تىلدۇردى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. قومۇل شىۋىسىدىمۇ بۇ سۆز شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشاش. مەسىلەن: ئۇ ماڭا قوغۇن تىلدۇردى دېگەندەك.

83. تىندۇردى «دىۋان»دا «(250-2) نەپەس ئالدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدىمۇ بىر ئىش كۆڭۈلدىكىدەك ئورۇندىلىپ، كۆڭۈل خاتىرجەم بولغانلىق مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ ئۆيلىنىپ كۆڭلىنى تىندۇردى.

84. تۇرغۇزدى «دىۋان»دا «(252-2) تۇرغۇزدى، قوپقۇزدى، قوپاردى» دەپ ئىزاھلىغان.

قومۇل شىۋىسىدىمۇ بۇ سۆز شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

85. توشقۇردى «دىۋان»دا «(253-2) توشقۇردى، توشقۇزدى» دەپ ئىزاھلىغان.

قومۇل شىۋىسىدىمۇ شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشاش.

86. تىشلەتتى «دىۋان»دا (502-2) تىشلەتتى، چىشلەتتى» دەپ ئىزاھلىغان.

بۇ سۆز شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

87. تېيىنتى «دىۋان»دا «(482-2) تايدۇردى، يالتايدى» دەپ ئىزاھلىغان.

قومۇل شېۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

88. تەپچىنتى «دىۋان»دا «(482-2) تەپچۇتۇپ تىكئۆەردى» دەپ ئىزاھلىنغان.

قومۇل شېۋىسىدىمۇ ئىككى پارچە رەختنى جۈپلەپ، تەگلەشتۈرۈپ قولدا تىكىش «تەپچىپ تىكىش» دېيىلىدۇ. ئىككى پارچە رەختنى تەگلەشتۈرۈپ قىرغىقىنى يۇمۇپ تىكىش «يۆرمەپ تىكىش» دېيىلىدۇ.

89. تۇشۇردى «دىۋان»دا «(103-2) تۇشۇردى، چۈشۈردى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شېۋىسىدە شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئەينەن ساقلانغان.

90. تۆگۈردى «دىۋان»دا «(111-2) تەگدۈردى، تەگكۈزدى، يەتكۈزدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شېۋىسىدىمۇ ئوخشاش ساقلانغان.

91. تۇش «دىۋان»دا «(172-3) تۇش، ئۇدۇل، بىر نەرسىنىڭ تۇشى، ئۆيىۇمىنىڭ تۇشى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

قومۇل شېۋىسىدە «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش شەكىل ۋە مەنىگە ئىگە.

مەسىلەن: «ئەر ئەرگە تۇش، يولۋاس تاغقا» (ماقال).

بىر كۈنى تۇش بوپ قالۇرمىز (ئۇدۇل).

ئەمما «ئۆيىۇمنىڭ تۇشى» دەپ كەلمەيدۇ.

92. تۆش «دىۋان»دا «(173-3) كۆكرەكنىڭ ئوتتۇرىسى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شېۋىسىدىمۇ ھايۋانات ۋە ئادەملەرنىڭ كۆكرىكىنىڭ ئوتتۇرىسىنى تۆش دەيدۇ، مەسىلەن: يالاڭ تۆش (گاداي، ئىدىيوم) قوينىڭ تۆشى.

«ئاتلارنى توقۇپ قويدۇق تۆش ئۇۋۇلاگىنى تارتماي،

بۇ دەرتلەرنى كىم تارتسۇن، سېنىڭ بىلەن مەن تارتماي».

93. تىش «دىۋان»دا «(173-3) تىش، ئادەم ۋە باشقىلارنىڭ چىشى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شېۋىسىدە «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش قوللىنىلىدۇ.

94. توغ «دىۋان»دا «(175-3) توزان، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ-توزان» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شېۋىسىدە ئۆينى توغ-تۇمان بېسىپ كەتتى، (چاڭ-توزان) ئۆزىگە توغ قوندۇرماسلىق (ئىدىيوم) «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

«ئاندا يارىم كېلىدۇ

توققۇز داۋانلارنى داۋاپ.

ئاي يۈزىگە توغ قونۇپتۇ

يامان ئاتلارنى ساۋاپ».

95. تىشى «دىۋان»دا «(310-3) tixi تىشى-چىشى، ھەر قانداق نەرسىنىڭ ئەركەك-چىشىسى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شېۋىسىدە:

«قىي قى... قىزىل مۇرا، ئەركەك، تىشى

سوغۇن بىلەن نان بېرىدۇ مەزلۇم كىشى» دېگەن «رامزان قوشقى»دا «تىشى» دېيىلگەن.

96. تۆگە «دىۋان»دا «(317-3) ئاقلانغان تېرىق، سۆك، ئوغۇزچى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شېۋىسىدە تۆگە — ئاقلانغان تېرىقتا ئېتىلىشتىدىغان بىر خىل تاماق.

مەسىلەن: «تۆگە ئىچتىم توق، يۆگۈرۈپ قويسام يوق» دېگەندەك.

97. تېقي «دىۋان»دا «(313-3) «تېخى، يەنە، بىللە» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇلدا «تېقي» بىر چوڭ جەمەتنىڭ لەقىمى (مەن ئاشۇ جەمەتتىن).

98. تەلۋە «دىۋان»دا «(320-3) ئەخمەق، ھاماقەت، ئوغۇزچى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شېۋىسىدە «تەلۋە، دىۋانە، ھېلىم دىگانە» دېگەن تەمسىل بار. بېدىنىنىڭ ياۋىسىنى تەلۋىيدە (بېدە) دەيدۇ. «يەتتە ئۇرۇقنى تونۇمىغان ئۆي تەلۋە» دېگەن گەپمۇ بار. يۇقىرىقىلار «دىۋان»دىكىگە تامامەن ئوخشاش مەنىدە.

قاخ قوشقى:

«ياغلىقىم بىتەر-بىتەر،خەقلەر كۆرسە نېمە دەر،

بىلگىنى دەردى بار دەر، بىلمىگەنلەر تەلۋە دەر».

99. توش «دىۋان»دا «(226-3) تاۋۇش، تىۋىش، شەپە» دەپ ئىزاھلانغان.

«يانچۇقۇمدا داچىنىم، چىڭغىرايدۇ توش قىلىپ،

كېتەركەن خەقنىڭ يارى بىردەم كۆڭۈلنى خۇش قىلىپ».

قومۇل شېۋىسىدە ئادەمنىڭ توشى كېلىۋاتىدۇ (شەپىسى).

ئۈن-توش يوقمۇ؟ (تىۋىش).

100. تايدۇردى «دىۋان»دا «(266-3) تايدۇردى، تېيىلدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان.

«تايدۇردى» دېگەن سۆز قومۇل شېۋىسىدە «يالتايتتى» دېگەن مەنىدە. ئەمما «تېيىلدۇردى» دېگەن

مەنىدە كەلمەيدۇ. مەسىلەن: ئۇ مېنى ماشىنا ئېلىشتىن تايدۇردى (يالتايتتى).

101. تۇر، تۇرا «دىۋان»دا «(305ـ3) تۇرا، دۈشمەندىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان ھەرخىل ۋاسىتىلەر» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇلدا «تۇرا» كۆپ، 70 تىن ئارتۇق «تۇرا» بار. قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزىسىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى كەنت، مەھەللىلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «تۇرا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: تۇرۇغا چۈشۈپ چىقتىم دېگەندەك. مەسىلەن: پالچانتۇر (يېزا نامى)، ئاياق تۇر، ئەلكە تۇر، بوچى تۇر، قاغا تۇر... ساڭتۇر (خوتۇنتام كەنتىدە).

102. تۈندى «دىۋان»دا «(372-3) تۈندى ئۇ مۇندا تۈندى، يەنى مېنىڭ يېنىمدا تۈندى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدىمۇ شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشاش.

تۈنەش ـــ ئۇخلىماي بىر ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ بىر كېچىنى ئۆتكۈزۈش مەنىسىدە.

103. تاۋا كۆردى «دىۋان»دا «(439-3) تاۋلىدى، تاپا قىلدى، تاپاـ تەنە قىلدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدە «تاۋا كۆردى» دېگەن سۆز «مەسخىرە قىلدى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «تاۋا يولى تار» دېگەن ماقالمۇ بار.

104. تاغىل «دىۋان»دا «(499-3) ئالدىنقى پۇتلىرىدا يولـ يول سىزىقلار بولغان كېيىك» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدە سۆزنىڭ شەكلى «دىۋان»دىكىدىن ئازراق پەرقلەنسىمۇ مەنىسى ئوخشاش.

مەسىلەن: ئاۋۇ جايدا ئالاـ تاغىل بىر نەرسە كۆرۈنىدىغۇ؟

تاغىل مۈشۈك (بەدىنى يولـ يول سىزىقلىق مۈشۈك).

105. تۆشەك «دىۋان»دا «(503-1) ئورۇنـ كۆرپە» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇلدا بۆشۈكنىڭ تاختىيى ئۈستىگە يۇڭ ياكى پاختىدىن قىلىن بىر قەۋەت كۆرپە تەييارلىنىدۇ. بۇ قومۇل شۋىسىدە «يەر تۆشەك» دېيىلىدۇ. بۇ «يەر تۆشەك»نى «ئوردا» دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئوردا» دېگەندەك بۆشۈكتىكى بوۋاق «پادىشاھ» قاتارىدا چوڭ سانىلىپ، ياتقان يېرى «ئوردا»غا ئوخشىتىلغان.

يۇقىرىقى بايانلار «دىۋان»دىكى بىلەن تامامەن ئوخشاشلىقنى كۆرسىتىدۇ.

106. تاڭزىماق «دىۋان»دا «(536-3) ئېسىلماق، كۆپمەك» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدە «چىڭقىلماق» دېگەن مەنىدە بولۇپ، مەسىلەن: بېشىم تاڭزىپ (چىڭقىلىپ) ئاغرىۋاتىدۇ، دېگەندەك.

107. تۇشۇردى «دىۋان»دا «(103-2) تۇشۇردى، چۈشۈردى، چۈشۈرۈپ قويدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدە «تۇشۇردى» دېگەن سۆز «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

مەسىلەن: ئۇلار ماشىنىدىن يۈك تۇشۇردى.

108. تامدۇردى «دىۋان»دا «(249-2) تامغۇزدى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شۋىسىدە «ت» تاۋۇشى «د»غا ئالماشقان.

109. تۆكتۈردى «دىۋان»دا «(246-2) تۆكتۈردى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شۋىسىدە مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئوخشاش كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئېتىزغا قۇم تۆكتۈردى.

110. توشقۇردى «دىۋان»دا «(253-2) توشقۇردى، توشقۇزدى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شۋىسىدە «q» تاۋۇشى «k»غا ئالماشقان.

111. تۇرغۇردى «دىۋان»دا «(252-2) تۇرغۇزدى، قوپقۇزدى، قوپاردى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدە شەكىل ۋە مەنە جەھەتتىن ئوخشاش ساقلانغان.

مەسىلەن: ئۇ مېنى ناھايىتى قىيىندا ئورنۇمدىن تۇرغۇردى.

112. تۆگۆردى «دىۋان»دا «(111-2) تەگدۈردى، تەگكۈزدى، يەتكۈزدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شۋىسىدە بۇ سۆز شەكىل جەھەتتىن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، مەنىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش.

113. تېرەن «دىۋان»دا «(505-3) تېرەن، چوڭقۇر، تېرەن دېڭىز. ئوغۇزلار ھەر قانداق چوڭقۇر ۋە چوڭ نەرسىنى ‹تەرىڭ› دەيدۇ. كەڭ سايلارنى ۋە ئۇزۇنغا سوزۇلغان يوللارنى ‹تەرىڭ ئورى› دېيىش شۇنىڭدىن قالغان» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. قومۇل شۋىسىدىكى تېرەن ـــ چوڭقۇر دېگەن مەنىدە بولۇپ،

بىلىمى چوڭقۇر ئالىملارنىمۇ «تېرەن موللا» دەپ ئاتاش مەۋجۇت. ئەمما كەڭ ساي، ئۇزۇن يوللارنى «تېرەن» دېمەيدۇ.

114. تورا «دىۋان» «(3-379) توغرا، ئەت (گۆش) توغرىدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە «غ» ھەرپى چۈشۈپ قالغان. مەنىسى توغرا. «غ» تاۋۇشىنى چۈشۈرۈپ قويۇش قومۇل شىۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى.

115. تولاق «دىۋان»دا «(2-420) تولغاق، جاپا. بۇ سۆزنىڭ ئەسلىي مەنىسى «تولغاق»دۇر. ئۇنىڭ قارنى تولغىدى، يەنى قورسقى تولغاپ ئاغرىدى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن.

قومۇل شىۋىسىدە قورساقتىكى ھامىلىنىڭ تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرى قورساقنىڭ ئاغرىقى «تولاق» دېيىلىدۇ. بۇ سۆزدىمۇ «غ» ھەرپى چۈشۈپ قالغان.

116. تولا «دىۋان»دا «(2-420) تولغا، بۇرا» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە «غ» چۈشۈپ قالغان بولۇپ، مەسىلەن: ماشىنىنىڭ رولىنى ئوڭغا تولا (تولغا، بۇرا) دېگەندەك.

117. توڭگۇز «دىۋان»دا «(2-502) توڭگۇز. قومۇل شىۋىسىدە دىۋاندىكىگە شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشاش.

118. تۆلۈكلىك «دىۋان»دا «(1-504) ئېغىز، تۆشۈك، جىرا» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل ۋىلايىتىنىڭ ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن باغداش ئەترىتىگە چىقىدىغان يولدا بىر تاغ ئېغىزى بار. بۇنى «تۆلۈكلىك» دەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى «تېلىك» بولۇپ، «ئېغىز» مەنىسىدە.

119. تۇرپىك «دىۋان»دا «(1-622) تۇرپىك، چوسپا» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

120. تۆگەن «دىۋان»دا «(3-412) داغلىماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ دېيىلگەن. قومۇل شىۋىسىدە «تۆگەن» سۆزى باشقا مەنىدە بولۇپ، خى (ئەرمەن) دېگەن ئوتنى 6-ئاينىڭ 6-كۈنى يىغىپ، قۇرۇتۇپ بارماقتەك چوڭلۇقتا پىلىك قىلىپ ياسايمىز. بۇ «تۆگەن» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ بىر خىل ئىسسىق ئۆتكۈزۈپ داۋالاش ئۇسۇلىدۇر. بۇنى جۇڭگو تېبابىتىدە ۋە مىللىي تېبابەتتىمۇ قوللىنىدۇ.

121. تۆزمەك «دىۋان»دا «(3-253) ئېچىرقىدى» دەپ ئىزاھلىغان.

قومۇل شىۋىسىدە «ئېچىرقاش» مەنىسى يوق بولۇپ، «كۆنۈش» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇ بۇ يەرنىڭ سۇيىگە تۆزمىدى (كۆنمىدى).

122. تۇتۇش «دىۋان»دا «(1-492) پىچۇۋېتىلگەن، ئاختا» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە «تۇتۇش» سۆزى «خەتنىسىنى قىلىش» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ يىلتىزى بۇيرۇق پېئىل «تۇت» دۇر.

123. تەيزاڭ «دىۋان»دا «(3-170) يايلاق ئىسمى» دەپ كۆرسىتىلگەن. قومۇل ۋىلايىتىنىڭ توغۇچى دېھقانچىلىق مەيدانى بۇگۇر ئەترىتىنىڭ شەرقىدە «تەيزاڭ» دېگەن ئۆستەڭ بار. ئىككى تەرىپى شۇنداق بولاقلىق بولۇپ، مال-ۋارانلار ئوتلاشقا بولىدىغان جاي.

124. تۇنجۇقتى «دىۋان»دا «(2-329) تۇنجۇقتى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە تامامەن ئوخشاش ساقلانغان.

125. تۇشلاتتى «دىۋان»دا «(2-500) ئۇدۇللاتتى، ئۇدۇل قىلدۇردى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

126. تىن «دىۋان»دا «(3-187) تىلەك، ئارام ئالغان، بىكار» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش. مەسىلەن: تىن تاپمىغۇر (بىكار تۇرماس).

127. تاز «دىۋان»دا «(3-203) ئۆسۈملۈك ئاز ئۈنىدىغان، زەي، شورلۇق يەر» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شەھىرىنىڭ راھەتباغ يېزىسىدا «تازتۇر» دېگەن مەھەللە بار. بۇ جايدا تاز ئادەم يوق. ئەينى چاغدا زەي، شورلۇق بولۇپ، «تۇرا»سى بار. شۇڭا «تاز تۇر» دەپ ئاتالغان.

128. تايغان «دىۋان»دا «(3-240) تايغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

129. تاندى «دىۋان»دا «(3-255) تاندى. ئۇ قەرزدىن باشقا نەرسىلەردىن تاندى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش.

130. تۇيدۇردى «دىۋان»دا «(3-267) تۇيدۇردى، بىلدۈردى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئەينەن ئىشلىتىلىدۇ.

131. تۆۋە «دىۋان»دا «(3-298) تاغ تۆپىسى»

دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە ئۆينىڭ ئۆگزىسى، تۆۋىسى (تۆپىسى) دېيىش ئادەتلەنگەن. «دىۋان» دىكىگە ئوخشاش «تاغ تۆپىسى» دېيىلىدۇ. ئەمما «ئۆينىڭ تۆۋىسى» دېگەندەك «تاغ تۆۋىسى» دېيىلمەيدۇ. «تاغ تۆپىسى» دېيىلىدۇ.

132. تەگدى «دىۋان»دا «(3−396) تەگدى، خاپا قىلدى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە ئۆتكەن كۆڭۈلسىز ئىشلارنى قايتا تىلغا ئېلىپ ئاچچىقلىنىش «تەگەش» مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر «تەگىشىپ قالدى» دېيىلسە، «تاكاللاشتى، بىر-بىرى بىلەن ئاچچىقلىشىپ قالدى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

133. تىشلىدى «دىۋان»دا «(3−402) تىشلىدى چىشلىدى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئەينەن ساقلانغان.

134. تەڭ «دىۋان»دا «(3−485) تەڭ، باراۋەر، تەڭتۇش دېگەن سۆز مۇشۇنىڭدىن ئېلىنغان» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

«نان تەڭ، ئاش تەڭ، سول نېمىشقا كەڭ» خەلق ماقالىسى.

135. تۆرەلدى «دىۋان»دا «(3−358) تۆرەلدى، يارىتىلدى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «ھارامدىن تۆرەلگەن» دېگەن سۆز بار.

136. تېش «دىۋان»دا «(3−594) خاتىرجەم، تېچ» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ ئوخشاش. كونا ئادەملەر «تېش قوندىلامۇ ؟»، «تېش ئامان تۇرۇۋېتىلا» دېگەندەك سۆزلەر كۆرۈلىدۇ. ئەدەبىي تىلدا «تىنچ» دېگەن مەنىدە.

137. تېپەك «دىۋان»دا «(1−501) تەپكۈچ، تېپىك» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «باللار تېپەك (تەپكۈچ) ئوينىدى، ئۇنى بىر تېپەك تەپتىم» دېگەن سۆزلەر كۆرۈلىدۇ. دىۋاندىكىگە سۆز شەكلى بىر ئاز ئوخشىمايدۇ، مەزمۇن ئوخشاش.

138. تاتتىق «دىۋان»دا «(1−530) تېتىق، تاتلىق» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ سۆز قومۇل شىۋىسىدە «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش. تاتتىق قوغۇن. بوۋا «تاتاق» بەر (باللار تىلى).

139. تۇسقا «دىۋان»دا «(1−553) يولغا چىققان تۇغقان ياكى تونۇشلارغا يوللۇق ئۈچۈن بېرىلىدىغان يېمەكلىك» دەپ ئىزاھلانغان. «دىۋان»دىكى «تۇزغۇ» دېگەن سۆز قومۇل شىۋىسىدە «تۇسقا» دېگەن شەكىلدە ئۇچرايدۇ. بىرەر كىشى سەپەرگە چىقىش ئالدىدا بىرەر كۆڭۈلنى رەنجىتىدىغان گەپ-سۆز ئاڭلاپ قالسا، بۇ بىر «تۇسقا» بولدى دەپ خۇرسىنىدۇ. قومۇل شەھىرى شەھەر ئىچى يېزىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە «تۇسقا» دېگەن كونا بېكەت خارابىسى بار.

140. تومو «دىۋان»دا «(1−583) تومۇ، زۇكام» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە سۆز شەكلىدە ئازراق ئوخشىماسلىق بار، ئەمما مەنىسى «دىۋان» دىكىگە ئوخشاش.

141. تىرماق «دىۋان»دا «(1−611) تىرماق، يىرتقۇچ ھايۋان، قۇشلارنىڭ چاڭگىلى» دەپ ئىزاھلانغان. «دىۋان»دا يەنە «قارغاق تىرمىقى» دېگەن ئۆسۈملۈك بار، دېيىلگەن.

قومۇل شىۋىسىدە «بۈركۈت چاڭگىلى» دېيىلىپ، بۇ يەردىكى «چاڭگال» سۆز پەقەت يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ تىرنىقىغىلا قارىتىلغان. ئادەتتە «مۈشۈك تىرنىقى»، «ئادەم تىرنىقى» دېيىلىدۇ، قومۇل جاڭگاللىرىدا «قاغا تىرمىقى» دېگەن تىكەنلىك ئۆسۈملۈك بار.

142. تارغاق «دىۋان»دا «(1−611) تاغاق دېيىلگەن. قومۇل شىۋىسىدە «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ. «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

143. تىرگەن «دىۋان»دا «(1−576) ھەر قانداق توپلانغان نەرسىگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ» دېيىلگەن. قومۇل شىۋىسىدە ئېرىق-ئۆستەڭلەرگە لاۋا-لۇقىلار توپلىنىپ، سۇنىڭ راۋان ئېقىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. مانا مۇشۇ لاۋا-لۇقىلار «تىرگەن» دېيىلىدۇ.

144. تەشكۈت «دىۋان»دا «(1−589) بىر نەرسىنىڭ ئورنىغا بېرىلگەن بەدەل» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە مەزمۇنى «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش، سۆز شەكلىدە ئوخشىماسلىق مەۋجۇت.

145. تەڭنە «دىۋان»دا (1−566) قومۇل شىۋىسىدە ياغاچنى ئويۇپ ياسىغان ئاشخانا جابدۇقى تەڭنە دېيىلىدۇ. قومۇل شىۋىسىدە «ڭ» تاۋۇشى «دىۋان»دىكى «گ» بىلەن ئالماشقان.

146. توقا «دىۋان»دا «(1−556) تاۋار-تۇرقا» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش جۈپ سۆز شەكلىدە كېلىدۇ.

147. تۆتۈر «دىۋان»دا «(1−548) ھەر نەرسىنىڭ

تەتۈرى» دەپ ئىزاھلانغان.

قومۇل شىۋىسىدە سۆزنىڭ شەكلىدە ئازراق ئوخشىماسلىق مەۋجۇت بولۇپ، مەنىسى ئوخشايدۇ. مەسىلەن: بۆكنى تۆتۈر كىيىپتۇ دېگەندەك.

148. تۆلەك «دىۋان»دا «(537−1) تۆلەم» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە بىر قوي تۆلەككە قالدىم (تۆلەمگە) دېگەندەك سۆزلەر كۆرۈلىدۇ.

149. تېتىق «دىۋان»دا «(530−1) تېتىق، تاتلىق» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «تېتىغى يوق قوغۇن»، «ئاش تېتىغى»(سۇتتىن ئىشلەپ قورۇتولغان يېمەكلىك)، «گېپىنىڭ تېتىغى يوق»(گالۋاڭ) دېگەندەك سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ.

150. تەكەن «دىۋان»دا «(575−1) بىرەر ۋىلايەت ھۆكۈمدارىغا خان تەرىپىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان، مەنىسى ئىتائەت قىلغۇچى» دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. قومۇل شىۋىسىدە «تەكەن خان»، «تەكەن ئايلا» دېگەندەك سۆزلەر كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىسىملار «دىۋان»دىكى «تەركەن» سۆزى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، كىشىلەر خالاپ مۇشۇ ئىسىمنى قويغان.

151. تارخان «دىۋان»دا «(568−1) ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى «بەگ» مەنىدىكى مەنسەپ نامى» ئىزاھلانغان. توققۇز ئەۋلاد قومۇل ۋاڭلىرىنىڭ تارىخىدا تۇنجى ۋاڭلىق ئەبەيدۇللا تارخان بەگدىن باشلىنىدۇ.

152. تۆمۈرنە «دىۋان»دا «(522−1) تۆمۈنە» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە سۆزنىڭ شەكلىدە ئازراق پەرق بار، مەنىسى ئوخشاش.

153. تۇگۇم «دىۋان»دا «(520−1) تۇگۈن» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «تۇگۇم تۇگۇلگەندەككىنە (گۈلنىڭ تۇگۇنى) ئېچىلىپ يېشىلگەندەككىنە» دېگەن بېيىت بار. بۇنىڭدىن باشقا «بوغۇمچەك ـ تۇگۇمچەكلەر كۆپىقۇ» دېگەندەك سۆزلەرمۇ بار، بۇ «بوغچا، سومكىلار كۆپىقۇ» دېگەن مەنىدە.

154. تېتىر «دىۋان»دا «(468−1) سۇسىز دەرەخسىز يەر» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدىمۇ «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

155. تۇگۇش «دىۋان»دا «(464−1) تۇكۇچ، چەككۇچ» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ سۆز قومۇل شىۋىسىدە ئارغامچا ياكى يىپنىڭ چىگىلگەن يېرى «تۇگۇش» دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «جولو (ئارغامچا)نىڭ تۇگۇشلىرىنى يېشۋەت» دېگەندەك.

156. تۆرت «دىۋان»دا «(445−1) تۆت. قومۇل شىۋىسىدە «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش. قومۇل شەھرىنىڭ بەزى جايلىرىدا، ئاراتۈرۈكتە ھازىر «تۆت»نى «تۆرت» دەيدىغانلار بار.

تۇغاش «دىۋان»دا «(593−1) يوپۇرماقلىرى سەۋزە گۈلنىڭ يوپۇرماقلىرىغا ئوخشايدىغان ۋە دورا بولىدىغان بىر خىل دەرەخ» دەپ ئىزاھلانغان، قومۇل رايونىدا «توغاش» ئىسىملىك كىشىلەر بار، ئەدەبىي تىلدا «توغاچ» دېيىلىدۇ.

157. تۇتۇش «دىۋان»دا «(476−1) كايىش، قاتتىق گەپ قىلىش» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش. مەسىلەن: ئايشەمنىڭ خۇيى تۇتۇپ قاپتۇ دېگەندەك. ئەگەر بىرەرسى نورمال ئاھاڭدا گەپ قىلغان بولسا، يەنە بىرەرسى توساتتىنلا قاتتىق تەلەپپۇزدا گەپ قىلغان بولسا، باشقىلار شۇ كىشىنى «تۇتۇپ قاپتۇ» دەيدۇ.

158. تارتۇق «دىۋان»دا «(603−1) خاقان چاقىرىقى، خاقاننىڭ بىرەر ئىش سەۋەبىدىن چىقارغان چاقىرىقى» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «سوۋغا ـ سالام»، «مۇكاپات» مەنىسىدە «تارتۇق»نىڭ مەنىسى ئاساسەن «دىۋان»دىكىگە ئوخشاش.

ج

159. جۇت «دىۋان»دا «(494−1) جۇدۇن» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە «جېنىغا جۇت دارىغان» دېگەن سۆز بار. بۇنىڭ مەنىسى «پىششىق، بېخىل» دېمەكچى. تىل ئىستېمالىدا «يوقسىزلىق»نى «جۇتچىلىك» دەپمۇ ئاتايدۇ، شۇنداقلا ئۆيلەر سوغۇق بولۇپ، بەدەنلەر ئىسسىمسا «جۇترەڭچىلىك» دەيدۇ. «جۇدۇنۇمنى قايناتما» دېگەن سۆز غەزىپىمنى، ئاچچىقىمنى كەلتۈرمە، دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

160. جار «دىۋان»دا «(203−3) جار. بالا ـ چاقا» دەپ ئىزاھلانغان. قومۇل شىۋىسىدە « q» تاۋۇشى «ج»غا ئالماشقان بولۇپ، سۆز شەكلىدە ئازراق ئوخشىماسلىق بار، مەنىسى ئوخشاش. مەسىلەن: بىرەر بويتاق ئايالنى بالىسى كۆپ بىرەر ئەرگە تېگەمسەن دېسە، «ۋاي ـ ۋۇي مەن ئۇچارنىڭ (جىق بالىنىڭ) ئىچىگە كىرەلمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ ئۈزۈك تاقاش ئادىتى

گۈلزىبا روزاخۇن

ئۈزۈك دېگەن بۇ ئۇقۇم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك»دا تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئۈزۈك ـــ يەنى بارماققا سېلىنىدىغان ئۈزۈك» دەپ تەبىر بېرىلگەن. مەھمۇد كاشغەرىي يەنە ئۆز ئەسىرىدە ياشىن (چاقماق) سۆزىنى ئىزاھلىغاندا، قاشتېشىدىن ئۈزۈك ياساپ قولغا سېلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ، قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ، بۇ ئۈزۈكنى سالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق، ئۇسسىغاندا ئاغزىغا سالسا ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ»①.

ئارخېئولوگلار يەنە موڭغۇلكۈرە ناھىيەسىدىكى ئۈيسۈنلار قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكتىن بىرنى قېزىۋالغان②. ئىنچىكىلەپ قارايدىغان بولساق بۇ ئۈزۈكنىڭ كۆزى قىزىل ياقۇتتىن ياسالغان، تۆت ئەتراپى يۇملاق ۋە ئۈچبۇلۇڭ شەكىللىك نەقىشلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ساپ ئالتۇندىن نەپىس ئىشلەنگەن③. تەتقىقاتچىلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ ھازىرغىچە تېپىلغان ئۈزۈكلەر ئىچىدىكى ئەڭ سىپتا، كۆركەم ئىشلەنگىنى ئىكەن. كىروران قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ خەنجىن سۇلالىلىرىگە تەۋە ئىككى دانە گۈللۈك مىس ئۈزۈك قېزىۋېلىنغان④. بىرىنىڭ يۈزىگە ئوت-چۆپ نەقىشى چۈشۈرۈلگەن، يەنە بىرىنىڭ يۈزىگە ھايۋانات نەقىشى چۈشۈرۈلگەن⑤. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بىر دانە ئالتۇن ئۈزۈكمۇ كىروران قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بولۇپ، ئەگرى-بۈگرى سىزىقلاردىن تۈزۈلگەن يۇملاق شەكىلدە⑥. يەنە بايىنغولىن چابغا قەبرىستانلىقىدىنمۇ بىر دانە ئۈزۈك تېپىلغان⑦. ئېللىپىس شەكىللىك، كۆزى يېشىل ياقۇتتىن قۇيۇلغان. شىنجاڭدىكى رەسمىي نام بېرىلگەن ئارخېئولوگىيەلىك مەدە-

نىيەتنىڭ بىرى بولغان خوتۇنسۇمۇل چابخا مەدەنىيىتى خارابىلىرىدىن ئۈزۈك قاتارلىق بىر قانچە ھەمدەپنە بۇيۇملارنى تاپقان.

بۇ ئۈزۈكلەرنىڭ نەقىشلىرىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) ئوت-چۆپ، دەل-دەرەخ نەقىشلىرى

تەبىئەتكە چوقۇنۇش — مەدەنىيەت شەكلىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كەڭ مەۋجۇت بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاجىز، كىشىلەرنىڭ بىلىم سەۋىيەسى كەمچىل بولغاچقا، ئەينى دەۋردىكى ئادەملەر ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇنغان. ئوت-چۆپ، دەل-دەرەخلەرگە چوقۇنۇش تەبىئەتكە چوقۇنۇشنىڭ ئىچىدىكى بىر تۈر بولۇپ، بۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپادىسى «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى دەرەخ كاۋىكىدىن قىز چىقىدىغان سۈژىت بۆلىكىدىن كۆرۈۋالالايمىز. كېيىن بارا-بارا تۆمۈر قوراللار ۋە مىس قوراللار دەۋرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

(2) ھايۋانات نەقىشلىرى

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر، جۈملىدىن ئەجدادلىرىمىز «بۆرە»، «شۇڭقار»، «يولۋاس»، «شىر»... قاتارلىق ھايۋانلارنى ئۆزىگە توتېم قىلغانىدى. بۇ توتېم ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقادلار كېيىنكى زامانلاردا تېخىمۇ ئومۇملىشىپ ئوبرازلىق ئۇسلۇبلاردا قىيا تاشلارغا، يۇڭ-توقۇلمىلارغا، مېتال بۇيۇملارغا چۈشۈرۈلدى. كېيىنكى دەۋرلەردە بولسا تېخىمۇ ئومۇملىشىپ كىشى ئىسىملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. مەسىلەن، «يولۋاسخان»، «بۇغراخان»، «ئارسلانخان» قاتارلىقلار... بۇلار بىزگە توتېم ئېتىقادىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلارغىچە داۋاملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(3) ھەر خىل گېئومېترىيەلىك شەكىللەردىن ھاسىل بولغان نەقىشلەر

تېپىلغان بۇ ئۈزۈكلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان گېئومېترىيەلىك شەكىللەر ئاساسلىقى ئۈچبۇلۇڭ، ئۈزۈنچاق تىك سىزىق، ئەگرى سىزىق، ئېللىپس قاتارلىقلار بولۇپ، دىققىتىمىزنى تارتىدىغىنى ئۈزۈكلەر بىلەن بىللە تېپىلغان باشقا رەڭلىك ساپال بۇيۇملاردىمۇ بۇ شەكىللەر ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان. بۇ بىر جەھەتتىن ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىنىڭ سىماسىنى ئەيچىللىك بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا ياراتقان ئۇسلۇبلار بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا دوكتور سېۋىن ھېدىن كىرروران قەدىمىي شەھىرىدىن دەسلەپكى قەدەمدە يىغىۋالغان بۇيۇملار ئىچىدە ئۈزۈكلەرمۇ بار بولۇپ، ئېللىپس شەكىللىك ئۈزۈكلەرنى تاپقان، بۇ ئۈزۈكلەرنىڭ ئۈستىدە بىر قىسىم سىزىقلار چېكىلگەن بولۇپ، ستەيىن بۇ ئۈزۈكلەر بەلكىم مۆھۈر بولۇشىمۇ مۇمكىن دېگەن خۇلاسىنى چىقارغان، بۇ جەھەتتە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىپ بېقىشقا ئەرزىيدۇ.

1. سىمۋوللۇق رولى

ئوخشىمىغان مىللەتلەردە ئۈزۈك ياش، نىكاھ، دەرىجە ۋە سالاھىيەتنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ. مەسىلەن، غەربتە توي قىلغان كىشىلەر قولىغا ئۈزۈك تاقايدۇ، ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ ئۈزۈك تاقىشىمۇ نىكاھلىنىشنىڭ بەلگىسى، يەنى قىز توي قىلغاندا، سول قولىنىڭ نامسىز بارمىقىغا ئۈزۈك سالىدۇ. توينىڭ ئىككىنچى كۈنى يۈز ئاچقۇ مۇراسىمى ئۆتكۈزگەندە، يىگىتنىڭ ئانىسى يېڭى كېلىنگە ئۈزۈك سالىدۇ. ئوڭ قولىنىڭ نامسىز بارمىقىغا ئۈزۈك تاقاش ئاياللارنىڭ نىكاھتىن ئاجراشقان (بېشى بوش) ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ ئاياللارنىڭ نىكاھتىن ئاجراشقانلىقىنىڭ بەلگىسى. بۇنداق ئاياللار ئوڭ قولىنىڭ نامسىز بارمىقىغا ئۈزۈك سالىدۇ. نىكاھلانغاندا ئوڭ قولىنىڭ نامسىز بارمىقىغا سالغان ئۈزۈكنى ئېلىۋېتىپ سول قولىنىڭ نامسىز بارمىقىغا سالىدۇ، بۇ قايتا نىكاھلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئادەتكە ئايلانغان، ئۈزۈك تاقاشتىكى بۇ مەزمۇنلار دۇنياۋى ئادەت بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

2. بايلىقنى نامايان قىلىش ۋە ساقلاش رولى

نۇرغۇن دۆلەت ۋە مىللەتلەردە زور مىقداردىكى بايلىقلار زىبۇزىننەت شەكلىدە ساقلانغان، يەنە كۆپىنچىلەرىدە قىز تويلۇقى پۇل بىلەن ئەمەس، بەلكى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ، «جىننامە، 9-جىلد-يات قوۋملار تەزكىرىسى» دېگەن باپتا: «پەرغانىلىقلار ئۆرپ-ئادىتى بويىچە كېلىن چۈشۈرگەندە (ئەكىرگەندە) ئالدى بىلەن تۇتىشىپ تۇرغان قوش يۈرەك شەكىللىك ئالتۇن ئۈزۈك بىلەن ھالقا سوۋغا قىلىنىدۇ، ئەگەر قولىغا ئالتۇن، كۈمۈش چۈشۈپ قالسا، ئۇنى ئەسلا پۇل ئورنىدا ئىشلىتىۋەتمەستىن، بەلكى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ياسايدۇ»[8]، دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ خىل ئادەت ھازىر تېخىمۇ ئەۋج ئالغان بولۇپ، خوتەن قاتارلىق بەزى رايونلاردا قىز مېلىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئالتۇن جابدۇق ئېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

3. سەنئەت بۇيۇمى بولۇش رولى

سەنئەت بۇيۇمى بولۇشى ئۈزۈكنىڭ ئەڭ ئاساسلىق

ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى تارىختىن بۇيان گۈزەللىكنى سۆيۈشتە ئېچكىرى ئۆلكە ۋە قوشنا دۆلەت خەلقلىرىگە ياخشى تەسىرلەرنى قالدۇرغان. ئۇلار ئاساسلىقى قاشتېشى، ياقۇت، گۆھەر، ئالتۇن، مىس، كۈمۈش، تۆمۈر قاتارلىقلاردىن ئۈزۈك تاقاپ تېخىمۇ سالاپەتلىك بولۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن.

ئۈزۈكنىڭ ئۇيغۇر قىز ئاياللىرىنىڭ مۇراسىم ئادەتلىرىدە تۇتقان ئورنى ۋە ئۇنى تاقاشتىكى پەرھىزلەر بولسا ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم قاتلاملارنىڭ بىرى.

ئۈزۈك ئەڭ دەسلەپكى ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللاردا ئۇچرىغاندىن باشقا، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ جەۋھەرلىرى بولغان ماقال - تەمسىللىرىمىزدىمۇ ئۇچرايدۇ. يەنى بىزنىڭ «ئۈزۈككە كۆز كېرەك، قىزغا سۆز»، «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز» دېگەندەك، ئۇنىڭدىن باشقا ئۈزۈككە كۆز بولىدىغان قاشتېشى، ئالتۇن قاتارلىق ماتېرىياللارنىمۇ ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئەتىۋارلاپ كەلگەن بولۇپ، بۇ توغرىسىدىكى مەزمۇنلار «خاسىيەتلىك تاش» مەزمۇنىدىكى بىر قانچە رىۋايەت، چۆچەكلىرىمىزدە ئۇچرايدۇ ۋە باشقا تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ ئىسپاتلانغان. كېيىن بۇ يەنە بىزنىڭ مۇراسىم ئادەتلىرىمىزگىمۇ كىرىپ كەلگەن. مەسىلەن:

(1) بوۋاقنى ئالتۇن سۇيىدە يۇيۇش

بوۋاق تۇغۇلۇپ 40 كۈنلۈك بولغاندا، بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇيىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئىشلىتىلىدىغان سۇغا بىر تال ئالتۇن ئۈزۈكنى ياكى ئالتۇندىن ياسالغان باشقا زىننەت بۇيۇملىرىنى سېلىپ قويىدۇ. بۇنداق بولۇشى بوۋاقنىڭ تېخىمۇ قەدىرلىك، قىممەتلىك ۋە ئەتىۋارلىق بولۇشى ئۈچۈندۇر. بۇ ئادەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالتۇننى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى چوڭ بىلىشتەك ئېتىقادىدىن كەلگەن. شۇڭا بۇ خىل ئېتىقاد ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرىنىڭ زىبۇزىننەتلىرىدە كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان.

(2) توي مۇراسىمىدىكى ئۈزۈك تاقاش

ئۇيغۇرلاردا توي مۇراسىمى بولغاندا، قىزغا تويلۇق مال ئالغاندا چوقۇم ئالتۇن ئۈزۈك ئالىدۇ ۋە توي كۈنى ئوغۇل تەرەپنىڭ ئانىسى قىزغا تاقاپ قويىدۇ، ھازىر يەنە بەزى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ قىز تەرەپمۇ ئوغۇل تەرەپكە ئالتۇن ئۈزۈك ئېلىپ توي كۈنى قىزنىڭ ئانىسى ئوغۇلغا تاقاپ قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بارلىققا كەلدى، بۇ ئۆز ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قىز - ئوغۇل مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىشقا پۈتۈشكەن ۋاقىتتا ئوغۇل قىزغا ئۈزۈك سوۋغا قىلىپ توي قىلىش تەكلىپىنى قويىدىغان ئادەتلەرمۇ يوقتى.

(3) تۇغۇتتىن كېيىن ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۈزۈك تاقىشى

ئۇيغۇر ئاياللىرى كۆزى يورۇپ 40 كۈنگىچە ئۆز ئانىسىنىڭ ئۆيىدە كۈتۈلىدۇ. 40 كۈن توشۇپ سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگەندە بولسا، يولدىشى ئايالىنىڭ ئۆيىدىكىلىرىگە تۈرلۈك سوۋغا - سالاملارنى ئاپىرىپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ رەھمىتىنى بىلدۈرۈپ ئايالىنى ئۆز ئۆيىگە كۆچۈرۈپ كېتىدۇ. بۇ ئەكەلگەن سوۋغا - سالاملارنىڭ ئىچىدە ئالتۇن ئۈزۈكمۇ بار بولۇپ، بۇنى ئايالىغا سوۋغا قىلىدۇ، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا ئەر - ئايال ئۇرۇشۇپ قېلىپ ئايال ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يامانلاپ كەتكەندىمۇ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئاچچىقى يانغاندا ئەر بىر تال ئۈزۈك ئېلىپ بېرىپ، خاتالىقنى تونۇغان بولۇپ ئايالىنى ياندۇرۇپ كېلىدۇ.

ئىزاھلار:

① مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى 3 - توم، 22 - بەت.

② مۇھەممەد يۈسۈپ، بېلىقىز مۇساھاجى قەشقىرى: «ئۇيغۇرلاردا ساقلانغان يادىكارلىقلار» شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 2008 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى 173 - بەت.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئىنستىتۇتى ئاسار ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنى، «شىنجاڭ قەدىمي مىللەتلەر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى نەشر قىلغان. 1985 - يىل 10 - ئاي 1 - نەشرى، 173 - ، 226 - ، 230 - بەت رەسىملىرى.

⑦ ئادىل مۇھەممەد تۇران: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى جەۋھىرى»، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى، 2006 - يىل 5 - نەشرى. 195 - بەت، 1 - رەسىم.

⑧ «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. جىننامە سۈگنامە»، «جىننامە، 97 - جىلد يات قوۋملار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى، 424 - بەت.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئەنۋەر تۇرسۇن: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن ئۆرنەكلەر» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى.
2. فولك بىرگمان. شۋېتسىيە «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل.
3. ئۇيغۇر سايرامى تەرجىمىسى: «مەركىزىي ئاسىيا تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار ئۇيغۇر ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى ئۇيغۇرچە نەشرى
4. ياڭ شىڭمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىل 8 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.
5. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيىتىگە دائىر مۇلاھىزە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىل 7 - ئاي.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى 2009 - يىللىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى كەسپى ئاسپىرانتى)

ئەنئەنىۋى ئېسىل تائام چۆچۈرە ۋە ئۇنىڭ ئۆتمۈشى

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئىچىدە چۆچۈرىگە ئوخشاش قىيمىلىق تائاملار يەنى جۇۋاۋا (بەنشىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، سامسا، مانتا، پەرمۇدە، پەرەمىش (خوشاڭ)، گۆشنان، پۆرە، تۇرمەل، تەپمەك، مۇندەك، شۇڭگۇتما قاتارلىقلار نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس قېلىپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بىر قەدەر قەدىمىي تائام تۈرلىرىمىز ھېسابلىنىدۇ.

چۆچۈرە ـــ ھازىرمۇ ئۇيغۇر يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى ئىچىدە ئەنئەنىۋى ئېسىل تائام قاتارىدا ئىستېمال قىلىنىدىغان قىيمىلىق غىزا بولۇپ، ئۇ ئۆز ئىچىدىن يەنە خۇرۇچلىرى ۋە تەييارلىنىشىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ بىر قانچە خىلغا ئايرىلىدۇ (مەسىلەن، گۆش چۆچۈرىسى، كاۋا چۆچۈرىسى، كۇدە چۆچۈرىسى، كۆك چۆچۈرىسى... دېگەندەك).

چۆچۈرىنىڭ قىيمىسى جۇۋاۋىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما خېمىرى بىلەن تۈگۈش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. چۆچۈرىنىڭ خېمىرى ئالدى بىلەن يېيىلىپ، قاتلاپ تۆت چاسا كېسىلىدۇ، ئاندىن بارماق چوڭلۇقىدا قىيما سېلىپ قايرىما شەكىلدە تۈگۈلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمدىن يېمەك ـ ئىچمەك، غىزا ـ تائام جەھەتتە ئىزچىل روشەن خاسلىقىنى ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر غىزا ـ تائاملىرى ئىچىدە نەچچە ئەسىرلىك تارىخقا ئىگە چۆچۈرىلەرنى مىسال ئالساق، چۆچۈرە كاۋاپ، گۆش، پولۇلاردەك مېھمان ھۆرمىتىگە ئالاھىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇشتىن تاشقىرى، ئۇنىڭ يەنە ھاردۇق چىقىرىدىغان، ئىسسىق باسىدىغان، ئىشتىھانى ئاچىدىغان، مىزاج تەڭشەيدىغان، ھەتتا يۆتەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ باش ئاشپىزى، تائام تەييارلاش ئۇستازى، داڭلىق ئوزۇقلۇقشۇناس ئۇيغۇر ئالىمى قوسقوي بۇنىڭدىن 700 ـ 800 يىللار بۇرۇنلا ئېيتقاندەك بەزى ئاغرىق ـ كېسەللەرگە شىپا بولىدىغان نۇرغۇن خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن قەدىمدىن ھازىرغىچە سورۇنلاردا تەرىپلىنىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. چۆچۈرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى، ئۇ

ئۈن، تۇز، ياغ، گۆش، پىياز، كۆكتات ۋە باشقا دورا-
دەرمەكلەر بىلەن تەييارلىنىدىغان بولغاچقا، شۇ ئائىلە ئە-
زالىرى ياكى سورۇن ئەھلى- ھەمداستىخانلارنىڭ ئىشتىها-
سى، مىزاجى، ئاچچىق- چۈچۈكلۈكى، بەزى كۆكتاتلارنى
ياقتۇرماسلىقى، تۇز، تەمى قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلغۇ-
چىنىڭ تەلىپىگە خاس تەم- خۇرۇچلار بىلەن تەييارلاشقا
قۇلايلىقلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن جىسمانىي
ئەمگەكلەردە ھېرىپ- چارچىغانلار، سەپەردىن ھېرىپ
قايتىپ كەلگەنلەر، ئىشتىهاسى تۇتۇلغانلار، مىزاجى
يوقلار، ئاشقازىنى ئېغىر تاماقلارنى كۆتۈرەلمەيدىغانلار
ئىستېمال قىلىدىغان ئېسىل قەدىمىي غىزا بولۇپ كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن تارتىپلا بۇ زېمىننىڭ كىلى-
مات- ئىقلىمىغا ماس كېلىدىغان بۇغداي، تېرىق، ئارپا،
قوناق، چۈجگۈن قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى، قىچا،
زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق مايلىق زىرائەتلەر ۋە ھەرخىل
پۇرچاق تۈرلىرىنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ، بۇلارنى ئۆزلىرى-
نىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى قىلغان.

ھازىرغىچە دىيارىمىزدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيە-
لىك قېزىش- تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا تەڭرىتاغنىڭ
جەنۇب- شىمالىدىكى يۈزلەرچە قەدىمكى شەھەر- قەلئە خا-
رابىلىرى بىلەن ئىپتىدائىي قەبرە يادىكارلىقلاردىن
بۇغداي، تېرىق، ئارپا، قوناق، چۈجگۈن قاتارلىق
ئاشلىق زىرائەتلىرى، قىچا، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق
مايلىق زىرائەتلەر ۋە ھەر خىل پۇرچاق تۈرلىرى تېپىلدى ①
. شۇ قاتاردا 3000 يىللارنىڭ ئالدى- كەينىگە خاس ئېگەر
شەكىللىك، ياي شەكىللىك، تۇز شەكىللىك، دۈگىلەك شە-
كىللىك يارغۇنچاقلار بىلەن مىلادىيەنىڭ ئالدى- كەينىگە
خاس ئىلغار ئۈن تارتىش ئۈسكۈنىسى بولغان تۈگمەنگە
ئالاقىدار نەق ماددىي يادىكارلىقلارمۇ تېپىلدى ②. بۇلار
ئەلۋەتتە ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى قەدىمدىلا ھەر خىل
ئۈنلۈك زىرائەتلەرنى تېرىش، ئۈن تارتىش، ئۈنلاردىن
ھەر خىل غىزا- تائاملارنى تەييارلاپ ئىستېمال قىلىش شا-
رائىتىنى ھازىرلىغانلىقىنى ئىلمىي رەۋىشتە ئىسپاتلايدىغان
نەق ماددىي پاكىت ھېسابلىنىدۇ.

كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى، 1969 ـ يىلى تۇرپان
ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى تاڭ دەۋرىگە (مىلادى-
يە 618 ـ، 907 ـ يىللار) خاس 117 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن
بېجىرىم ساقلانغان ئىككى دانە چۆچۈرە تېپىلدى ③.

1990 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلى-
قى ـــ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى كەسپىي خادىم-
لار پىچان ناھىيەسىدىكى ئۈچكۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىس-
تانلىقىدا ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش قىلغاندا، جىن سۇلالى-
سى دەۋرىدىن جەنۇبىي- شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىنىڭ
ئوتتۇرا مەزگىلىگىچە (مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرنىڭ
باشلىرىغىچە) بولغان زامانلارغا تەۋە ھېسابلانغان 10 ـ نو-
مۇرلۇق قەبرىدىن شەكلى ھازىرقى جۇۋاۋىنىڭكىگە ئوخ-
شايدىغان، ئۈچ دانە چىرىپ كەتكەن جۇۋاۋا چىقتى ④.
1986 ـ يىل 9 ـ ئايدا، تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادى-
كارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى ئاستانە قەدىمكى قەبرىس-
تانلىقىدىكى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىشتا، تاڭ دەۋرى-
گە تەۋە ئالتە قەبرىنى (86MAT384_391) قېزىپ تازى-
لىغاندا، بۇ قەبرىلەردىن ساپال قاچىغا سېلىنغان سەككىز
دانە جۇۋاۋىنى بايقىدى ⑤. يۇقىرىقىلاردىن باشقا،
تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى 301 ـ نومۇر-
لۇق قەبرىدىن ئايرىم- ئايرىم ئۈچ ساپال تاۋاققا سېلىنغان
ئۈچ دانە جۇۋاۋا؛ 339 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىنمۇ ئايرىم-
ئايرىم ئۈچ ساپال تاۋاققا سېلىنغان ئۈچ دانە جۇۋاۋا
(60MAT339:13.35.36)؛ 103 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن
ئايرىم- ئايرىم تۆت رەڭلىك ياغاچ تاۋاققا سېلىنغان تۆت
دانە جۇۋاۋا (68MAT103:3.24.28.29) ۋە 153 ـ نومۇر-
لۇق قەبرىدىن ئىككى دانە (72MAT153:16.24) تېپىل-
دى⑥. بۇ جۇۋاۋىلارنىڭ ئاز ساندىكىسى چىرىپ كەتكەن-
دىن سىرت، كۆپىنچىسى بېجىرىم ساقلانغان ⑦.

بۇ يەردە ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك بىر
ئەھۋال شۇكى، جۇۋاۋا بىلەن چۆچۈرە قىيمىلىق تائاملار
بولۇپ، بۇ ئىككى خىل تائامنىڭ قىيمىسى بىردەك گۆش،
پىياز، تۇز، دورا- دەرمەك سېلىنىپ ھازىرلانسىمۇ، ئۇلار
خېمىرنىڭ تەييارلىنىشى ۋە تۈگۈشنىڭ ئوخشىماسلىقى جە-
ھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئەمما تارىخىي يازما مەنبەلەردە، قە-
دىمكى دەۋرلەردىكى جۇۋاۋا بىلەن چۆچۈرە ئوتتۇرىسىدا
روشەن پەرق يوقلۇقى ئېيتىلغان، شۇڭا ئۇلار مىڭ سۇلا-
لىسىدىن بۇرۇن چۆچۈرە دەپلا ئاتىلىپ كەلگەن. بۇ تارى-
خىي يادىكارلىقلارنىڭ بايقىلىشى، بۇنىڭدىن ئاز دېگەندى-
مۇ 1300 يىل بۇرۇنلا جۇۋاۋا بىلەن چۆچۈرە ئوتتۇرىسى-
دا روشەن پەرق بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەلۇمكى، ھەرقايسى مىللەتلەردە ئۆزلىرى ياشىغان
جۇغراپىيەلىك مۇھىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى،
تۇرمۇش شارائىتى، دىن ئېتىقادى، شۇنداقلا ئەنئەنىۋى

كۆز قاراشلار جەھەتتە ئوخشىمىغان پەرقلەر مەۋجۇت بول-
غاچقا، ئۇلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك ئەھۋالىدىمۇ ئوخشىماي-
دىغان پەرقلەر كېلىپ چىققان. شۇڭا دۇنيادىكى باشقا مىل-
لەتلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز شارائىتىغا يارىشا
مىللىي يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىنى ياراتقان بولسا،
بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزمۇ دىيارىمىزنىڭ شارائىتىغا خاس
يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى ياراتقان. شۇڭلاشقا ئەنئەنىۋى
ئېسىل غىزايىمىز بولغان چۆچۈرە ئۇزاق تارىختىن بۇيان
بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدا ناھايىتى چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ پىس-
خىكىمىزغا ۋە قان-قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەن.

چۆچۈرىگە ئالاقىدار تارىخىي خاتىرىلەر

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئەجداد-
ئەجدادلىرىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى
ئۇنلۇق تائاملار ئىچىدە، چۆچۈرە، جۇۋاۋا قاتارلىق قىي-
مىلىق تائاملار ئەجدادلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئالاھىدە
ئورۇن تۇتۇش بىلەن بىللە، مىلادىيەنىڭ ئالدى-كەينىدىن
باشلاپ يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا دىيار ئاھالىلىرى ئا-
رىسىغىمۇ تارقالغان، شۇنىڭ بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قىي-
مىلىق تائاملىرى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ تىلغا
ئېلىنىشقا باشلىغان.

مەسىلەن، «كېيىنكى خەننامە. بەش بۇيۇم تەپسىرا-
تى»دا: «پادىشاھ جانابلىرى خەن لىڭدى خۇ (غۇز-
ئۇيغۇر) كىيىمى، خۇ ئۆيى، خۇ كارىۋىتى، خۇ غۇڭقىسى،
خۇ نېيى، خۇ ئۇسسۇل-مۇزىكىسى ۋە خۇ غىزا-تائاملىرى-
غا خېلى ھېرىسمەن ئىدى. پايتەختتە ئاقسۆڭەك-بايلار
بەس-بەستە خۇلاردىن دوراپ تەقلىد قىلىشاتتى» دەپ
يېزىلغان. تارىختا ئوتتۇرا دىياردىكى كىشىلەر قويۇق
ساقال-بۇرۇتلۇق، ئورا كۆز، قاڭشارلىق غەربىي يۇرتلۇق-
لارنى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ
«غۇزلار» «胡人» دەپ ئاتىغان.

ئامېرىكىلىق تارىخشۇناس لاۋفېر: «خۇ خېتى بىلەن
ئاتالغان خەلقلەر خەن سۇلالىسىنىڭ ئادىتى بويىچە
تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى كۆرسىتەتتى» ⑧، دەپ ياز-
دۇ. دېمەك، خەن لىڭدى پادىشاھ ھېرىسمەن بولغان
«خۇ غىزا-تائاملىرى» ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ چۆچۈرىسى-
مۇ بار ئىدى.

لىلى خۇ يازغان «خەن، تاڭ دەۋرىنىڭ يېمەك مەدە-
نىيىتى تارىخى» دېگەن كىتابىنىڭ بايانلارغا قارىغاندا، دى-
يارىمىزنىڭ نان، توقاچ، قاتلىما، سۇيۇقئېشى، چۆچۈرى-
سى، تاتلىق ئوماچ، ھالۋا، ئۇزۇن چۆپ (ئۈگرىنى دېمەك-
چى) قاتارلىق ئوندىن تەييارلىنىدىغان غىزا-تائاملىرى
خەن دەۋرىدىن باشلاپ يىپەك يولى بويلاپ ئوتتۇرا دى-
يارغا تارقىلىپ كىرگەن. بۇ ئۇيغۇر غىزا-تائاملىرى دەس-
لەپتە خان-پادىشاھلار، ئوردا ئەمەلدارلىرى، پۇلدار-
باي، ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ بەس-بەستە كۆز-
كۆز قىلىپ يېيىشىدىغان تائامىغا ئايلانغان بولسا، كېيىنچە
پايتەخت جامائەتچىلىكى، ئاندىن پۇقرالارمۇ ئىستېمال قى-
لىدىغان ئادەتتىكى ئايلانغانلىقى مەلۇم.

مەشھۇر تارىخشۇناس گۇباۋ ئەپەندى غەربىي يۇرتتا
ياشىغان خەلقلەرنىڭ جۇڭگو يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە
قوشقان تارىخىي تۆھپىلىرى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ:
«بۇغداينى ئۇن تارتىش ۋە ئۇندىن غىزا-تائام تەييارلاش
ئۇسۇلى چىن-خەن سۇلالىلىرى زامانىدىن كېيىن غەربىي
يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئىچكى جايلارغا تار-
قالغان. ئىچكىرىدە شۇ دەۋردىكى بايلار سۆك ۋە گۆشنى
ئىستېمال قىلسا، كەمبەغەل، نامراتلار پاتاقنى ئىستېمال
قىلغان. سۆك ئاق ئاشلىق ھېسابلانغان. پاتاق — ھاراق-
نىڭ چىرىندىسى، يەنى سۈزۈندىسىدىن ئىبارەت بولۇپ
قارا ئاشلىق ھېسابلانغان. بۇغداي ئېشى ياۋايى دېھقاننىڭ
غىزاسى دەپ قارالغان. تاڭ سۇلالىسىدا ئۆتكەن يەن
شىگو ‹بۇغداي ئېشى، پۇرچاق ئۇمىچى ياۋايى دېھقاننىڭ
غىزاسىدۇر› دەپ ئىزاھ بەرگەن»⑨، دەپ يازىدۇ.
دېمەك، خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە دىيارىمىزدىن ئوتتۇرا دى-
يارغا تارقالغان چۆچۈرە تۈگۈپ ئاش، قىيمىلىق تائام
دېگەن مەنىدە تارقالغان بولسىمۇ، ئەمما لويالڭ، چاڭئەن-
لەردىكى يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «بۇغداي ئېشى» (麦饭)
دېگەن نام بىلەن ئاتىغانلىقى مەلۇم.

خەن (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206-يىلىدىن مىلادىيە
230-يىلىغىچە)، ۋېي (مىلادىيە 230-، 265-يىللار) دەۋر-
لىرىدىن باشلاپ «غۇز تائاملىرى» (胡食) دېگەن نام
بىلەن ئاتالغان ئۇيغۇر تائاملىرى (جۈملىدىن چۆچۈرە،
جۇۋاۋا قاتارلىقلار) ئوتتۇرا دىيار ئاھالىلىرى ئارىسىغا تار-
قىلىپ، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىشىغا
ئېرىشىپ كەلگەن. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە
ئۆتكەن ئەدىب شۇجىي «غۇز تائاملىرى ھەققىدە قاپىيە-
لىك پىروزا» دېگەن ئەسىرىدە چۆچۈرە-جۇۋاۋىلارنى
قالتىس گۈزەل مىسرالار بىلەن مەدھىيىلىگەن بولسا،
«تەيپىڭ شىڭگۇ يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈزۈلگەن

كىتابلار قامۇسى»دا خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن جاۋچى شىمالىي دىڭىز تەرەپلەردە خۇ (غۇز) تائاملىرى سودىسى بىلەن بىيىپ كەتكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. شەرقىي جىن سۇلالىسىدە ئۆتكەن داڭلىق خەتتات ۋاڭ يى ياش چېغىدا ئۇيغۇر تائاملىرىنى يەپ باققانلىقىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر قاتلىمىسى، توقچى، هالۋىسى ۋە بۇغداي ئېشى — چۆچۈرە ۋە جۇۋاۋا قاتارلىقلارنىڭ ناهايىتى تەملىك، مەززىلىك بولىدىغانلىقىنى ئەسكە ئېلىپ ئۆتكەن.

«تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيتى» ناملىق كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، تاڭ دەۋرىدىكى پايتەخت چاڭئەندە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار مىڭ تۈتۈندىن ئاشقان بولۇپ، بىر قانچە كوچىلاردا ئۇيغۇر مەهەللىلىرى شەكىللەنگەن[10]. بۇ ئۇيغۇر مەهەللىلىرى ناهايىتى ئاۋات بولۇپ، كېچە-كۈندۈز قاينام-تاشقىن كەيپىيات ۋە يېمەك-ئىچمەك سودىسى بەك قىزىپ كەتكەن. ئۇيغۇر مەهەللىلەردە پولۇ (毕罗)، چۆپ، بۇغداي ئېشى (چۆچۈرە ۋە ئۈگرە)، نان-توقاچ، قاتلىما، شورپا ساتىدىغان داڭلىق ئاشپۇزۇللار، كاۋاپخانىلار، لوپنۇر هارىقى، تۇرپان ۋە كۇچانىڭ ئۈزۈم هارىقى دۇكانلىرى، مەيخانىلار، بەزمىخانىلار، مال سارايلىرى، مېهمانخانىلار ۋە دەڭلەر بولغان[11].

يېمەك-ئىچمەك جەهەتتە يەنىلا غەربىي يۇرتتىن يىپەك يولى بويلاپ لويالڭ، چاڭئەنلەرگە ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇرغان ئۇيغۇر تائاملىرى بازار تېپىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. بولۇپمۇ «بۇغداي ئېشى» (麦饭) دەپ ئاتالغان چۆچۈرە قاتارلىق قىيمىلىق ئاشلار سۆك ۋە شوۋىگۈرۈچكە ئادەتلەنگەن خەلقلەر ئۈچۈن بىر خىل يېڭىلىق تۇيۇلۇپ، چۆچۈرە قاتارلىق قىيمىلىق تائاملارنىڭ باهاسى ئۆرلىگەن، ئاشپۇزۇل خوجايىنلىرى ھەسسىلەپ پايدىغا ئېرىشكەنلىكى مەلۇم.

ئۇيغۇر تائاملىرى تاڭ سۇلالىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 300 يىلغا (618 ـ، 907) يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ۋېي-جىن، جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى پايتەخت چاڭئەن، لويالڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە داۋاملىق داڭق چىقىرىپ راۋاجلانغان ھەمدە تاڭ دەۋرى يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە مۇھىم تارىخىي تۆھپىلەرنى قوشقاندى. ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمىكىگە بولغان قىزىقىش تەيزۇڭ، گاۋزۇڭ، شۈەنزۇڭ پادىشاھتىن تاكى بەزى ۋاڭ، گۇاڭلارغىچە، ئايماق-مەھكىمىلەر ئەمەلدارلىرىدىن تاكى جەندە-كۇلالىق گاداي-پۇقرالارغىچە ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە بىر ئىجتىمائىي مەدەنىي ھاۋاغا ئايلانغان[12].

سۇڭ سۇلالىسى (960 ـ، 1279) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ سودىسىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەكلىرى يەنە بىر زامان مودىغا ئايلانغان، بولۇپمۇ نان-توقاچ، قاتلىما، بۇغداي ئېشى (چۆچۈرە ۋە ھەر خىل ئۈگرىلەر) قاتارلىق ئۇنلۇق ۋە قىيمىلىق غىزا-تائاملار ناھايىتى بازار تاپقان. مىڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئەدىب يۈەنلاۋنىڭ «شەرقىي ئاستانىدە يۈتۈلگەن مىڭخۋا خاتىرىلىرى. ئاشپۇزۇللار» (东京梦毕录食店) دېگەن كىتابىدا چۆچۈرە، جۇۋاۋىلار، ھېسىپ-كاۋاپلار ۋە خېمىرى نېپىز يېيىلىدىغان ئۈگرە ئاشلارنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىكەنلىكى، كىشىلەر بەس-بەستە ئېلىپ يېيىشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

يۈەن سۇلالىسى (1279 ـ، 1368) دەۋرىگە كەلگەندە تۇرپان ۋە باشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپى)تىن نەچچە ئون مىڭ ئۇيغۇرنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر غىزا-تائاملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىچكىرىگە تارقالغان، ھەتتا موڭغۇللار ئوردىسىنىڭ ئاشپەزلىرى، مۇئەللىملىرى، تېۋىپلىرى ئۇيغۇردىن بولغاچقا، ئۇيغۇر تائاملىرى يەنىلا كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئېرىشكەن. بولۇپمۇ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تائام تەييارلاش ئۇستازى بولغان ھەم «تائام تەييارلاش دەستۇرى» ناملىق يېمەك-ئىچمەك ھەققىدە مەخسۇس كىتاب يازغان مەشھۇر ئۇيغۇر تائامشۇناس قوسقۇي ئۇيغۇر تائاملىرىنى ئىچكىرىدە ئومۇملاشتۇرۇشتا كاتتا رول ئوينىغان[13].

700 يىللار ئىلگىرىلا ئوردا باش ئاشپىزى، تائام تەييارلاش ئۇستازى ھەمدە مەشھۇر تېۋىپ بولغان قوسقۇي «تائام تەييارلاش دەستۇرى»نىڭ بىرىنچى جىلدىكى «ئېسىل تائاملار» بابىدا 200 خىلچە ئۇيغۇر تائاملىرىنى، ئۇنىڭ خۇرۇچلىرىنى، رېتسېپىنى، شىپالىق رولىنى تونۇشتۇرغان، شۇ قاتاردا ئادەتتە ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىدىغان چۆچۈرىلەردىن تاشقىرى، غىزائىي داۋا تۈرىدىكى چۆچۈرىلەرنىمۇ تونۇشتۇرغان. مەسىلەن:

ياغلىما چۆچۈرە

تال، ئاشقازاننى قۇۋۋەتلەيدۇ، كەيپىياتنى ئۇڭشايدۇ.

قويىنىڭ سان گۆشىدىن بىر ئۆلۈش، قاقلە بەش دانە، بۇلارنى بىللە قايىنىتىپ شورپا تەييارلاپ، سۈزۈۋالغاندىن كېيىن قوي گۆشىنى ئىنچىكە توغراپ، ئاپېلسىن پوستى (ئاق يىپچىلىرى ئېلىۋېتىلىدۇ)دىن بەش مىسقال، غولپىيازدىن ئىككى سەر ئېلىپ ئۇششاق توغراپ، ئۇنىڭغا ئىككى مىسقال دورا-دەرمەك، تۇز ۋە جىياڭيۇ سېلىپ قىيما تەييارلىنىدۇ. بۇغداي ئۇنىدىن ئۈچ جىڭ ئېلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ، نېپىز يېيىپ جىلتە تەييارلاپ، قىيمىنى سېلىپ، دەريا دىلفىنى شەكلىدە چۆچۈرە تۈگۈپ، چۆچۈرىنى كۆنجۈت يېغىدا قىزارتقاندىن كېيىن ئۈستىگە شورپا قويۇپ، تۇز سېلىپ ئىچسە بولىدۇ.

سۇ لەيلىسى تالقىنى چۆچۈرىسى

تال، ئاشقازاننى قۇۋۋەتلەيدۇ، كەيپىياتنى ئۇرغۇتىدۇ.

قويىنىڭ سان گۆشىدىن بىر ئۆلۈش، قاقلە بەش دانە، ئاقلانغان نوقۇت 500 گىرام. بۇلارنى بىللە قايىنىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ. قوي گۆشى، ئاپېلسىن پوستى (ئاق يىپچىلىرى ئېلىۋېتىلىدۇ) بىر مىسقال، زەنجىۋىل بىر مىسقال، ئۇششاق توغراپ دورا-دەرمەكلەر بىلەن بىللە قىيما تەييارلاپ، سۇ لەيلىسى تالقىنىدىن ئىككى جىڭ، پۇرچاق تالقىنىدىن بىرجىڭ ئېلىپ خېمىر يۇغۇرۇپ، نېپىز يېيىپ ياستۇق شەكلىدە چۆچۈرە تۈگۈپ، چۆچۈرىنى شورپىدا پىشۇرغاندىن كېيىن، پۇراقلىق گۈرۈچ، قايىنتىلغان نوقۇت، زەنجىۋىل شىرنىسى ۋە سوقا بېغى شىرنىسى سېلىپ، بۇلارنى بىرلىكتە قايىنىتىپ، قورۇلغان پىياز ۋە تۇز سېلىپ تەمىنى تەڭشەپ، چۆچۈرە بىلەن بىللە ئىستېمال قىلىنىدۇ ⑭.

دېمەك، چۆچۈرە ئاپىرىدە بولغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە خەلقىمىز ئىچىدە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئىستېمال قىلىنىپ، ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تەركىبىدىكى قىممەتلىك تائاملارنىڭ مۇھىم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان تۈرگە ئايلانغان ھەمدە ھەرخىل ماتېرىياللار، خۇرۇچلار ۋە تەييارلىنىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن گۆش چۆچۈرىسى، كۆدە چۆچۈرىسى، يېسىۋىلەك چۆچۈرىسى، بېدە چۆچۈرىسى، كەرەپشە چۆچۈرىسى، يۇمغاقسۈت چۆچۈرىسى، يالپۇز چۆچۈرىسى... دېگەندەك نۇرغۇن تۈرلەرگە قاراپ تەرەققىي قىلغان.

ئىزاھلار:

①، ②، ③، ⑥، ⑦ ئىسرائىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم: «غەربىي يۇرت يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى» مىللەتلەر نەشرىياتى 2006-يىل نەشرى، 112-، 113-، 146-، 304-بەتلەر.

④ شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى-ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «شىنجاڭ پىچان ناھىيەسىدىكى ئۈچكۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىلىرىنى قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك تازىلاش-قېزىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1997-يىل 2-سان.

⑤ تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقنى باشقۇرۇش ئورنى: «1986-يىلى تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقنى قېزىشتىن قىسقىچە دوكلات»، «ئارخېئولوگىيە»، خەنزۇچە، 1992-يىل 2-سان.

⑧ لاۋفېر (ئامېرىكا): «جۇڭگو-ئىران توغرىسىدا»، 2001-يىل شاڭۋۇ باسمىخانىسى خەنزۇچە نەشرى (لىن جۇنيىن تەرجىمىسى).

⑨ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئۇيغۇرچە، 1985-يىل 3-سان 50-بەت.

⑩، ⑪ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىنىڭ: «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پايتەخت چاڭئەندە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەھەللىلىرى» («شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1992-يىل 12-ئاينىڭ 1-كۈندىكى سانىدا)، «ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى پايتەختى چاڭئەندىكى سودا-تىجارىتى» («شىنجاڭ يېزا-بازار پۇل مۇئامىلىسى»، 1998-يىل 1-، 3-، 4-سانلىرىدا) ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى» («ئاسىيا كىندىكى گېزىتى»نىڭ 1994-يىل 12-ئاينىڭ 22-كۈندىكى سانىدا) قاتارلىق ماقالىلىرىگە قاراڭ.

⑫ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىنىڭ «ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى پايتەختى چاڭئەن-لوياڭلاردىكى نان-توقاچ، قاتلىما قاتارلىق يېمەكلىكلەر كەسپى» («ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»نىڭ 1997-يىل 2-ئاينىڭ 5-كۈنى سانىدا)، «ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى پايتەختى چاڭئەندىكى سودا-تىجارىتى» («شىنجاڭ يېزا-بازار پۇل مۇئامىلىسى» 1998-يىل 1-، 2-، 3-، 4-سانلىرىدا)، «ئۇيغۇر پولۇچىلىقى چاڭئەندە» («شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1997-يىل 12-ئاينىڭ 16-كۈنى سانىدا) قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەكلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تەرەققىياتى ھەققىدىكى مەخسۇس تېمىدىكى ماقالىلىرىگە قاراڭ.

⑬ ئابلىز مۇھەممەد سايرامى: «يۈەن سۇلالىسىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى»، 185-، 189-بەتلەر، 1991-يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1-نەشرى.

⑭ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىنىڭ «مەشھۇر تېۋىپ، ئوزۇقلۇقشۇناس قوسقۇي ۋە ئۇنىڭ ‹شىپالىق تائاملار دەستۇرى› ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ (يېقىندا ئېلان قىلىنىدۇ).

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشتە)

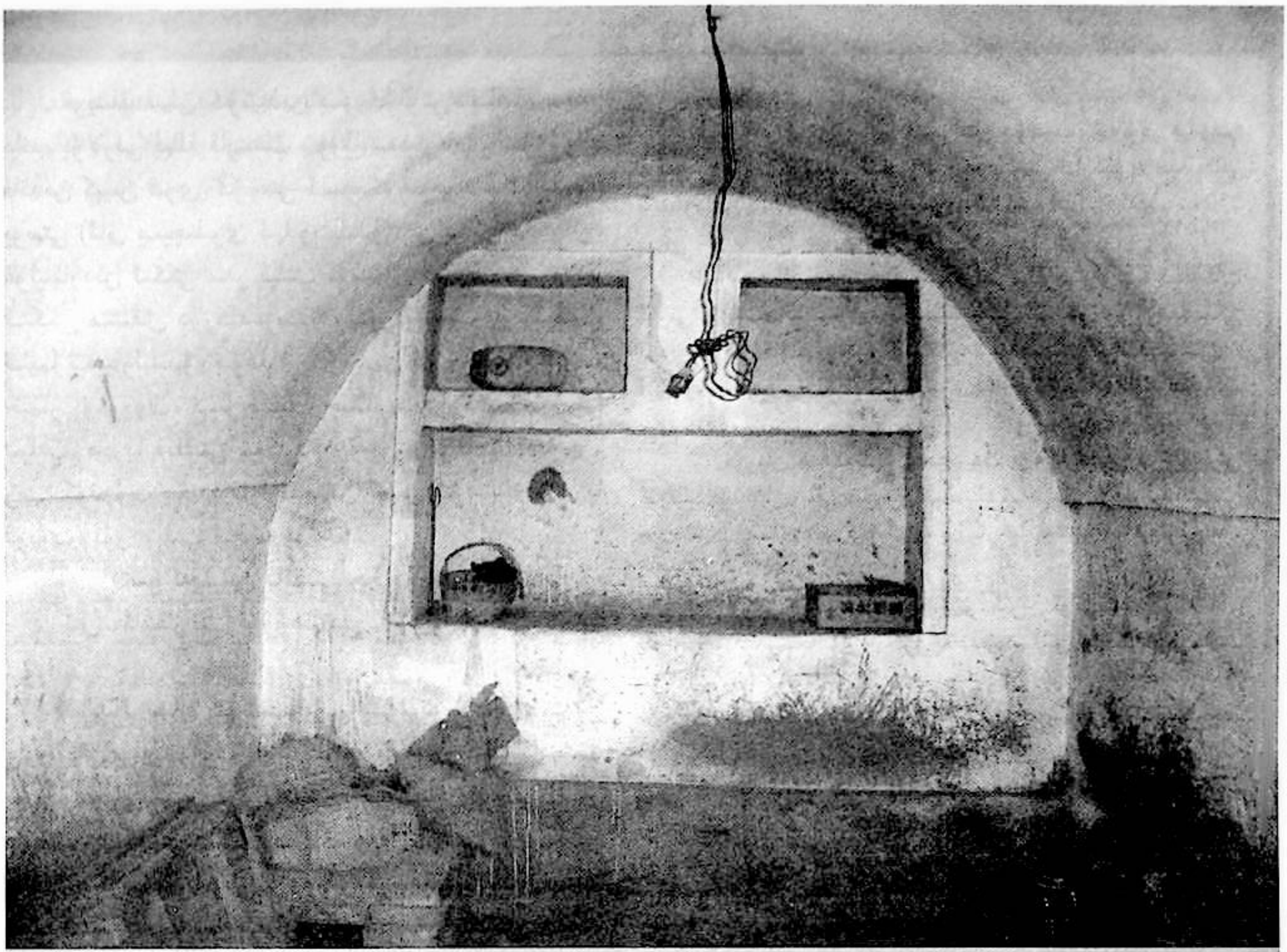

ئۇيغۇر بىناكارلىقىدىكى ئۆچمەس نامايەندە — كېمىر ئۆي

خالىدە نەمتۇل

«بىناكارلىق بىر خىل پەن-تېخنىكا سەمەرىسى بولۇپلا قالماي، يەنە ئالاھىدە بىر سەنئەتتۇر. ئۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يارىتىلغان ماددىي مەدەنىيەت بولۇپ، ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولۇش ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. سەنئەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بىناكارلىق سەنئىتى ئېستېتىكىلىق قىممەتكە ئىگە بىر خىل سەنئەت تۈرىدۇر. مىللىي خاسلىق، ئىنسانلارنىڭ مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى روھىي ھالىتى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە بۇ جەرياندا ئۇنىڭ تەرەققىياتى پەن-تېخنىكا، سىياسىي-ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ»①.

كېمىر ئۆيلەر قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى بىناكارلىق تارىخىدا شەكىللەنگەن، تەرەققىي قىلغان ئۆچمەس مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ ئالتۇن سەمەرىسى، تۆۋەندە كېمىر ئۆيلەرنىڭ سېلىنىشى ۋە ئالاھىدىلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

1. كېمىرنىڭ سېلىنىش ئۇسۇلى:

كېمىر ئۆي ئادەتتە ئىككى خىل سېلىنىدۇ، بەزىسىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىر، ئۇزۇنلۇقى بەش مېتىر، يەنە

بەزىلىرىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتىر، ئۇزۇنلۇقى ئالتە مېتىر كېلىدۇ. ئىككى تەرىپىدىكى تامنى قوپۇرغاندا، ئەگەر كېمىر كەڭرەك سېلىنىدىغان بولسا، تامنىڭ كەڭلىكى ئىككى يېرىم كېسەك قىلىپ ياتقۇزۇپ قوپۇرۇلىدۇ. ئەگەر كېمىرنىڭ كەڭلىكى تارراق بولسا ئىككى كېسەك قىلىپ ياتقۇزۇپ قوپۇرۇلىدۇ. كېمىرگە ئىشلىتىلىدىغان كېسەكنىڭ قېلىنلىقى ئادەتتە ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كېسەكنىڭكىگە ئوخشاش قېلىنلىقتا، كەڭلىكى بولسا ئادەتتىكى كېسەكنىڭكىدىن تۆت سانتىمېتىر كەڭرەك بولىدۇ (ئادەتتىكى كېسەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 32 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 12 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى سەككىز سانتىمېتىر بولىدۇ). كېسەكنىڭ قېتىغا ئالىدىغان لاي ئادەتتە يېپىشقاقراق سېغىز لاي بولۇپ بۇ لايغا سامان ئارىلاشتۇرۇش ھاجەتسىز. كېمىرنىڭ ئۈستىنى ئەگكەندە، ئۆينىڭ كەڭ-تارلىقىغا قاراپ ئېگىلىدۇ. ئۆي كەڭ بولسا، كېمىرنىڭ سېلىنىدىر شەكىللىك ئۈستى تەرىپى (يەنى ئەگمە تورۇس) ئېگىزرەك ئېگىلىدۇ. ئەگەر ئۆي تار بولسا، كېمىرنىڭ ئۈستى پاكارراق ئېگىلىدۇ. ئېگىزرەك ئەگكەنگە قارىغاندا پاكارراق ئەگمەك تەسرەك بولىدۇ. كېمىر ئۆينىڭ تېمىنى قوپۇرغاندا تۆردىكى تامغا لىمتاق (يەنى چوڭ ئويۇق) ۋە كىچىك ئويۇق قاتارلىقلار قويۇلىدۇ. كېمىرنىڭ ئۈستىنى ئەگكەندە ئوڭ تەرەپتىن باشلاپ ئېگىپ ئوتتۇرىغا ئەكېلىپ توختىتىپ ئاندىن سول تەرەپتىن ئېگىپ ئوتتۇرىغا كەلگەندە ئەگمە تۇتاشتۇرۇلىدۇ، ئادەتتە كېمىرنىڭ ئەتراپىدىكى تامنىڭ ئېگىزلىكى 1.8 مېتىر، ئەگمىسىنىڭ ئېگىزلىكى 1.5 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

2. كېمىرنىڭ ئەۋزەللىكى

كېمىر ئۆزىگە خاس نۇرغۇنلىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، بىرىنچىدىن، كۆپ ئىقتىساد كەتمەيدۇ. چۈنكى، بۇ خىل قۇرۇلۇشقا ياغاچ، تاش ئىشلىتىش ھاجەتسىز، پەقەت لاي ۋە كېسەك بولسىلا قۇرۇلۇشنى نورمال ئېلىپ بارغىلى ۋە پۈتكۈزۈپ پايدىلانغىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، كېمىر ياز پەسلىدە ناھايىتى سالقىن، قىش پەسلىدە ئىسسىق بولۇپ، قىشنىڭ سوغۇقىدىن خاتىرجەم ئۆتۈشكە ياردىمى زور. كېمىرنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى يازدا بەك ئىسسىپ كېتىدىغان تۇرپان رايونىنىڭ رايون ئالاھىدىلىكىگە تولىمۇ ماس كەلگەن؛ ئۈچىنچىدىن، كېمىرنىڭ چىدامچانلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ. بۇ تونىرۇلۇق مەسىلىلار ناھايىتى نۇرغۇن بولۇپ، كىشىلەر «كېمىرنىڭ ئۈستىدە ماشىنا ماڭسىمۇ ئۆرۈلمەيدۇ» دەپ قارىشىدۇ. تۆۋەندە بىز خىشنى ماتېرىيال قىلىپ كېمىر تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ سېلىنغان تۇرپاننىڭ پىچان ناھىيەسىدىكى دۆلەت تاشيولى بويىغا جايلاشقان كونا يولدىكى

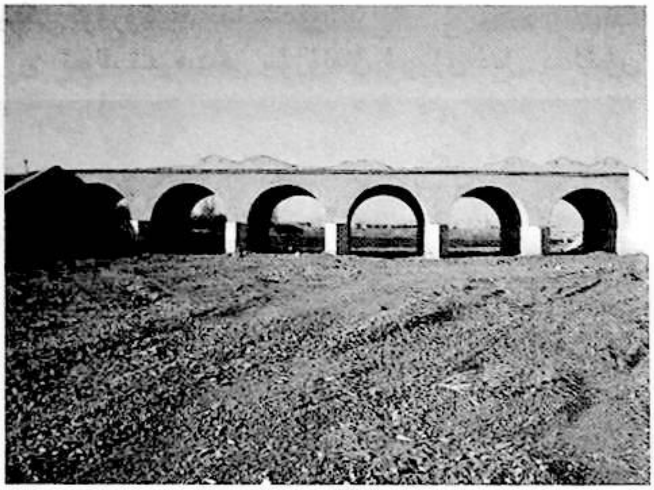

كۆۋرۈكنىڭ يېقىندىن كۆرۈنۈشى

چوڭ كۆۋرۈكنى كۆرۈپ باقايلى:

بۇ كۆۋرۈك پىچانغا كەلكۈن كەلگەندە ئېقىپ ئۆتىدىغان بىر سايغا سېلىنغان بولۇپ، 50 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە، بۇ كۆۋرۈكنى سېلىشقا قاتناشقان پىچاندىكى داڭلىق كېمىر ئۇستىسى خالىق سەيدۇل ئۇستامنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، بۇ كۆۋرۈكنى ئۇ كىشى ئاتىسى سەيدۇل تالىپ تامچى بىلەن بىللە سالغان بولۇپ، پولات چىۋىق ۋە بېتون قاتارلىق ماتېرىياللار ئىشلىتىلمىگەن. پەقەت خىش بىلەن توپا لاي ئىشلىتىلىپ سېلىنغان. 50 يىل مابەينىدە نۇرغۇن قېتىملىق كەلكۈنلەرنى، ساناقسىز ماشىنا-تىراكتور

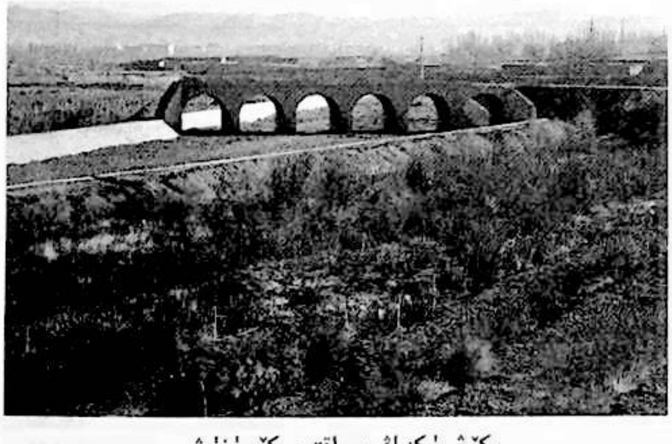

كۆۋرۈكنىڭ يىراقتىن كۆرۈنۈشى

ۋە ھارۋىلارنىڭ، يولۇچىلارنىڭ ئۆتۈشىنى بېشىدىن ئۆتـ-
كۈزگەن بولسىمۇ، ھېچقانداق يېرى دەز ئالمىغان ۋە بۇ-
زۇلمىغان. پەقەت 2007 ـ يىلى كەلگەن بىر قېتىملىق
كەلكۈن بۇ كۆۋرۈكنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يولنى يالاپ
ئېلىپ كەتكەن. تۆۋەندىكىسى ئەنە شۇ جەريانلاردىن كې-
يىنكى كۆۋرۈكنىڭ قىياپىتىدۇر.

ئۇلۇغ تەرەپتىكى بۇزۇلغان ئورۇن دەل كەلكۈن

كۆۋرۈك ئەگمىسىنىڭ ئىچىدىن كۆرۈنۈشى

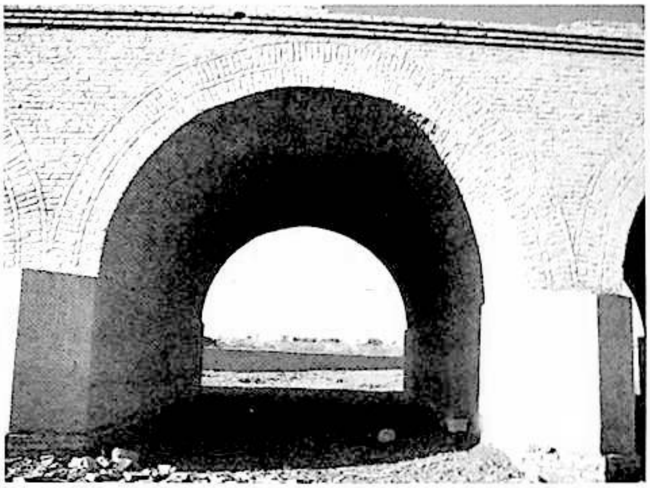

كۆۋرۈك ئەگمىسىنىڭ سىرتتىن كۆرۈنۈشى

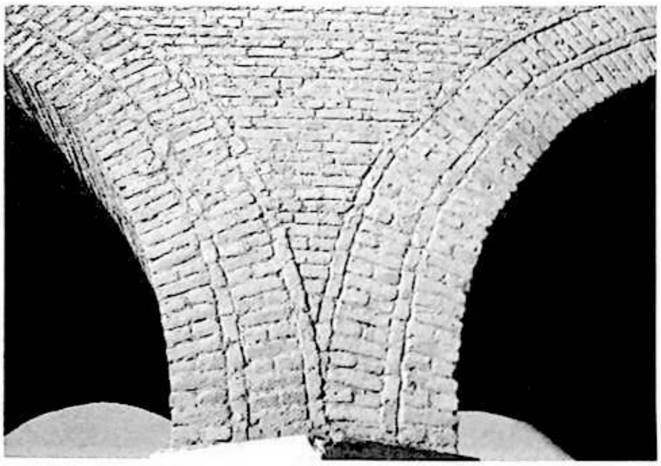

كۆۋرۈك تۈۋرۈكى ۋە كۆۋرۈك ئەگمىسىنىڭ ئېگىلىش شەكلى

يالاپ بۇزۇۋەتكەن جايدۇر.

يۇقىرىقى سۈرەتلەردىن بۇ كۆۋرۈكنىڭ ھەقىقەتەن
چىداملىق ئىكەنلىكىنى ۋە كېمىر تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ
سېلىنغانلىقىنى بىلىۋېلىش تەس ئەمەس. تۇرپان خەلقى
كېمىر ئۆيلەردە ئولتۇرۇش جەريانىدا ئۆيلەرنىڭ ئىنتايىن
چىداملىق ئىكەنلىكىنى ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئىس-
پاتلىغاندىن كېيىن، نۇرغۇن يىللار ئىلگىرىلا كېمىردىن پايد-
ىلىنىپ ئىككى قەۋەتلىك ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرغان
بولۇپ، بۇ خىل ئۆيلەرنىڭ 1 ـ قەۋىتى كېمىر، ئىككىنچى
قەۋىتى ياغاچ ئۆي قىلىپ سېلىنىدۇ. بۇ خىلدىكى ئۆيلەر

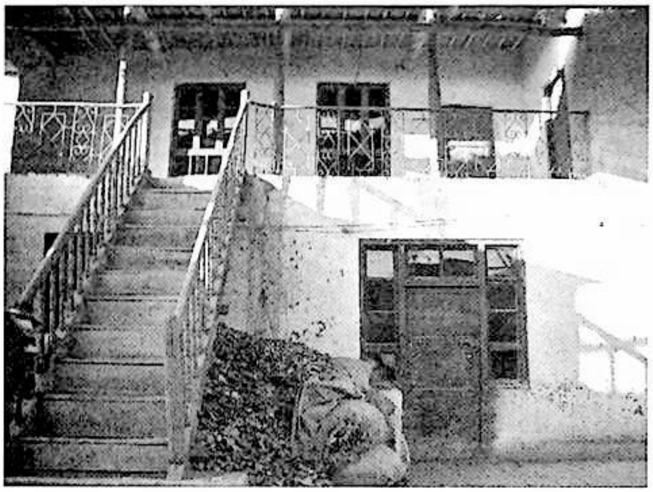

ھازىرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

يۇقىرىقى سۈرەتتىكى ئۆينىڭ بىرىنچى قەۋىتى كېمىر
بولۇپ، كېمىرنىڭ ئۈستىگە يەنە بىر قەۋەت ئۆي سېلىن-
غان. كېمىرنىڭ ئۈستىگە ئىككىنچى قەۋەت ئۆينى سالغۇ
چى بىرىنچى قەۋەتنىڭ ئۈستىنى توپا ياكى لاي بىلەن

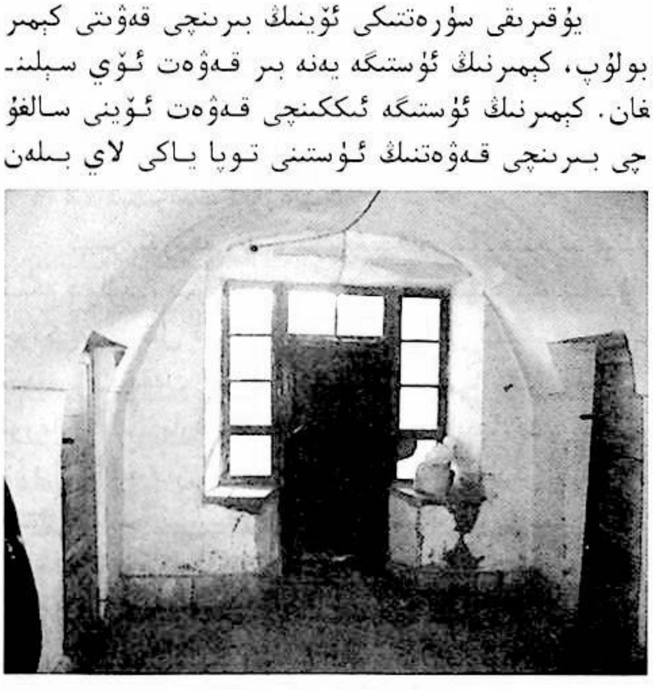

كېمىرنىڭ ئىشىكىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

تىندۇرۇپ تۈزلىتىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن ئۈستىگە ئىك-كىنچى قەۋەتنى سالىدۇ. يەنە بەزىلەر كېمىرنىڭ ئۈستىگە چۈنچە سالىدۇ ۋە چۈنچىگە ھەر يىلى نەچچە تونىنا ئۈزۈم ئېسىپ قۇرۇتىدۇ. كېمىر چىدامىلىق بولغاچقا ئۇزاق يىل بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، ئادەتتىكى ياپما ئۆيلەر بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. كېمىرنىڭ ئىچى ناھايىتى ئازادە بولىدۇ. تۆۋەندە بىز كېمىرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى سۈ-رەتتىن كۆرۈپ باقايلى:

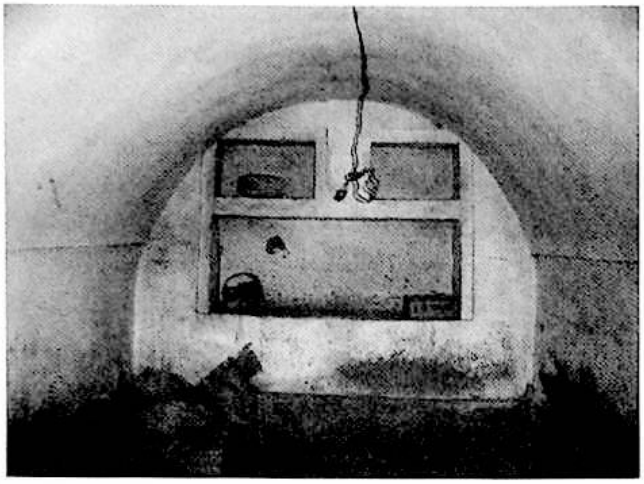

كېمىرنىڭ لەمتاق (رەسىمدىكى ئاستىدىكى چوڭراقى) ۋە ئويۇقلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

پىچانلىق كېمىر ئۇستىسى خالىق ئۇستامنىڭ ئېيتىشى-چە، ئەگەر خىش بىلەن سېلىنغان كېمىرنىڭ ئۈستىگە بىر قەۋەت ئەمەس، ھەتتا نەچچە قەۋەت قاتلاپ سېلىنسىمۇ ئۇزاق يىل ئۆرۈلۈپ چۈشمەيدىكەن. ھېچقانداق ياغاچ-تاش، پولات چىۋىق، بېتون ئىشلەتمەي، سۇ، لاي ۋە خىشتىن پايدىلىنىپ نەچچە قەۋەتلىك بىنا سېلىشنىڭ ئۆزى ھەقىقەتەن ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدۇ. نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدىغان يەنە بىر مەسىلە بار، ئۇ بولسىمۇ كې-مىرنىڭ چىدامچان بولۇش-بولماسلىقى كېمىر سالغۇچىنىڭ تېخنىكىسىغا باغلىق بولۇپ، كېمىر سېلىش تېخنىكىسىنى پۇختا ئىگىلىگەن ئۇستىلار سالغان كېمىرلەر بىر يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك چىداملىق بولىدىكەن. چالا ئۇستىلار سالغان كېمىرلەر چىداملىق بولالمايدىكەن؛ تۆتىنچىدىن، كېمىر ئۆيلەردىكى لەمتاق ۋە ئويۇقلار كېمىرنىڭ چىدام-چانلىقىغا ھېچقانداق تەسىر يەتكۈزمەيدۇ ھەم يوتقان-كۆرپە، كىيىم-كېچەك ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى لەمتاق ۋە ئويۇقلارغا قويۇپ، چىرايلىق گۈل كەشتىلەنگەن

رەختلەر بىلەن يېپىۋەتكەندە ئۆي ئىچى كەڭرى، ئازادە، سەرەمجان كۆرۈنىدۇ؛ بەشىنچىدىن، ھازىر كىشىلەر ئادەت-تىكى ياغاچ-كېسەك قۇرۇلمىلىق ياپما ئۆيلەرنى كۆپ سا-لىدۇ ھەم ئۇنىڭ ئۈستىگە سالغان لىم-بادرىلارنىڭ سەت كۆرۈنۈپ تۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن نۇرغۇن پۇل خەجلەپ ھەرخىل سىلىق تاختىلارنى ئېلىپ ياكى باشقا ئۇ-سۇللار بىلەن ئۆينىڭ تورۇسىنى زىننەتلەيدۇ. بىراق كې-مىردە بۇنداق قىلىش ھاجەتسىز. چۈنكى كېمىرنىڭ ئۈستى ئەگىلىپ بولغاندىن كېيىن سامان لاي بىلەن سىلىق سىپى-ۋېتىلسە كۆرۈنۈشكىمۇ ناھايىتى چىرايلىق كۆرۈنىدۇ ۋە ئىقتىسادمۇ تېجىلىدۇ. ئەگەر ئۆي ئىگىسىنىڭ ئۆيىنى زىن-نەتلىگۈسى بار بولسا كېمىر ئۆينىڭ سىلىق سۇۋالغان تام-لىرىغا مىڭئۆيلەرنىڭكىدەك چىرايلىق رەسىملەرنى سىزدۇر-سا ياكى گەج بىلەن چىرايلىق نەقىشلەرنى چىقىرىپ سىر-لاتقۇزۇۋەتسە ئادەتتىكى ئۆيلەرنى زىننەتلىگەنگە قارىغاندا ناھايىتى چىرايلىق چىقىدۇ.

3. كېمىرنىڭ پەقەت شىنجاڭنىڭ تۇرپان رايونى-دىلا سېلىنىدىغان ئالاھىدە بىر خىل ئۆي شەكلى ئە-كەنلىكىدىكى سەۋەبلەر

كېمىرنىڭ پەقەت تۇرپان رايونىدىلا سېلىنىشى بىر جەھەتتىن تۇرپاننىڭ ھاۋارايى ئەھۋالى بىلەن زىچ مۇناسى-ۋەتلىك بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن تۇرپاندا ياغاچ، تاشنىڭ ئاز بولۇشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. بۇ-نىڭدىن باشقا كېمىرنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە تۇرپان رايو-نىدىلا سېلىنىشى كارىز بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى كېمىرمۇ كارىزغا ئوخشاشلا «2000 يىلدىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە»②بولۇپ، كېمىرنىڭ ئۇستى-نىڭ ھېچقانداق ياغاچ-تاش ئىشلىتىلمەي لاي ۋە كېسەك بىلەن خۇددى كارىز تەشمىلىرىنىڭ ئۈستىگە ئوخشاش ئەگمە شەكىلدە يېپىلىشى بۇ نۇقتىنى بىزگە خېلى ئېنىق يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ. ئەقىللىق تۇرپان خەلقى كارىزنى ئىجاد قىلغاندىن كېيىن كارىزنىڭ تەشمىلىرىنىڭ ئىچىنىڭ يازدا ناھايىتى سالقىن ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، كارىز تەشمىلىرىگە تەقلىد قىلىپ كېمىرنىڭ ئۈستىنى ئەگمە شە-كىلدە يېپىپ سىناق قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولۇشى ياكى مىڭئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا تەقلىد قىلىپ كېمىر ئۆي-لەرنى ئىجاد قىلغان بولۇشى مۇمكىن، چۈنكى مىڭئۆيلەر-نىڭ قۇرۇلمىسىغا نەزەر سالىدىغان بولساق «تۇپراق قات-

MIRAS

لىمى ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن كۆپچىلىكى يارلىقنى ئېچكەرىلەپ ئويۇش يولى بىلەن، بىر قىسمى ئۇستىنى يېرىم ئەگمە شەكلىدە كېسەك بىلەن گۈمبەزسىمان يېپىش ئۇسۇلى بىلەن، يەنە بىر قىسمى تاش كېمىرلەرگە ئۇلاپ كېسەكتە كېمىر شەكلىدە ياساپ چىقىش يولى بىلەن بىنا قىلىنغان»③ بولۇپ، بۇ خىل ئەمەلىيەتمۇ بىزنىڭ كېمىرنىڭ مەيدانغا كېلىشى توغرىسىدىكى ئىككىنچى خىل پەرەزىمىزنىڭمۇ رېئاللىققا ئۇيغۇن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. كېمىر مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ئەقىللىق تۇرپان خەلقى كېمىرنىڭ ھەم ئىقتىسادچىل، ھەم يازدا سالقىن، قىشتا ئىسسىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى يەكۈنلەپ چىقىپ 2000 يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈنگىچە كېمىر سېلىشنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ساقلاپ كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ.

كېمىردىن بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ چەكسىز ئەقىل - پاراستىگە تايىنىپ تەبىئەت ئېلىپ كەلگەن تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى تەبىئەتكە ۋە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا قىلچە تەسىر يەتكۈزمىگەن ئاساستا يېڭىپ كەلگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. چۈنكى تۇرپان خەلقى تۇرپاننىڭ قۇرغاق ۋە ئىسسىق بولغان تەبىئىي ھاۋارايى ۋە ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى ئاز، يەنى دەل - دەرەخ ئاز بولۇشتەك تەبىئىي ئېكولوگىيەسى بىلەن قىلچە قارشىلاشماستىن، ئەكسىچە ئاشۇ خىل مۇھىتقا ماس كېلىدىغان كېمىردىن ئىبارەت قۇرۇلۇش ئۇسلۇبىنى ئىجاد قىلىپ، ئۇنى نەچچە مىڭ يىللار داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى بۇنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. شۇنداقلا يەنە كېمىردىن بىز بۇرۇنقى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادچانلىق ئىقتىدارىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك ئىكەنلىكىنىمۇ ھېس قىلالايمىز. كېمىر باشقا مىللەت ۋە باشقا جايلاردا يوق ئالاھىدە بىر خىل ئۆي قۇرۇلۇشى شەكلى بولۇپ، بۇ خىل قۇرۇلۇش شەكلى پۈتۈنلەي مىللىتىمىز ئەقىل - پاراستىدىن كەلگەن، ئۇنى باشقىلار ئەجدادلىرىمىزغا ئۆگىتىپ قويمىغان بەلكى ئەجدادلىرىمىز خىلمۇخىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش يولىدا قەدەممۇ قەدەم ئىجاد قىلغان.

كېمىر ئەجدادلار ئەقىل- پاراستى ۋە جاپالىق ئەمگىكىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، ئۇنى قوغداش ۋە ئاسراش بىز ئەۋلادلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ۋەزىپىمىز ۋە بۇرچىمىزدۇر.

ئىزاھلار

① ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - نەشرى، 1 - بەت.

② قادىر سېيىتنىياز : «قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىق نەمۇنىلىرىنىڭ بىرى — كېمىر ئۆي»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، 17 - ، 18 - قۇرلىرى.

③ ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى، 180 - بەت.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۇكۇر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى.

2. قادىر سېيىتنىياز: «قەدىمكى ئۇيغۇر بىناكارلىق نەمۇنىلىرىنىڭ بىرى — كېمىر ئۆي»، «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى»، 1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى.

3. خالىق سەيدۇل: بۇ يىل 69 ياشتا بولۇپ، پىچاندىكى داڭلىق كېمىر ئۇستىسى. بۇ ماقالىدىكى كېمىر توغرىسىدىكى بەزى مەلۇماتلار مەزكۇر كىشىنىڭ ئېيتىپ بەرگەنلىرى ئاساسىدا رەتلىنىپ يېزىلدى (مەسىلەن، كېمىرنىڭ سېلىنىش ئۇسۇلى، كۆۋرۈك توغرىسىدىكى مەلۇماتلار، كېمىرنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، كېمىرنىڭ ئالاھىدىلىكى قاتارلىق مەزمۇنلار).

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى 2008 - يىللىق ماگىستىر ئاسپىرانتى)

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەمىڭىزگە سالىمىزكى 2010 - يىلدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانىلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھۇزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزگە، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

كۈن چقش ئۇيغۇرلرنڭ تۇرمۇشى

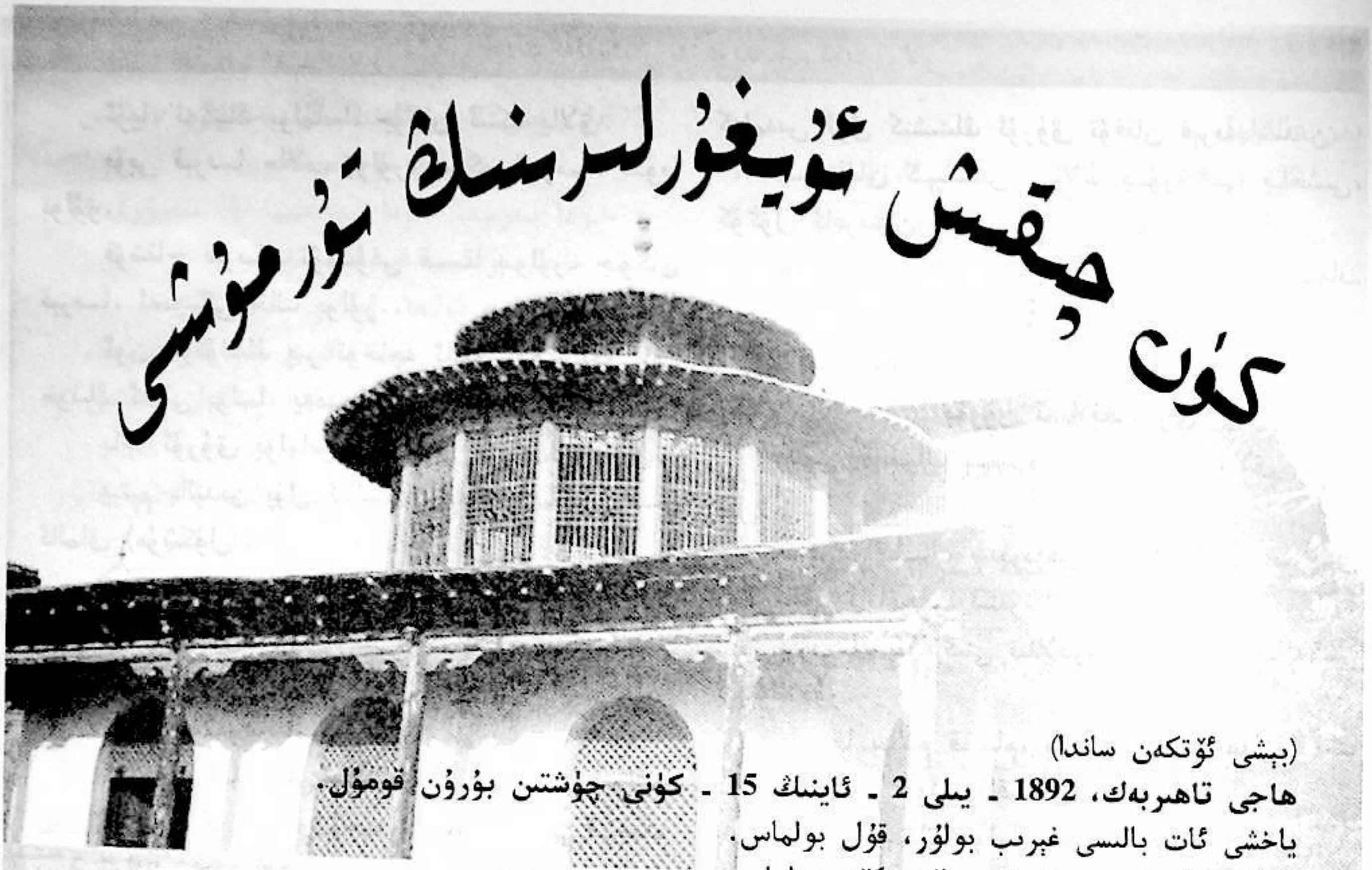

(بېشى ئۆتكەن ساندا)

هاجى تاھىربەك، 1892 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن قومۇل.

ياخشى ئات بالىسى غېرىب بولۇر، قۇل بولماس.
بۇغۇ مارال تېرىسى قېيىش بولۇر، كۆن بولماس.
يۈگىنى يوق ئات مىنسەڭ، ئۈچۈرۇر؛ قۇل بىرلەن قويماق يەسەڭ، قۇستۇرۇر.
پەتەر① ناننى يەپ يويۇپ ئال، كىشى تۇيماسۇن؛ يىگىت قالاش بولسا، قارزى بولماسۇن!
كانتو ئۆزىنى يەر، ئايار كىشىنى يەر!
تۇرپى زىنەتلەر قىلۇر قېرى خوتۇن ياش بولماس؛ مىدېنىڭ قۇگگېتى يوق، مانتو پولو ئاش بولماس.
قېرىلار ياغى تارتار، ئوق ئاتالماس؛ مەگەرچە ئاتسا ئوق، يەرگە قادالماس.
قېشىدا ياتسا بىر نازىگۈل، بىر كەچە تاڭ ئاتقۇچە بىر سۆز قاتالماس.
دۇنيا قويلاغان هارماس، قىز ئالغان قېرىماس.
قارغا چوقۇپ يەر، موللا ئوقۇپ يەر.
يېزىنىڭ موللىسى بولغۇنچە شارنىڭ ② قارغىسى بول!
كەسپتە قىلماغان ئەر پىقىر بولۇر؛ توقۇم يۇپقا بولسا ئات يىغىر بولۇر.
قاش قاراسى بولماسا، قاشقاردەگەن قانچا يىراق؟!

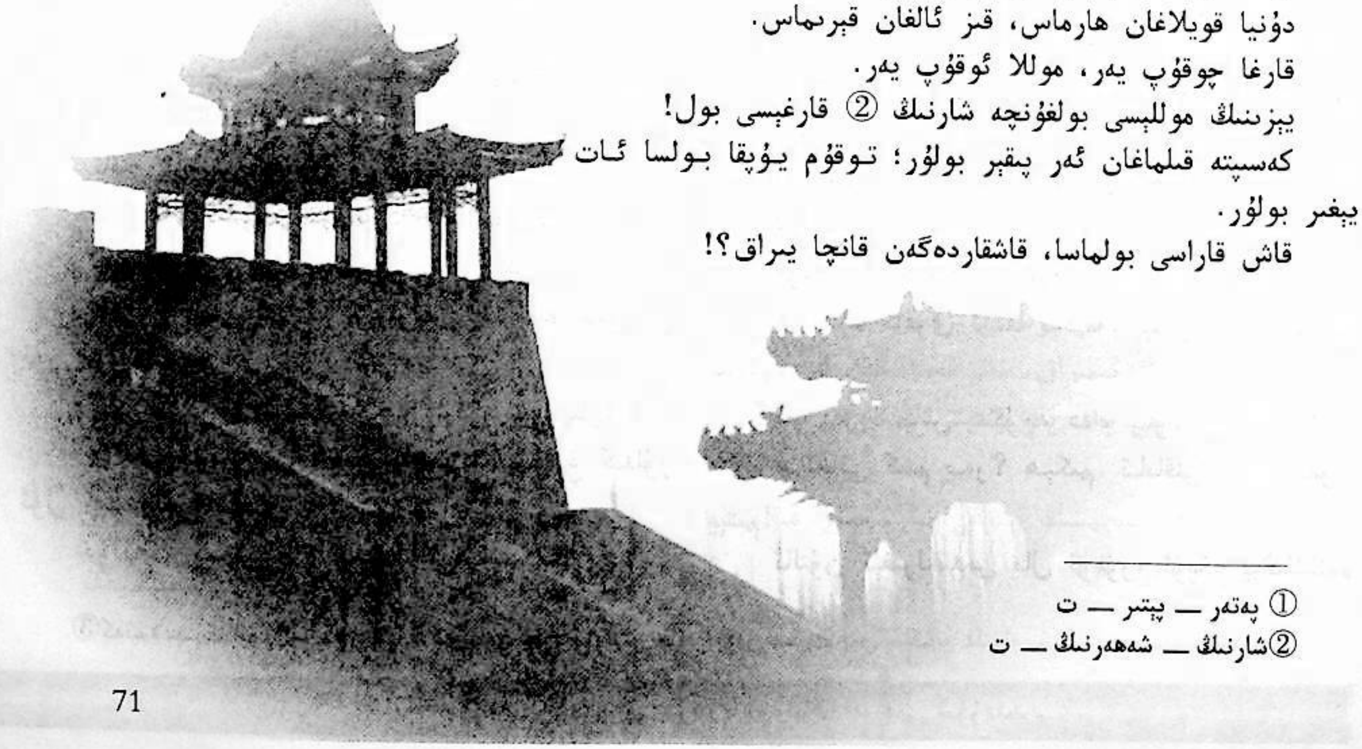

---

① پەتەر — پىتىر — ت
② شارنىڭ — شەھەرنىڭ — ت

ئۇپا، ئەگىنىك بولماسا، جۇگان ئۈتكە يالاق.

بۇبى قىرىسا جالاپ بولۇر، سوگو قىرىسا، سوپا بولۇر.

قۇشقاچ قىرىسا، تۇمشۇغى قىسقا بولۇر، جۇگان قىرىسا، ئەمچىگى خالتا بولۇر.

ئۇن خوتۇننىڭ بىر توخاچە ئاقلى يوق، ئۇل توخونىڭ ئەقلى بولسا، يەمدو پوق؟!

باجا ئۇرۇق بولماس، ساندۇق قۇرۇق بولماس.

يېتىم بالىدىن پۇل ئالماق - پەتەر ناندىن قىل ئالماق (مۇشكۇل).

تېبىپ نەشتىرى ئەتتىن ئۆتەر، تىلنىڭ نەشتىرى جاندىن ئۆتەر.

باي بايغا باقۇر، سۇ ئويغا ئاقۇر.

ئالسا، پۇتەر؛ سالسا، ئىتەر.

كونە چاپاننىڭ پىتى تولا، باي كىشىنىڭ ئىتى تولا.

ئۇجمە لوك لوك، ئۇجمە لوك، ئۇجمىنى قاقسام، بىرى تولۇك؛

پۇلى بارنىڭ گەپى ئولۇك، پۇلى يوقنۇڭ گەپى تولۇك.

ئاغرىق ئاشتىن كەلەر، بالا قىرىنداشتىن.

كەگەشلىك ئىش ئاردىماس، كەك ئىگىن ئۇپرۇماس.

ئەدەمنى يۇرۇتكەن كۆز، تامنى تۇزەگەن تۇز.

بىلمىسىز بىرلەن بولغۇچە بوي يۇرۇسەگچۇ ئۇلگۇچە!

كاگاز نىپىس نەمە؛ چەكسە، تېشىلۇر؛ ئەدەم ئەزىز نەمە خجالەتتە پىشۇلۇر!

ئاتنى ياپاندا كۆرمە، ئەرنى چاپاندا!

ئات ئۇرۇقلۇقتا، ئەر غىرىپلىقتا (بىلىنەدو)

ئەر ئەرگە تۇش، يولبارس تاققا تۇش.

ئۆزنۈڭ لەززىتى ئۇز بىرلەن، تامنىڭ لەززىتى تۇز بىرلەن.

ئۆزۈڭنى ئەر بىلسەڭ، يەنە بىرنى سىر بىل!

دۆلەت قونسا چىبىننىڭ باشىغا، سىمۇرغ كەلۇر ئۇل چىبىننىڭ قاشىغا.

دۆلەت كەتسە③ كىشىنىڭ باشىدىن، گۇيا كەلمەس ئۇل كىشىنىڭ ئۇرۇق تۇققان قىرىنداشىدىن.

قىستاغان كىيىشتىن يالاڭ يۇرۇگىنى ياخشى، كۆگۈل ئاغرىتقان خوتۇندىن بوي يۇرۇگىنى ياخشى.

ھەر كىم قىلسا يامانلىق، ھەرگىز تاپماس ئامازلىق.

1892 - يىل 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن توپلانغانلىرى

گەپنى قىلساڭ بېقىپ قىل، تامغا قولاق يېقىپ قىل!

سەبرى قىلساڭ سەبرىدىن ھالگا پۇتەر، سەبرى كىشى ئۆز ئاياغىدىن ئىتەر.

يارىمنىڭ تىللاگىنى تىللادۇر، ياندۇرۇپ تىللەگىنى تەيتۇللادۇر.

يارىمغا سالام قىلسام، ياقمىدى؛ بىمەھەل گاختا قىلغان سالامىم خوش ئاقمىدى!

ياخشىدا دىماق بولماس، تېقىدا ياماق بولماس.

ئۆزۈڭنى بىل، ئۆزگىنى قوي! چىتە بىشىدا بۆكۆڭنى قوي!

يېگى باينىڭ ئۆزى يوق، تۆگۈرمەنچىنىڭ قىزى يوق.

يېگى بايدىن سودا ئالما، ئۆزۈڭنى تەگلىكتە سالما!

ئاتاڭ مىراپ بولغۇچە يېرىڭ باش بولساچۇ!

موللىنىڭ يوقىدا موللا، موللىنى كۆرگەندە يولدا.

يىغاچ يۇمشىغىنى بويۇن يەر، ئەدەم يۇمشىغىنى ئەدەم يەر!

ئامانەت ساقلاساڭ، تۆلەرسەن، ياڭ يەردە ئۆي سالساڭ ئۆلەرسەن!

ئوغلان كىچىگىدىن، تېرىق قۇلۇغىدىن.

يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەكسە، بېشى ئېنىڭ تاشقا تەگەر.

تار يەردە ئاش يەگۈچە كەڭ يەردە مۇش يە!

ھالگانى كىم يەر؟ ھېكىم. تاياقنى كىم يەر؟ يېتىم!

ئالتۇن ئېغىرلىقىدىن بال تومۇر، ئۆپكە يېگىللىگە-

③كەتسە — كاتانوف بۇ سۆزنىڭ «كەسسە» ۋارىيانتىنىمۇ خاتىرلىگەن — ت

...دىن غالىبۇرۇر.

ئۆز يامانىڭدىن قالما! كىشىنىڭ ئارزۇسىنى يەمە!

بەگنىڭ ئۇيقى يوق، پاشىنىڭ قونقى يوق.

دىگانىنىڭ مازار بىرلەن ھىچ بىر گاختا ئىشى يوق؛

تۆگىنىڭ بازار بىرلەن ھىچ بىر گاختا ئىشى يوق!

بازار كۆركى باققالدۇر، يىگىت كۆركى ساقالدۇر.

ئىت — گۇيا، خوتۇن جاپا!

ئون ئۆينىڭ قۇرۇغ ئۇنى بىر ئۆيگە ئاش بولۇر؛

ئون ئۆينىڭ ھەممىسىگە قىرى خوتۇن باش بولۇر.

نىسيەت كارا قىلماس يۇمشاق ئەمەس قاتقان باشقا،

يامغۇر كارا قىلماس خات پۈتۈلگەن قاتتىق تاشقا!

گەرچە زىندان ئىچرى بولغىل ياخشى خىيال ئاقىل بىرلەن!

گەر چەمەندە بولمىغىل ئىش بىلمەگەن نادان بىرلەن!

باش نەردىن كەتەر؟ تىلدىن! تىل نەردىن كەتەر؟ گەلدىن!

نادان دوستۇن زىرەك دۇشمەن ياخشى!

نادان بولغاندىن يالغۇز ئۇسۇرغان ياخشى!

«ئايلىمدا قويدى» دەپ يەمە! «ئاغزىمدا كەلدى» دەپ دەمە!

تۇغۇلما غۇچا بالا بولماس، باقماغۇچا كالا بولماس!

ياخشىلىقنى سۇغا سال! يوققىرى بىرىپ تۇتۇپ ئال!

سۇغا سالسا، سۇ كۆتەرمەس بىر مىسقال ئالتۇننى!

ئالتۇن بىرىپ ئىلىپ پولماس ياڭغان كۆڭۈلنى!

چىقمچىغا بەك ئىمراق، شاتراقچىغا ئىت ئىمراق!

پاراڭ سالغىلى يات يەر ياخشى؛ شاتراق ئۇرغىلى ياڭ يەر ياخشى.

ئادىمدىن ئادىمنىڭ پارقى بار. ھەر ماتانىڭ ھەر ماتادىن پەرقى بار!

1892 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن توپلانغانلىرى

خۇدا بەرسە، خۇدا بەردىمما ④ بەرۇر؛ خۇدا ئۇرسا، خۇدا بەردىمما قوشلاپ ئۇرۇر.

خۇدا بەرسە قۇلىغا، ئەلتىپ پەرۇر قولىغا!

ھەر كىشى ئۆز غامىدا، قىرى قىز ئەر غامىدا.

ئىگىز كىشى — ئاخماق، پاكار كىشى — چاقماق.

بىر ئىت كۆرۈپ قاپۇر، مىڭ ئىت ئاڭلاپ قاپۇر.

ئاتاماغان ئەردىن ئاتاڭغان دۆڭ ياخشى.

ئەشەككە نە ئۇلاڭ، نە قۇشقان؟

ئەشەك نەبىلۇر؟ نوقلى، ناباتنىڭ قادىرىنى؟ — بىر توربا سامان بەرسە، شۇندا بىلۇر تويغىنىنى [بۆلەك نەرسىنى ئەشەك بىلمەيدۇ]

ئەشەكنى مۇنازى قىلسا، ئوقۇرغا چىچىپتۇ.

يۆرگەكتە چىپىلغان كەسەل جان بىرلەن تەڭ چىقۇر.

پەلەككە قاراپ ھەمەكسىز قالدىم. خوتۇڭغا قاراپ بالاسىز قالدىم.

ئىتىڭنىڭ بىرىدا يول تاپ! پۇلۇڭنىڭ بىرىدا يۈز تاپ!

تىشىڭنىڭ بىرىدا گۆش يە! تىشىڭ تۈگەگەندە كۆسە!

تۆگەچە بويۇڭ بولغۇچە، تىرماقچە ئاقلىڭ بولساچۇ!

سىخىدىن خىيانەت ئەجەپ؛ بىخىلدىن دىيانەت ئەجەپ!

«ئىبزىز بولاي» دەسەڭ، تولا دەمە! «سەت تاپاي» دەسەڭ، تولا يەمە!

تامدىن كىرەم تىللەمە! گەدايدىن دىرەم تىللەمە!

ئۇشاقلار ئىشى نەمە بولماس؛ پىستا قوبۇزى كەمە بولماس!

ئۆزۈڭدىن كەم كىشىگە بولما ھەمدەم؛
ئىنىڭ مىغدارى ئارتىپ بولغايسەن ـ كەم!
قىتىلسا مەشك ئۇچۇن تۇپراقى يۇڭغا،
ئۆزىنى بەربات بەرگي، قىمىتى ھەم

④خۇدا بەردىم — كاتانوف بۇنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىدىن «غوجام. بىتكىم»لەرنىمۇ خاتىرىگە ئالغان.

تۆمۈرخان، 1892 ـ يىل، 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، قومۇل، ئون ئىككى يىلنىڭ مەزمۇنىسىنى بايان قىلۇر

ساچقان يىلى، ئەگەر ساچقان يىلى كىرسە، يىل بېشى خوپلۇق گە ئېمىنلىڭ بولغاي. يىل ئوتتۇرىسىدا پىتنە، توقۇنۇش بولغاي، ساچقان تولا بولغاي، ئوغرىدىن خەتەر كۆپ بولغاي، ھەر پەرزەندىكى بۇ يىل ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، تېز پەم بولغاي، خوشمەندە بولغاي، يىل ئاخىرىدا تۇغۇلسا، يالغانچىگە ھەزال بولغاي.

ئۇي يىلى: ئۇي يىلى كىرسە، دالالەت قىلۇركى، رەنجىگە زەخمەتگە جەپا خاق ئىچىدە بىسيار بولغاي، پادىشالار ئارىسىدا پىتنەگە ئەڭگىزلىك تولا بولغاي، ئەتراپ ئالەمدە جەڭ بولغاي، كۈزگى نەمەتلەر بىسيار بولغاي گە بەزى شارلاردا ① خۇنرىزلىق بولغاي، چارپايلارغا ئاپەت يەتكەي، ھەر پەرزەنت، بۇ يىل ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، خوش خۇي گە تارىپ دوست بولغاي، يىلنىڭ ئاخىرىدا تۇغۇلسا، ھاماقەت بولغاي. بارس ② يىلى بارس يىلى كىرسە خاق ئارىسىدا ھەسەتكە كىنەگە ئادا گەت بولغاي. زېمىستان ئۇزاق كەشكەي، چارپايلارغا ئۆلۈم كىرگەي، گە پاتشالار ئارا پىتنە ئۇشۇپ بەت گۇمانىلىق تۇشكەي، گە گەزەندى جانۇر بىسيار بولغاي، گە بەزى دىيارلاردا خۇنرىزلىق بولغاي، زىرائەتكە ئاپەت يەتكەي. ھەر پەرزەنت، بۇ ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، بىنەت ھىممەت بولغاي، ئۈزى كۆرۈكلۈك بولغاي. يىل ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلسا، كىنەدار بولغاي.

توشقان يىلى: توشقان يىلى كىرسە، نەمەت پەراگان بولغاي زەلزەلە قورقۇنچلۇق كۆپ بولغاي ھەركىم بۇ يىل ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، بىگۇپا، بىئاتىقان، بولغاي گە بىقارار بولغاي، ھېچ كىمگە ئۆلپەت ئالماغاي. ئېنىڭدىن كىشىگە مەنپەت تەگمەگەي گە قىسقا ئەندىشىلىك، تولا سۆزلۈك بولغاي.

بىلىق يىلى: بىلىق كىرسە، ھەربىي خۇنرىزلىق بولغاي، ئۇلۇق ھاكىملار ئارىسىدا پىتنە بىسيار بولغاي، زىرائەتكە نۇقسان يەتكەي، قار يامغۇر بىسيار ياققاي، ئەيش ئەشرەت بىسيار خوپ بولغاي، مۆگەلەر خوپ بولغاي، چارپايلار سېمىز بولغاي، بۇ يىلدا كىنە ئاداگەت بىسيار بولغاي، قېرى كىشىلەر تولا ئۆلگەن، ھەركىم بۇ يىلنىڭ ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، پاكىزە دىل گە كىنەسىز گە بىئارام بولغاي. يىل ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلسا، بەت خۇي، بەت باخ گە كۆڭنى قاتتىق بولغاي، يىل ئاخىرىدا تۇغۇلسا، دۆلەتمەندە بولۇر.

ئات يىلى: قاچان كىم ئات يىلى كىرسە. خۇنرىزلىق بولغاي، زېمىستان دىشكار كەشكەي، مۆگەلەرگە ئاپەت يەتكەي، كۈزگى خوپ بولغاي، ھەركىم يىل ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، خوش خۇي، خوش روي بولغاي، بىسيار دۇشمەنلىك بولغاي. ئەگەر ميانە سەلدە تۇغۇلسا، رىزقى كەڭ گە خوش روي، كەم ئازار بولغاي، ئەگەر ئاخىر سەلدا تۇغۇلسا، ئۆمرى كۆتە بولغاي.

ھەمدانە يىلى: مايمۇن يىلى كىرسە خۇشاللىق گە خوپلۇق گە كەڭرۆلۈك گە تىنچلىق كۇشادەلىك بولغاي، چارپايلارغا ئاپەت يەتكەي، ئۈزۈم كەم بولغاي، ئۆزگە مۆگەلەر خوپ بولغاي ئۇلۇقلار ئارىسىدا ھەربىي خۇنرىزلىك بىسپار بولغاي، زۇلمى جاپا تولا بولغاي، خاق ئارىسىدا مەھرى شاققات ③كەم بولغاي، ئەمما زەرائەت خوپ بولغاي. بويران تولا بولغاي. يامغۇر تولا ياققاي. ھەر كىم بۇ يىل ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، زاھىت گە ئاقىل، دانا بولغاي. ئاخىر سالدا تۇغۇلسا جوداگەر گە بەت كەردەن بولغاي.

مۇرغى يىلى توخۇ يىلى كىرسە ئۇل يىل ئىسسىق، يىغىن كەم بولغاي. نەرخى ئارزان بولغاي، كەڭرۆلۈك بولغاي، مۆگەلەر بىسيار بولغاي، ئۆلۈم كەمرەك بولغاي، زېمىستان ئۇزاق كەشكەي، دەرگىشلەرگە خەير قىلىپ پەرسەلەر، بەرەكەت تاپقايلار. پادىشالار خوپلۇق بولغاي، ھەركىم بۇ يىل ئاگىچىلىدا تۇغۇلسا، زىرەك، خوش پەم، ئاقىل، دانا بولغاي، ئەگەر ميانە سەلدا تۇغۇلسا، زاھىت، دەرگىش بولغاي، ئاخىر سەلدا تۇغۇلسا بەت خۇي، بەت

---

① شارلاردا ــ شەھەرلەردە ــ ت
② بارس ــ يولۋاس ــ ت
③ شاققات ــ شەپقەت ــ ت

ئەندىشە بولغاي.

سەك يىلى: ئىتنىڭ يىلى كىرسە، ھاگا ئىسسىق، يېغىن كەم بولغاي، مۆگەرلەر بىسيار بولغاي، ھەركىم بۇ يىل ئاگگېلىدا تۇغۇلسا، يالغانچى بولغاي، دۇز، ھەربىي قىلغۇچى بولغاي، مىئانە سەلدا تۇغۇلسا، بەت مەھرى، كەنەگەش بولغاي. قار، يامغۇر، قىممەتچىلىك قاتلىق بولغاي، زالىملارغا ئاغرىق ئۆلۈم تولا بولغاي، پادىشالار ئارېسىدا ھەربىي ئۇشۇپ خۇنرىزلىق بولغاي.

خۇك يىلى : توڭغۇز يىلى كىرسە، نەرخى ئارزان، يېغىن بىسيار بولغاي، ئۇلۇقلارغا ئاغرىق بىسيار بولغاي، پادىشاگە ھاكىملار ئارېسىدا پىتنە ئۇشۇپ بولغاي، زىراەتكە ئاپەت يەتكەي، خاق ئارېسىدا مەھرى مەھەببەت كەم بولغاي. ھەرنە دىيارلاردا يامانلىق بولغاي. ئاخرى ساداق قىلسا، بەرەكەت تاپقاي. ھەركىم يىل ئاگگېلىدا تۇغۇلسا، سادىق، ئاقىل، ساھىبى دۆلەت بولغاي، ئەگەر مىيانە سەلدە تۇغۇلسا بى ئەتبار، ئاداگەتلىك، زالىم، پىتنە ئەڭگىز بولغاي. ئاخىر سەلدا تۇغۇلسا، غاماز، مەككارگە بەت مەھرى، بەت خۇي بولغاي.

ئابدۇللاھكا، 1892 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، چۈشتىن بۇرۇن، قومۇل

قۇلاق قىشقارماقنىڭ بايانى

ئەگەر شەنبە كۈنى قۇلاق قىشقىرسا، سۆز ئىشىتكەي. خۇدايى تەئەلا پەرزەنت سالە كەرەمەت قىلغاي.

ئەگەر يەكشەنبە كۈنى قۇلاق قىشقىرسا، پادىشاھلاردىن زىيەر تاپقاي.

دۈشەمبە كۈنى قۇلاق قىشقىرسا بىر يەرگە سەپەر قىلغاي.

سەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىشقىرسا، دەرھال پايدا كۆرگەي.

چارشەنبە كۈنى قۇلاق قىشقىرسا، ياخشىلىق كۆرگەي.

پەيشەنبە كۈنى قۇلاق قىشقىرسا، پادىشاھلاردىن ئەنام كۆرگەي.

ئېزنا كۈنى قۇلاق قىشقىرسا، ئۆيگە مەيمان كەلگەي.

تىرماق ئالماقنىڭ بايانى

ھەزرېتى پايغامبەر ـــ سەللەللاھو ئەلەيھىگە سەللەم! ھېدىستا ئانداق كەلتۈرۈپتۇكى تۆرت كۈن تىرماق ئالماقنى مېنى قىلىپتۇلار: شەمبە، يەكشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە.

ئەگەر دۈشەنبە تىرماق ئالسا، خۇدايى تەئالا كاتىپلىق نىسىپ قىلغاي، ئەگەر پەيشەنبە ئېزنا كۈنى تىرماق ئالسا، ئۆمرى ئۇزۇن بولغاي.

ساچ تۇشۇرمەكنىڭ بايانى

كىمكى شەمبە تۇشۇرسە ساچىنى،
قوندى ئىززەت قولىغا لاچىنى!
كىشى ساچىنى تۇشۇرسە يەكشەنبە،
سۇڭغۇسدۇر ئاياغ ياچىنە!

دۈشەمبە كۈن تۇشۇرسە ساچىنى،
كەيدى بېشىغا تاختى تاجىنى!
سەيشەمبە كۈن تۇشۇرسە ساچىنى
غامغا قالۇر تاپماي ئالاجىنى.

چارشەنبە كۈن تۇشۇرسە ساچىنى،
يەمەغەي دەردى غۇسسا كاجىنى!
پەيشەنبە كۈن سالدۇرسالڭ ساچىنى،
كۆرمەگەيسەن قېرىنىنىڭ ئاچىنى!

ئېزنا كۈن تۇشۇرسە ساچىنى،
تاپقايسەن بىشەك ئاخرەت خارابىنى!
تىبى يەتكۈچە نەزمى ئەيلەپتۇ
خاستادىللىك ھەرەكەت ماجرانى!

ناي خان، لوگۇچېن، 1892ـيىلى، 4ـئاينىڭ 6ـكۈنى چۈشتىن بۇرۇن، تۇرپان

سەپەر قىلماقنىڭ بايانى

سەپەرنىڭ ئەدەپلىرى بىسايار تۇرۇر. سەت ـ نەسەلەرنى بىلمەك كەرەك. يەكشەنبە كۈنى تۈش گاختىدا سەپەر قىلماق كېرەك. دۈشەنبە كۈنى ناماز پەشىندە سەپەر قىلماق كەرەك. سەيشەمبە كۈنى ناماز پەشىن گاختىدا سەپەر قىلماق كەرەك. چارشەنبە كۈنى سەھەر گاختە-

دا سەپەر قىلماق كەرەك. پەيشەمبە كۈنى سۇبى گاختىدا سەپەر قىلماق كەرەك. ئىزنىا كۈنى چاش گاختىدا سەپەر قىلماق كەرەك. شەمبە كۈنى ناماز دىگەر گاختىدا سەپەر قىلماق كەرەك.

بارما ماشرىق سىرىغا دۈشەمبە!
يەنە شەمبە ئەيلىدىم تەمبە.
روزى يەكشەنبە، ئاندىن ئىزنىا
بارما ماغرىپقا! كەلتۈرۈر كىنە

يەنە سەيشەمبە، چارشەمبەدۇر
سۇ قۇيبار ماغاڭغا تەمبەدۇر؛
پەيشەمبە سۇ يوقىرى بارما!
مەنپەت يوقتۇر بىھۇدە هارما!

تۆمۈرخان، 1892 ـ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، قۇمۇل

كۈن تۇتۇلغاننىڭ بايانى

1. ئەگەر ئۇشۇر ئايدا كۈن تۇتۇلسا، كەڭرۈلۈك بولغاي، ئاشلىق تولا بولغاي، قار يامغۇر تولا ياققاي، خاق بىغەم بولغاي.

2. سەپەر ئايدا كۈن تۇتۇلسا، خاق ئارىسىدا ئۆلۈم تولا بولغاي، پادىشالار ئاغرىغاي، ساداقا بەرگەي، كۆز ئاغرىغى تولا بولغاي، داراخلار مۆگىسى تولا بولغاي.

3. رىبىئۇل ئەگگەل ئايدا كۈن تۇتۇلسا، چارپاي، مال تولا بولغاي، خۇنزىرلىق، جەڭ، جىدەل، مەركى مەپاجا تولا بولغاي.

4. رىبىيئۇل ئاخىردا كۈن تۇتۇلسا، شۇ پادىشالارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ نىشانىسىدۇر؛ دەرگىشلەرنىڭ هالى خوپ كەشكەي، مەلەخ بىسسىيار بولغاي، سوداگەر خاققا خوپ بولغاي.

5. جەمادۇل ئەگگەل ئايدا كۈن تۇتۇلسا، ئۇل يىل چارپايغا ئۆلۈم كىرگەي، ماغرىپ تەرىپىدىكى خاققا مەركى مەباجە تولا بولغاي، سىپا خاققا ئۆلۈم تولا بولغاي.

6. جەمادۇل ئاخىر ئايدا كۈن تۇتۇلسا، ماغرىپ خاقنىڭ ئەهالى ياخشى بولغاي، لەيكىن مەشرىق تەرىپىدىكىلەرگە قاتلىق، ئۆلۈم هەم بولغاي.

7. ئەگەر دۇئا ئايدا كۈن تۇتۇلسا، خاق ئارىسىدا خوشاللىق بولغاي، لەيكىن ئۇل يىل قوزغاقچىلىق بولغاي، جەڭ ماغلۇپ تولا بولغاي.

8. بارات ئايدا كۈن تۇتۇلسا، ئۇل يىل قار يامغۇر تولا ياققاي، قىش قاتتىق، سوق، تەئامغا تەڭلىك بولغاي، ئەرەب خەلقى مىنەن رۇم خەلقى خۇسۇمەتلىك بولغاي.

9. ئەگەر رامازان ئايدا كۈن تۇتۇلسا، غازىلارغا، باتۇرلارغا خۇداي تەئالا هۇندۇستان پاتىشاسىنىڭ نۇسرىتىنى بەرگەي.

10. هەيت ئايدا كۈن تۇتۇلسا، ياخشىلىق بولماغاي، هەرجاز بەندە بولغاي، ئىراق رۇمدا دۈشمەن پەيدا بولغاي.

11. ئەگەر ئارا ئايدا كۈن تۇتۇلسا، زىرائەتكە چۆرتكە تۈشكەي، يامغۇر بىگاخ چاغدا تولا ياققاي، ئەل ئارىسىدا ئەداگەت تولا بولغاي، سەخاگەت بىرلەن بولماق كەرەك.

12. ئەگەر قۇربان ئايدا كۈن تۇتۇلسا، ئارا ئاينىڭ هۆكمى مىنەن بەرابەردۇر. گاللا ئەلەم!

ئاي تۇتۇلغاننىڭ بايانى

1. ئۇشۇر ئايدا ئاي تۇتۇلسا، پادىشالار ئۆلەر؛ خاق ئارىسىدا بەت كارلىق تولا ئۆتسە، ئاي تۇتۇلار.

2. مۇندۇن ئىبرەت ئېلىپ تۆبە ئىستىقبار قىلماق كەرەك.

3. ئەگەر سەپەر ئايدا ئاي تۇتۇلسا، بىشالىڭ يامغۇر تولا ياققاي، خاق ئارىسىدا جۇرۇستەم بولغاي، خاق بىر بىرىنى ئۆلتۈرگەي.

5. ئەگەر رىبىيئۇل ئاخىردا ئاي تۇتۇلسا، يامغۇر تولا ياققاي، نەمەت كەڭرۈ بولغاي، زىرائەت خوپ بولغاي، نەرخى ئەرزان بولغاي.

4. ئەگەر رىبىيئۇل ئەگگەل ئايدا ئاي تۇتۇلسا، زىرائەت كەم بولۇر، قاتلىق بولغاي.

6. ئەگەر جەمادۇل ئەگگەل ئايدا ئاي تۇتۇلسا، پاسىق خاققا ئۆلۈم بولغاي، ئەمما پات ئاسان بولغاي.

7. ئەگەر جەمادۇل ئاخىر ئايدا ئاي تۇتۇلسا پادىشالار ئارىسىدا خوپلۇق بولغاي، ئۇل يىل كەڭرۈلۈلۈك خوشال بولغاي.

8. ئەگەر دۇئا ئايدا ئاي تۇتۇلسا، خاق ئارىسىدا نالەگە زارە تولا بولغاي، نازگە نەمەتتىن بىغەم بولغاي.

9. ئەگەر بارات ئايدا ئاي تۇتۇلسا، ئاداگەت تولا

بولغاي، ئۇلۇق خاققا ئۆلۈم تولا بولغاي، پېقىرخاق ئاگالى خوپ كەشكەي.

10. ئەگەر رەمەزان ئايدا ئاي تۇتۇلسا، ئالىم، بۇزۇرۇكلەر ئاگالى خوپ؛ ئۆگە خاققا خوپ ئەمەس.

11. ئەگەر ھەيت ئايدا ئاي تۇتۇلسا، ئۇلەمالار پۇزۇلا خوپ بولغاي، گە بەزى يەردە پىتنە پاسات تولا بولغاي.

12. ئەگەر ئارا ئايدا ئاي تۇتۇلسا، ئۇل يىل پادىشالارغا خوپ ئەمەس.

13. ئەگەر قۇربان ئايدا ئاي تۇتۇلسا، ئۇل يىل كەمرۇلۇك بولغاي.

يەر تەبرەگەننىڭ بايانى

ئابدۇللا ئاكا، 1892-يىل 1-ئاينىڭ 28-كۈنى،

قومول

1. يەرنىڭ ئاستىندا بىر كالا بار ئىمىش. 2. دۇنيادا ياخشى يامان ئىشلەر تولا بولۇپ ئۇ كالا بۇ زېمىننى سىغار مۇگۈزىدە كۆتۈرۈپ تۇرار ئەكەن. 3. دۇنيا گۇنايى تولا بولۇپ ئۇ كالا سىغار مۇگۈزى بىرلەن كۆتەرالماي ئۇ مۇگۈزدۈن بۇ مۇگۈزگە يۆرتكەگۈچە يەر تەبرەر ئەكەن.

يەر تەبرەگەننىڭ بايانى

1 . ئەگەر ئۇشۇر ئايدا يەر تەبرەسە، ئۇلۇقلار ئۆلگەي، سوداگەرلەرگە، لەشكەر بارغان كىشلەرگە خوپ ئەمەس؛ ئەگەر كەچە تەبرەسە، ئۇلۇق ئاغرىق تولا بولغاي.

2. ئەگەر سەپەر ئايدا يەر تەبرەسە، دەھقان خاققا ئۆلۈم بولغاي؛ كەچە تەبرەسە، يەردىن ئۈنەدۇرغان نەمەرسەلەرگە نۇقسان بولۇر.

3. ئەگەر رىبىيۇل ئەگگەل ئايدا يەر تەبرەسە، كىچىك ئايالالارغا سەچەك چىققاي؛ ئەگەر كەچىسى تەبرەسە، ئۇلەما خاق، پادىشالارغا تولا ئۆلۈم تولا بولغاي.

4. ئەگەر رىبىيۇل ئاخىر ئايدا يەر تەبرەسە بىر تايىپە خاق ئۇتقا كۆيۈپ ئۆلگەي؛ ئەگەر كەچە تەبرەسە، ئاغرىق تولا بولغاي، ئۇل يىلى ئاشلىق بولغاي، دىلىلكى تەئام پات كەمرۇ بولغاي.

5. ئەكەر جەمادۇل ئەگگەل ئايدا يەر تەبرەسە، پېقىرلارغا خوپ بولغاي؛ كەچىسى تەبرەسە، ئاغرىق تولا بولغاي.

6. ئەگەر جەمادۇل ئاخىر ئايدا يەر تەبرەسە، ئۇل يىل كەمرۇلۇك بولغاي، لەيكىن ئاغرىق تولا بولغاي، كەچىسى تەبرەسە، يامغۇر تولا ياققاي.

7. ئەگەر دۇئا ئايدا يەر تەبرەسە، ئۇل يىل زىرائەت خوپ بولغاي، لەيكىن گەبا بولغاي؛ ئەگەر كەچىسى تەبرەسە، ھەر كىشى ساداقا بەرمەك كەرەك.

8. ئەگەر بارات ئايدا يەر تەبرەسە، نەرخى ئارزان بولغاي؛ ئەگەر كەچىسى تەبرەسە، ئاغرىق تولا بولغاي، خاق ئارىسىدا ئاداگەت تولا بولغاي، لەيكىن دەرگىشى خاققا خوپ بولغاي.

9. ئەگەر رامەزان ئايدا يەر تەبرەسە، ئاشلىق بولغاي؛ ئەگەر كەچىسى تەبرەسە، ئۇل يىل كەمرۆلۈك بولغاي، ئاغرىق ھەم بولغاي.

10. ئەگەر ھەيت ئايدا يەر تەبرەسە، ئۇلۇقلارغا ئۆلۈم بولغاي، جەڭ جىدەل بولغاي، ئەگەر كەچىسى تەبرەسە ئەل ئارىسىدا قاتلىق بولۇر. زىرائەتچىلىككە كۆيگەي، ئەمما لەشكەر ئارىسىدا تەئام كەمرۆ بولغاي.

11. ئەگەر ئارا ئايدا يەر تەبرەسە، خاق ئارىسىدا پىتنە، ئاداگەت تولا بولغاي؛ ئەگەر كەچىسى تەبرەسە، كۈندۈزنۈڭ ھۆكمىدە، لەيكىن كەمرۆلۈك بولۇر.

12. ئەگەر قۇربان ئايدا يەر تەبرەسە، ئۇل يىل ئۆلۈم تولا بولغاي؛ ئەگەر كەچىسى تەبرەسە، خاق ساق سالامەت، زىرائەت خوپ بولغاي.

يەر تەبرەگەن كۈننىڭ بايانى

1. ئەگەر ئېزىنا كۈنى يەر تەبرەسە، پادىشالارغا، ئۇشاقلارغا ئاغرىق بولغاي.

2. ئەگەر شەمبە كۈنى يەر تەبرەسە، تۇرۇك گە جوھوت خاققا نۇقسان بولغاي.

3. ئەگەر يەكشەمبە كۈنى يەر تەبرەسە، تائام كەمرۆ، لەيكىن ئاغرىق تولا بولغاي.

4. دۇشەنبە كۈنى يەر تەبرەسە، ئۇشۇق ئاغرىق تولا بولغاي، مەركى مەپەجا بولغاي.

5. سەيشەمبە كۈنى يەر تەبرەسە، يامغۇر تولا ياققاي.

6. چارشەمبە كۈنى يەر تەبرەسە، بىگاخ چاغدا بويران تولا بولغاي.

7. پەيشەمبە كۈنى يەر تەبرەسە، ئۇلاق خاققا ئۆلۈم بولغاي.

تەييارلىغۇچى: م. مۇھەممەد

«مىراس» ژۇرنىلىغا مۇشتەرى بولۇڭ

ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

«مىراس» ژۇرنىلى «مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال»، «مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىدىكى قوش ئۇنۇم ياراتقان ژۇرنال»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تۇرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال»، «شىنجاڭ 2 - نۆۋەتلىك مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن ژۇرناللىرى مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن ژۇرنال بولۇپ، سەھىپىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىزدىكى «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى» سەھىپىسىدە ھەرخىل تېمىدىكى نادىر ئىلمىي ماقالىلەر، «ئادەت قېرىماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەل ئۆرپ - ئادەتلىرى، «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا» سەھىپىسىدە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەقىل دۇردانىلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان ھېكايەتلەر، «يىلتىزسىز دەرەخ بولماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوبرازلىق تارىخىي كەچمىشلىرى بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسەپ يىلتىزىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر، «كۆلكە — جان ئوزۇقى» سەھىپىسىدە قىزىقارلىق لەتىپە - يۇمۇرلار، «ئايدىڭ كېچىلەر» سەھىپىسىدە ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ پاك ئىنسانىي سۆيگۈ مۇھەببىتى كۆيلەنگەن سۆيگۈنامىلەر، «ساقلىقىڭ — شاھلىقىڭ» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى ۋە سالامەتلىك ھەققىدىكى ھېكمەتلەر، «مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئىشنى ئائىلەڭدىن باشلا» سەھىپىسىدە پەرزەنتلەرنى دانا ۋە ئەخلاقىي رەنالاردىن قىلىپ تەربىيەلەش توغرىسىدىكى ئۆگۈت - بىلىملەر، «چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار» سەھىپىسىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى، «دۇنياغا نەزەر» سەھىپىسىدە چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

قىسقىسى، «مىراس» ژۇرنىلى ئاۋامغا جاھاننامە، ئالىملارغا بايلىق، ئاشىقلارغا ۋىسال، ئاتا - ئانىلارغا مەسلىھەت، پەرزەنتلەرگە ئىنساپ، قىزلارغا شەرم - ھايا، يىگىتلەرگە غۇرۇر، باللارغا ئەقىل - پاراسەت، ئاغرىقلارغا شىپا، ئاجىزلارغا ئۈمىد بېغىشلايدۇ!

بىز سىزلەرنىڭ ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 - يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئەۋەررۇك مىراسلىرىمىزنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش يولىدا ئىشلەۋاتقان جاپالىق خىزمىتىمىزگە يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولۇشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز، ژۇرنىلىمىزنىڭ مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65 — 1130\1

خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 — 3829

پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 — 58

تېلېفون نومۇرى: 0991 - 4554017

E-mail:miras uyghur @126.com

ژۇرنىلىمىزنىڭ يىللىق باھاسى 36.00 يۈەن، يەككە باھاسى: 6.00 يۈەن

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

سىرلىق كىروران، گۈزەل چاقىلىق

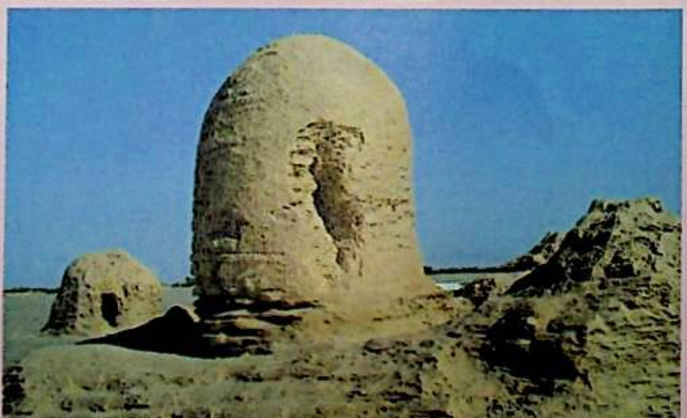

美拉斯

MIRAS

مىراس

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: 0991- 4554017 Fax:0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 /I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E-mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716
号文联大楼 14 层)电话:(0991)4554017
传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
Gongti E.Road,Chaoyang District,P.O.Box88,Beijing 100020,PR China
E-Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552